

Z STATYSTYKI PORÓWNAWCZEJ
KRÓLESTWA POLSKIEGO

WITOLD ZAŁĘSKI

Z STATYSTYKI PORÓWNAWCZEJ
KRÓLESTWA POLSKIEGO

LUDNOŚĆ I ROLNICTWO

Wydane z zapomogi Kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowem
imienia D-ra Józefa Mianowskiego

Cena rb. 1.

WARSZAWA

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI GEBETHNERA I WOLFFA

1908

doublet

1637

Drukarnia Rubieszewskiego i Wrotnowskiego w Warszawie.

PRZEDMOWA.

W czasach ostatnich zwiększyła się bardzo liczba wydawnictw urzędowych statystycznych, zawierających także wiadomości dotyczące Królestwa Polskiego.

Rezultaty spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego w r. 1897 zostały wydrukowane w kilkudziesięciu tomach. Komitet statystyczny Warszawski pod nowem przewodnictwem Prof. Essipoffa ogłosił w ciągu dwóch lat ubiegłych kilkanaście zeszytów prac statystycznych. Kwestya rolnicza, występująca w formie bardzo ostrej w Rosyi, spowodowała cenną pracę Centralnego Komitetu Statystycznego w Petersburgu o stanie własności ziemskiej w Rosyi Europejskiej.

W Królestwie Polskiem utworzone zostały Komitety gubernialne i Komisya Centralna pod prezydencją Senatora Podgorodnikowa dla zbadania potrzeb ekonomicznych ludności rolniczej Królestwa. Z materyałów zebranych przez tę Komisję skorzystał Warszawski Komitet Statystyczny dla swych wydawnictw.

Postanowiliśmy skorzystać z materyałów wyżej wymienionych i ponieważ egzemplarze naszej pracy pod tytułem: *Królestwo Polskie pod względem statystycznym Część I-sza* zostały zupełnie wyprzedane, przygotowaliśmy pracę zupełnie nową o stosunkach ludnościowych i rolniczych Królestwa Polskiego. Do pracy tej weszły rozdziały zupełnie pominięte w dawniejszej, dla braku natenczas odpowiedniego materyału, a mianowicie, rozdziały o podziale ludności, ludności Królestwa podług narodowości, podług wyznań, wieku stanu cywilnego, wykształcenia i w szczególności podług pojedynczych

zająć, przybyły dalej rozdziały o własności ziemskiej w Rosyi Europejskiej i w Królestwie Polskiem i rozdział o służebnościach i szachownicach.

Ponieważ Królestwo Polskie, pomimo wszelkich prób uprzemysłowienia, pozostało przeważnie krajem rolniczym, może praca niniejsza potrafi zachęcić do szerszych prac na polu statystyki rolniczej Towarzystwo rolnicze Królestwa i Towarzystwo Kredytowe Ziemskie.

Warszawa, w czerwcu 1908 roku.

Spis przedmiotów.

Przedmowa	Str. I
---------------------	--------

ROZDZIAŁ I.

Stan ludności.

Przestrzeń i ludność ogólna	1
Stosunek płci pomiędzy ludnością	8
Kolonie państw europejskich	9
Zwiększenie ludności	11
Ludność miejska i wiejska	11
Zwiększenie miast	14
Miasta Królestwa Polskiego	15
Ludność podług wyznań	17
Ludność podług narodowości	28
Ludność podług wieku i stanu cywilnego	37
Ludność podług wykształcenia	55
Ludność podług zajęć	56

ROZDZIAŁ II.

Ruch ludności.

Urodzenia.

Urodzenia w państwach pojedynczych	83
Urodzenia w Rosyi Europejskiej	84
Urodzenia w Niemczech	86
Urodzenia w wielkich miastach	87
Urodzenia w Paryżu	89
Przewaga liczebna chłopców nad dziewczętami pomiędzy noworodkami	91
Noworodki martwe	92
Urodzenia w Królestwie Polskiem	93

Zejsścia.

Śmiertelność państw pojedynczych	95
Przewyżka urodzeń nad zejściami	102

Śmiertelność w Niemczech	102
Śmiertelność w Rosyi Europejskiej	104
Śmiertelność w Królestwie Polskiem	106
Śmiertelność dzieci przed ukończeniem roku życia	107
Śmiertelność miast	111
Śmiertelność podług przyczyn śmierci	113

Ś l u b y.

Śluby w państwach pojedynczych	115
Śluby w Niemczech	116
Śluby w Rosyi Europejskiej	116
Śluby w Królestwie Polskiem	122
Śluby w Paryżu	122
Wychództwo	123

ROZDZIAŁ III.

R o l n i c t w o.

Własność ziemska w Królestwie Polskiem.

Przestrzeń ogólna własności ziemskiej	128
Większa własność ziemska	131
Własność ziemska włościańska	135
Własność szlachty zagrodowej	142
<i>Służebności i szachownice rolne i dzierżawa gruntów w Królestwie Polskiem</i>	142
Służebności	142
Szachownice	147
Dzierżawy gruntów	149
<i>Własność ziemska w Rosyi Europejskiej w r. 1905</i>	150
Własność ziemska prywatna	150
Grunta nadane włościanom	155
Grunta należące do skarbu, kościołów i różnych instytucyj	159
Własność indywidualna i własność wspólna	159
Włościanie bezrolni	162

ROZDZIAŁ IV.

Produkcyja rolnicza.

Przestrzenie użytkowane	163
Zbiory rolnicze	169
Zbieranie danych o zbiorach	169
Ogólna produkcyja zboża	173
Zbiory rolnicze Królestwa Polskiego	176
Wartość produkcyi rolniczej Królestwa Polskiego	186
Inwentarz żywy rolniczy	190

ROZDZIAŁ I.

Stan ludności.

Przestrzeń i ludność ogólna.

Przestrzeń i ludność państw główniejszych przedstawiliśmy w tablicy osobnej (Tabl. 1). Ponieważ nie we wszystkich państwach ukończone są pomiary i były dokonane spisy ludności, nie mogą podane cyfry być wyczerpującami i mieć pretensję do ścisłości matematycznej ¹⁾. Przyjmują jednak następujące wielkości dla przestrzeni głównych części świata w kilometrach kwadratowych:

Azja	44.249.274
Ameryka	38.720.354
Afryka	29.998.473
Przestrzenie podbiegunowe	12.669.510
Europa	9.896.789
Australia i Oceania	8.954.437
Razem	144.488.837

Europa zajmuje zatem pod względem przestrzeni prawie ostatnie miejsce.

Pod względem *ludności* porządek następstwa części świata jest inny Wypadało ludności ²⁾:

	tysięcy	%
w Azji	829.032	— 53,6
w Europie	421.944	— 27,3

¹⁾ Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs, 1906, 15 Jahrgang str. 342. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1907, str. 3* i nast.

²⁾ Otto Hübners: Geographischstatistische Tabellen, 1907, str. 95.

Tab. 1. *Przestrzeń i ludność państw znaczniejszych.*

Oznaczenie państwa	Rok obliczenia	Po-wierzchnia w kilometr. kwadrat.	Ludność obecna			Mieszkańców na 1 kilometr kwadrat.
			ogólna	mężczyzn	kobiet	
Europa.						
Rosya.						
50 gub. Rosyi Europ.	W r. 1905	4.815.485	107.625.800	—	—	22,3
Królestwo Polskie . .	"	126.952	10.774.900	—	—	85,2
Finlandya	"	373.604	2.816.500	—	—	7,5
Kaukaz	"	468.521	10.259.600	—	—	21,9
Syberya	"	12.446.038	6.568.000	—	—	0,5
Azya środkowa . . .	"	3.575.194	8.751.800	—	—	2,5
Chiwa kraj lenniczy. .	"	60.000	500.000	—	—	8,3
Buchara „ . . .	"	205.000	1.500.000	—	—	7,3
Suma ogólna . .		22.069.794	148.796.600			6,7
Niemcy	1905	540.778	60.641.278	29.884.681	30.756.597	112,14
Austria	1900	300.008	26.150.708	12.852.693	13.298.015	87,17
Węgry	1900	324.851	19.254.559	2.582.152	9.672.407	59,27
Razem Austria i Węgry		624.859	45.405.267	22.434.845	22.970.422	72,66
Bośnia i Hercegowina .	1895	51.028	1.568.092	828.190	739.902	30,73
Lichtenstein	1901	159	9.477	4.587	4.890	59,60
Anglia i Walia . . .	1901	151.053	32.527.843	15.728.613	16.799.230	215,34
Szkocya razem z wys-pami	1901	77.168	4.472.103	2.173.755	2.298.348	57,95
Irlandya	1901	84.304	4.458.775	2.200.040	2.258.735	52,89
Razem Wielka Brytania z Irlandyą		312.525	41.458.721	20.102.408	21.356.313	132,66
Prócz tego wyspa Man i wyspy z Kanalu .	1901	785	150.370	70.576	79.794	191,55
Gibraltar, Malta i Gozo, Cypr	1901	9.590	472.502	—	—	49,27
Francya	1906	536.464	39.252.267	—	—	73,17
Włochy	1901	286.682	32.475.253	16.155.130	16.320.123	113,28
Hiszpania	1900	504.552	18.618.086	8.087.821	9.530.265	36,90
Portugalia	1900	91.944	5.423.132	2.591.600	2.831.532	58,98
Szwajcarya	1900	41.324	3.325.023	1.633.677	1.691.346	80,46
Belgia	1900	29.455	6.693.548	3.324.834	3.368.714	227,25

Oznaczenie państwa	Rok obliczenia	Powierzchnia w kilometr. kwadrat.	Ludność obecna			Mieszkańców na 1 kilometr kwadrat.
			ogólna	mężczyzn	kobiet	
Luksemburg.	1905	2.586	246.455	126.220	120.235	95,30
Holandya	1899	33.079	5.104.137	2.520.602	2.583.535	154,30
Dania	1906	38.985	2.588.919	1.257.765	1.331.154	66,41
prócz tego wyspy Farö	1906	1.399	16.349	8.023	8.326	11,69
Islandya	1901	104.785	78.470	37.583	40.887	0,75
Grönlandya	1901	88.100	11.893	5.612	6.281	0,13
Szwecya	1900	447.862	5.136.441	2.506.436	2.630.005	11,47
Norwegia	1900	321.477	2.221.477	1.066.693	1.154.784	6,01
Serbia	1905	48.303	2.688.747	1.383.688	1.305.059	55,66
Rumunia	1899	131.353	5.956.690	3.026.639	2.930.051	45,35
Bulgarya	1901	95.706	3.744.283	1.909.567	1.834.716	39,12
Grecya	1896	64.679	2.433.806	1.266.816	1.166.990	37,63
Kreta	1900	8.618	309.656	—	—	35,93
Turcya i Nowi Bazar .	—	169.317	6.130.000	—	—	—
Montenegro	—	9.080	228.000	—	—	—
Ameryka.						
Stany Zjednoczone Pół. Ameryki.	1900	9.239.283	76.212.168	38.968.689	37.243.479	8,25
prócz tego Portorico .	1899	9.324	953.243	472.261	480.982	102,24
Kuba	1899	111.365	1.572.797	815.205	757.592	14,12
Posiadłości Wielkiej Brytanii	1901	10.461.616	7.526.815	—	—	0,72
w tej liczbie Kanada .	1901	9.700.625	5.371.315	2.751.708	2.619.607	0,55
Indye Zachodnie . . .	1901	31.121	1.576.927	—	—	50,67
Posiadłości francuskie .	—	82.000	429.000	—	—	—
Meksyk	1900	1.987.201	13.545.462	6.716.007	6.829.455	6,82
Posiadłości Danii . .	1901	359	30.527	14.043	16.484	85,03
" Holandyi Surinam	1903	129.100	73.542	—	—	0,57
Posiadłości Holandyi Małe Antille	1903	1.130	53.244	23.471	29.773	47,12
Guatemala	1903	125.100	1.842.134	914.406	927.728	14,73
Honduras	1901	181.406	744.901	—	—	4,11

Oznaczenie państwa	Rok obliczenia	Powierzchnia w kilometr. kwadrat.	Ludność obecna			Mieszkańców na 1 kilometr kwadrat.
			ogólna	mężczyzn	kobiet	
Salvador	1901	21.070	1.006.848	493.893	512.955	47,79
Costarica	1904	59.570	331.340	—	—	5,56
Kolumbia	1898	1.330.875	5.001.541	—	—	3,76
Venezuela	1904	1.043.900	2.591.001	—	—	—
Brazylia	1890	8.361.350	14 333.315	7.237.932	7.095.983	1,71
Paraguaj	1900	253.100	635.571	—	—	2,51
Uruguaj	1900	186.925	915.647	474.811	440.836	4,90
Argentyna	1905	2.885.620	5 672.191	—	—	—
Chili	1895	796 967	2.712.143	—	—	3,40
Bolivia	1900	1.334.200	1.816.271	819.247	814.363	1,36
A f r y k a.						
Egipt	1897	994.275	9.734.405	4.947.850	4.786.555	9,79
Posiadłości francuskie Algier.	1906	797.770	5.231.850	—	—	5,56
Posiadłości francuskie Madagaskar	1905	590.365	2.644.672	1.283.866	1.360.806	4,48
Posiadłości francuskie Senegal	1904	1.135	107.826	—	—	95,00
Posiadłości portugalskie	1900	4.761	189.527	—	—	—
Posiadłości angielskie .	1901	6.848.703	43.029.688	—	—	6,28
w tej liczbie Przylądek Dobrej Nadziei . .	1904	717.387	2.409.804	1.218.940	1.190.864	3,36
Transwaal	1904	304.913	1.354.200	740 092	614.108	4,44
Państwo Oranje . . .	1904	129.495	385.045	208.894	176.151	2,97
Natal	1904	91.607	1.108.754	550.631	558.123	12,10
Posiadłości hiszpańskie	1900	216.215	24.011	6.823	2.530	0,11
A z y a.						
Posiadłości angielskie .	1901	4.958.596	300.569.864	—	—	60,62
w tej liczbie Indye angielskie	1901	4.575.408	294.361.056	149.951.824	144.409.232	64,34
Cejlon	1901	65.693	3.565.954	1.896.212	1.669.742	54,28
Posiadłości holenderskie Jawa i Madura . .	1900	131.507	28.746.638	—	—	218,59

Oznaczenie państwa	Rok obliczenia	Powierzchnia w kilometr. kwadrat.	Ludność obecna			Mieszkańców na 1 kilometr kwadrat.
			ogólna	mężczyzn	kobiet	
Borneo	1900	479.230	1.129.889	—	—	2,36
Sumatra	1900	553.339	3.404.189	—	—	6,15
Celebes	1900	128.478	454.368	—	—	3,54
Chiny	—	11.334.395	426.337.300	—	—	37,61
Macao (portugalskie) .	1899	12	63.991	38.083	25.908	5332,58
Japonia	1903	382.415	46.732.138	23 600.931	23.131.207	122,20
Formosa	1905	18.848	3.050.034	1.617.370	1.432.664	161,82
Wyspy Pescadores . .	1901	201	54.151	27.185	26.966	269,41
Philippiny	1903	297.905	6 987.686	3.496.652	3.491 034	25,63
A u s t r a l i a.						
Posiadłości angielskie z pomiędzy nich bez tubylców:	1901	8.248.494	5.194.744	—	—	0,63
Viktoria		227.610	1.201.070	603.720	597.350	5,28
Nowy południowy Walis		804.679	1.354.846	710.005	644.841	1,68
Quensland		1.731.334	498.129	277.003	221.126	0,29
Południowa Australia .	1901	2.340.458	362.604	184.422	178.182	0,15
Zachodnia „		2.527.525	184.124	112.875	71.249	0,07
Tasmania		67.894	172.475	89.624	82.851	2,54
Nowa Zelandya		270 568	772.719	405.992	366.727	2,86
Razem		7.970.068	4.545 967	2 383.641	2.162.326	0,57

	tysięcy	%
w Ameryce	156.201	10,1
w Afryce	133.044	8,6
w Australii i Oceanii. .	6.945	0,4
w krainach podbiegunowych	13	0,0
Razem.	1.547.179	100,0

Europa pod względem ludności zajmuje drugie miejsce po Azji i zajmuje pierwsze miejsce pod względem zaludnienia, wypadło bowiem na 1 kilometr kwadratowy:

w Europie	42,8 osób
w Azji	18,7 „
w Afryce	4,4 „
w Ameryce	4,3 „
w Australii i Oceanii	0,8 „

W stosunku ogólnym . . . 10,8 osób

W r. 1800 było w Europie około 19 osób na 1 kilom. kw. w 1850 r. 27, pod koniec wieku XIX 40 osób.

Z pojedynczych państw europejskich mają największe zaludnienie:

	Mieszkańców na 1 kilom. kw.
Belgia	227,25
Holandya	154,30
W. Brytania z Irlandyą	132,66

a mianowicie:

Anglia z Walią	215,34
Szkocya	57,95
Irlandya	52,89
Włochy	113,14
Niemcy	112,14
Luksemburg	95,30
Szwajcarya	80,46
Francya	73,17
Austro-Węgry	72,66
Austria	87,17
Węgry	59,27

Najmniejsze zaludnienie mają:

Norwegia	6,61
Rosya	7,8 ¹⁾
Królestwo Polskie	98,1
Finlandya	9,1
Szwecya	11,47
Hiszpania	36,90
Grecya	37,63
Dania	66,41

Francya na początku XIX wieku²⁾, jedno z najbardziej zaludnionych państw, ustępuje obecnie pierwszeństwa górzystej Szwajcarii i Kr. Polskiemu.

¹⁾ Ежегодник России. 1906. str. 64 i nast.

²⁾ Die Staaten Europas 5-te Auf. 1907 str. 15 i nast.

W częściach administracyjnych pojedynczych państw wysokość zaludnienia przedstawia wielkie różnice. Tak np. w *Austrii* na 1 kilom. kw. wypada od 27 do 156 osób w krajach oddzielnych. W *Węgrzech* zaludnienie Komitatów waha się pomiędzy 26 i 122 osobami na kilom. kw. W *Niemczech* najbardziej zaludnionem jest Królestwo Saskie (280 osób na 1 kilom. kw.), najmniej zaludnionem Meklenburg-Strelitz z 35 osobami.

W *Rosyi*¹⁾ zachodzą wielkie różnice, pomiędzy przestrzeniami pojedynczych gubernij i okręgów, i różnice wynoszą od 171 do 71.959 mil kwadr. Najmniejszym jest okręg Czarnomorski z 120 mil. kwadrat. największą gub. Jakucka z 71.959 mil kwadr. Najmniejsze przestrzenie zajmują gubernie: Królestwa Polskiego, północno-zachodnie, finlandzkie i zakaukaskie, największe przestrzenie przypadają na gubernie Syberyi i na gubernie północne i północno-wschodnie Rosyi Europejskiej.

Z *Gubernii Król. Polskiego* posiadają 7 mniej niż po 250 mil kw. i tylko 3 mają przestrzenie trochę większe, mianowicie gub. Warszawska (317 mil kw.), Lubelska (306) i Siedlecka (260).

Na 1 wiorstę kwadratową wypada mieszkańców²⁾:

w Rosyi Europejskiej	25,8
w Królestwie Polskiem	98,1
na Kaukazie	25,4
na Syberyi	0,6
w okręgu Azji środkowej	2,9
w Finlandyi	9,1
w całym Cesarstwie	7,8

Z gubernij pojedynczych najbardziej zaludniona jest Piotrkowska (168,9 osób na 1 wiorstę kw. w d. 1 stycznia 1907 r.), najmniej zaludnionym Okręg Jakucki 0,1 osób na 1 wiorstę kw.

W Rosyi Europejskiej najbardziej zaludnionemi są gubernie: Podolska (96,0), Kijowska (93,9), Moskiewska (93,5), Połtawska (75,5), Kurska (68,5), Petersburska (64,0), Charkowska (62,3), Czernihowska (59,6), Tulska (61,1), Besarabska (58,0), Orłowska (57,6), Riazkańska (57,0), Wołyńska (56,3), Tambowska (54,8), Grodzieńska (53,8), Woroneska (53,2); najmniej zaludnionemi są gub. Astrachańska (5,6), Wołogocka (4,3), Ołonecka (3,6) i Archangielska (0,5).

¹⁾ Ежегодник России 1904 г. СПб., 1905, str. 47 i nast.

²⁾ Ежегодник России 1904. str. 83 i nast. Ежегодник России, 1906, str. 65 i nast.

W Królestwie Polskiem wypadało osób na 1 wiorstę kwadratową¹⁾:

	w d. 1 stycz. 1906 r.	w d. 1 stycz. 1907 r.
w gub. Piotrkowskiej	162,8	168,9
„ Kaliskiej	114,1	115,9
„ Kieleckiej	107,3	109,7
„ Warszawskiej	109,5	108,5
„ Lubelskiej	98,0	99,2
„ Radomskiej	98,2	97,6
„ Płockiej	80,9	81,2
„ Siedleckiej	74,9	75,5
„ Łomżyńskiej	70,5	70,9
„ Suwalskiej	57,2	57,6
w całym Królestwie Polskiem	104,8	106,1.

Najbardziej zaludnioną jest gub. Piotrkowska, najmniej gub. Suwalska.

Stosunek płci pomiędzy ludnością.

Pod względem *stosunku płci* pomiędzy ludnością w Europie przeważają licznie kobiety nad mężczyznami. Obliczają że na 1000 mężczyzn jest tam 1028 kobiet²⁾. Ale ta przewaga kobiet nie jest bezwyjątkowa we wszystkich państwach. U narodów pochodzenia germańskiego zwykle przewaga jest po stronie kobiet. W krajach rolniczych i u niektórych narodów szczepu słowiańskiego i romańskiego na południu i południo-wschodzie Europy, gdzie panuje zwyczaj zbyt wczesnych związków małżeńskich, przeważają licznie mężczyźni, również u plemion mongolskich i mahometańskich są kobiety w mniejszości. Do państw z przewagą liczebną mężczyzn pomiędzy ludnością należą: Włochy, Rumunia, Bułgaria, Serbia, Luksemburg i Grecja.

Emigracja wpływa na stosunek liczebny obu płci pomiędzy ludnością. Państwa dostarczające wychodźców mają mniejszą liczbę mężczyzn, państwa z przyływem emigrantów, tak np. Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, Kanada, kolonie australskie, mają przeważającą ludność męską.

Jako przeszkody do zrównoważenia liczebnego osób obu płci uważane są zjawiska życia nowoczesnego, jak np. emancypacja kobiet, zmniejszenie liczebne zawieranych małżeństw, zwiększenie nadużyć moralnych i t. p. które poczęści wywołały nienaturalny stosunek liczebny obu płci.

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Выпускъ XXVI и XXXIII 1906 и 1907 г. В. 33 стр. 96 i nast., В. 26 стр. 74 i nast.

²⁾ Die Staaten Europas I. c. str. 81 i nast.

W Rosyi i w Finlandyi¹⁾ przeważają licznie kobiety nad mężczyznami. W Cesarstwie na 100 mężczyzn wypada 100,2 kobiet.

Jednak w niektórych guberniach stanowią kobiety mniejszość. Do guberni ze stosunkiem przeważającym mężczyzn należą gub. Astrachańska, Besarabska, Wołyńska, okręg wojska dońskiego, gub. Grodzieńska, Jekaterynowska, Mińska, Orenburska, Podolska, Tauryska, Charkowska, Chersońska. Do powyższych gubernij, leżących na południu, dodać należy jeszcze gub. Moskiewską i Petersburską z powodu przyływu do stolic wielkiej liczby robotników płci męskiej dla zarobków.

W Królestwie Polskiem przeważają licznie kobiety nad mężczyznami, wyjątek stanowi tylko gub. *Siedlecka*, w której więcej jest mężczyzn niż kobiet.

Kolonie państw europejskich.

W wieku XIX rozwinęły się ogromnie *posiadłości kolonialne*²⁾, państw europejskich w innych częściach świata. (Tabl. 2). 934 milionów ludności t. j. więcej niż $\frac{3}{5}$ całej ludności świata (60%) znajduje się pod panowaniem państw europejskich. Z tej liczby znajduje się w Europie 393 mil., zaś poza Europą 541 mil., t. j. na 100 Europejczyków wypada 138 mieszkańców innych części świata.

Wielka Brytania posiada poza Europą w swych posiadłościach 356 mil., mieszkańców, tak że na 100 obywateli angielskich w Europie wypada 856 obywateli w innych częściach świata. Przedstawia zatem W. Brytania państwo nieznanej dotąd w historii wielkości. *Francja* posiada w innych częściach świata 46,6 mil., obywateli, czyli na 100 francuzów w Europie wypada 120 mieszkańców poza Europą. *Holandya* w swych posiadłościach oceanowych posiada 38,5 mil., mieszkańców, co stanowi 753 na 100 holendrów w Europie. Do małej *Belgii* należy w Afryce 14 mil., mieszkańców, czyli 211 na 100 krajowców. *Portugalia* posiada jeszcze 9 mil., obywateli w swych koloniach, czyli 169 na 100 europejskich. *Hiszpania* utraciła prawie zupełnie swoje dawniejsze kolonie, pozostało jej tylko 528,000 mieszkańców w koloniach, czyli 3 osoby na 100 krajowców. *Niemcy* posiadają w swych koloniach 12,6 mil., mieszkańców, czyli 22 na 100 poddanych europejskich.

Europa odznacza się od innych części świata swoją wielką liczbą wielkich państw, wobec których mogą mieć znaczenie z państw pozaeuropejskich tylko Stany Zjednoczone Ameryki Północnej z 76 milionami, Chiny z 426,3

¹⁾ Ежегодникъ Россіи 1904 I. c. str. 84 i nast. Ежегодникъ Россіи 1906, str. 66 i nast.

²⁾ Die Staaten Europas I. c. str. 17 i nast.

Tabl. 2. *Ludność kolonij należących do państw europejskich.*

Państwa europejskie	Kolonie	Ludność		Na 100 mieszkańców Europy wypadająca mieszk. posiadłości
Wielka Brytania	w Afryce z Rzecząpospolitą Orańską i Rsp. południowo-afrykańską	41.597.353		
	w Ameryce.	7.533.605		
	w Azji	301.654.093	356.289.532	856
	w Australii i Oceanii . .	5.504.481		
Francya	w Afryce	25.195.331		
	w Ameryce	449.390		
	w Azji	18.133.714		
	w Oceanii	2.852.550	46.630.985	120
Holandia	w Ameryce.	133.310		
	w Azji	38.097.243		
	w Oceanii	240.000	38.470.553	753
Rosya	w Azji	25.308.203	25.308.203	24
	w Afryce, Tripolis . . .	1.000.000		
Turcyja	Egipt	19.821.045		
	w Azji z w. Samos . . .	16.953.530	37.774.575	586
Belgia	w Afryce, państwo Kongo	14.100.000	14.100.000	211
	w Afryce	12.114.000		
Niemcy	w Azji	84.000		
	w Oceanii	449.553	12.647.553	22
	w Afryce	8.309.527		
Portugalia	w Azji	850.917	9.160.444	169
	w Afryce bez Ceuty i Presidios	528.000	528.000	3
Włochy	w Afryce, Erythraa . . .	329.516	329.516	1
Dania	w Ameryce (Indye zachodnie).	30.527		
	Grönlandya	11.895	42.422	2
Razem	—	—	541.281.783	138
w Europie podług spisów ludności . .	—	—	392.818.959	
Suma ogólna	—	—	934.100.742	

milionami i Japonia z 46,7 mil. Są to państwa, które jedne mogą spółzawodniczyć z państwami europejskimi.

Zwiększenie ludności.

W ciągu wieku XIX ludność Europy zwiększyła się z 185.416.000 w r. 1800 do 397.970.000 w r. 1900; zwiększenie wynosi zatem 212.554.000; ludność Europy więcej niż się podwoiła ¹⁾. (Tabl. 3).

Jeżeli podzielimy Europę na zachodnią, środkową i wschodnią, to do *Europy Zachodniej* należą przeważnie państwa romańskie: Portugalia, Hiszpania, Francya, Belgia, Włochy, Andora, Marino, Monaco, Gibraltar i Malta. Ludność tej części Europy zwiększyła się z 61.116.000 w r. 1800 do 102.392.000 w r. 1900, czyli o 41.276.000 t. j. o $\frac{2}{3}$ dawniejszej wielkości.

Do *Europy środkowej* zaliczyć należy państwa przeważnie germańskie: W. Brytanię z Irlandyą, Holandya, Luxemburg, Niemcy, Austro-Węgry z Bośnią i Hercegowiną, Szwajcaryą, Lichtenstein, Danią z Irlandyą i wyspami Färöer, Szwecyą i Norwęgą. Państwa te liczyły w 1800 r. 73.267.000 mieszkańców, w 1900 r. 163.721.000, czyli o 90.454.000 więcej, ludność zatem tych państw więcej niż się podwoiła.

Nakoniec do *Europy wschodniej* należą przeważnie państwa słowiańskie, a mianowicie: Rosya Europ. z Królestwem Polskiem i Finlandyą, Rumunia, Serbia, Bułgarya, Turcyja z Kretą i Nowi Bazar, Grecya i Czarnogórze. Ludność tych państw liczyła w 1800 r. 51.033.000 osób, w 1900 r. 131.857.000, powiększenie wynosi zatem 80.824.000, jest to zwiększenie o półtora raza.

Zwiększenie ludności państw europejskich niezem jest przy porównaniu ze zwiększeniem ludności *Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej*, które z 5.308.000 mieszkańców w r. 1800 wzrosły do 76.061.000 w r. 1900. Zwiększenie wynosi 70.753.000, czyli 14 razy wysokość pierwiastkową.

Jeżeli do *państw cywilizowanych* zaliczymy prócz państw europejskich jeszcze Stany Zjednoczone Ameryki Północnej i Australią, ludność ich w r. 1800 wynosiła 191 mil., pod koniec wieku XIX 478,5 mil. Zwiększenie wynosi zatem 287,5 mil czyli 150%, rocznie niespełna 1% (0,92%) i podwojenie ludności nastąpiło w mniej niż po 80 latach.

Ludność miejska i wiejska.

Bardzo trudnem jest rozgraniczenie gmin wiejskich od miejskich. Nie zwracając uwagi na położenie społeczne i zajęcia ludności, przyjęto w statystyce uważać jako cechę charakteryzującą gminę miejską od wiejskiej znacz-

¹⁾ Die Staaten Europas I. c. str. 283 i nast.

Tabl. 3. Średnie roczne zwiększenie na 10.000 mieszkańców.

W państwach	Ludność w r. 1800 tysięcy	Powiększenie na 10.000 mieszkańców podczas okresów				Ogólny przyrost ludności w ciągu okresu 1801 i 1900 w tysiącach	Ludność w r. 1900 tysięcy
		1811 do 1840	1841 do 1870	1871 do 1900	1801 do 1900		
<i>Europa zachodnia, państwa prze- ważnie romańskie:</i> Portugalia, Hiszpania, Francja, Belgia, Włochy, Andora, Marino, Mo- naco, Gibraltar, Malta. . . .	61.116	58	47	49	52	41.276	102.392
<i>Europa środkowa, państwa prze- ważnie germańskie:</i> W. Bryta- nia z Irlandią, Holandia, Luxemburg, Niemcy, Austro- Węgry z Bośnią i Hercego- winą, Szwajcarya, Lichten- stein, Dania z Islandią i wys- pami Färöer, Szwecja i Nor- wegia	73.267	93	59	96	81	90.454	163.721
<i>Europa wschodnia, państwa prze- ważnie słowiańskie:</i> Rosja Eu- ropejska z Królestwem Pol- skim i Finlandią, Rumunia, Serbia, Bułgaria, Turcja z Kre- tą i Nowi Bazar, Grecja i Czarnogórze	51.033	89	94	109	95	80.824	131.857
Europa	185.416	81	66	87	77	212.554	397.970
Stany Zjednoczone Ameryki Północnej	5.308	290	275	229	270	70.753	76.061

niejszą liczbę ludności. Taką granicę stanowi we Francji 2000 ludności. Od tej sumy zaczynają się gminy miejskie. Porównując rezultaty spisu ludności Francji w r. 1901¹⁾ z rezultatami innych państw, w których organizacja

¹⁾ Résultats statistiques du recensement général de la population effective le 24 Mars 1901, T. IV; 1906, str. 339 i nast.

gmin jest podobna do francuskiej i przyjmując 3 kategorie wielkości gmin: gminy mające mniej niż 2000 mieszkańców, gminy z 2000 do 10.000 i nakoniec gminy posiadające więcej niż 10.000 ludności znajdujemy, że z liczby 6 główniejszych państw, gmin najmniejszych z mniej niż 2000 mieszkańców, posiada najwięcej Francja, 93% liczby ogólnej, potem idzie Szwajcarya z 90%, Belgia z 72%, Holandia 49%, Włochy z 46%. Francja również liczy najwięcej ludności w tej kategorii gmin najmniejszych, mianowicie 49% liczby ogólnej, Szwajcarya 48%, Belgia 25%, Włochy i Holandia po 12%. We Francji i Szwajcarii więcej niż połowa gmin nie posiada 500 mieszkańców.

Na miasta liczące więcej niż 10.000 mieszkańców przypada 6% liczby ogólnej gmin w Holandji i we Włoszech, 3% w Belgii, mniej niż 1% we Francji i Szwajcarii. Ludność tych miast wynosi prawie połowę ludności ogólnej w Holandji, 40% we Włoszech, 36% w Belgii, 30% we Francji, i 22% w Szwajcarii.

Nakoniec gmin średniej wielkości, posiadających od 2.000 do 10.000 mieszkańców, najwięcej liczą Serbia i Włochy, we Francji jest ich najmniej. Również ludność gmin tej kategorii jest największa we Włoszech, najmniejsza we Francji. We Francji ludność jest najbardziej rozrzuconą, znajdują się tam jednocześnie gminy najmniejsze i miasta najludniejsze.

Jeżeli uwzględnimy miasta liczące więcej niż 20.000 mieszkańców, to we Francji 24% ludności ogólnej mieszka w miastach tej kategorii, stosunek ten jest znaczniejszy w siedmiu państwach następujących: w Anglii wynosi 58%, w Szkocji 48%, w Holandji 36%, w Niemczech 28%, w Stanach Zjednoczonych 27,5%, w Belgii 27%, we Włoszech 26%.

Miasta posiadające więcej niż 100.000 mieszkańców liczą we Francji 13,7% ludności ogólnej, w Anglii 35%, w Szkocji 31%, w Holandji 22%, w Stanach Zjednoczonych 19%, w Danii i w Niemczech po 16%, w Irlandji 14%, wszędzie zatem więcej niż we Francji.

Miasta z ludnością przenoszącą milion, stanowią we Francji 7% liczby ogólnej, w Anglii 14%; w Stanach Zjednoczonych 8%.

Podług rocznika Komitetu Centralnego Statystycznego w Petersburgu z ludności ogólnej Cesarstwa 149.276.300 obu płci mieszka w miastach 19.048.000 czyli 12,8% liczby ogólnej¹⁾. Podług części pojedynczych Cesarstwa wypadało odsetków:

	na ludność miejską	na ludność wiejską
w Rosji Europejskiej	12,8	87,2
w Królestwie Polskiem	22,1	77,9

¹⁾ Ежегодникъ Россіи 1904 л. с. стр. 84 i nast. Ежегодникъ Россіи 1906, str. 67 i nast.

	na ludność miejską	na ludność wiejską
na Kaukazie	11,2	88,8
na Syberyi	8,4	91,6
w Okręgu Azji środkowej	12,5	87,5
w Finlandyi	13,2	86,8
w całym Cesarstwie	12,8	87,2.

Na ludność miejską wypadło zatem w guberniach Królestwa Polskiego:

W Warszawskiej 42,7⁰/₀, w Piotrkowskiej 35,6⁰/₀, Płockiej 15,4⁰/₀, Kaliskiej, Łomżyńskiej, Lubelskiej, Radomskiej, Suwalskiej i Siedleckiej od 10⁰/₀ do 15⁰/₀.

W miastach na 100 mężczyzn miało być kobiet:

W Rosyi Europejskiej 92,3, w Królestwie Polskiem 96,4 na Kaukazie 78,9, na Syberyi 83,1, w okręgu Azji środkowej 80,2, w Finlandyi 113,4 w całym Cesarstwie 91,3 kobiet.

Zwiększenie miast.

Znacznie bardzo zwiększyły się w ciągu XIX wieku wielkie miasta europejskie¹⁾ (Tabl. 4). Tak np. *Londyn* z niespełna miliona mieszkańców na początku wieku doszedł do 4¹/₂ milionów na jego końcu. *Paryż* z półmilionu doszedł do 2,7 mil.; *Berlin* z 172.000 do 2¹/₂ mil.; *Wiedeń* z 232.000 do 1,7 mil. *Moskwa* z 300.000 doszła do 1,2 mil.; *Petersburg* z 210 000 doszedł również do 1,2 mil.; *Warszawa* liczyła około 1809 r. 74.600 ludności i doszła w r. 1900 do 686.000.

Po za Europą mają więcej niż milion ludności miasta następujące:

	Rok.	Tysięcy.
New-York	1900	3.437
Chicago	"	1.699
Peking	"	1.600
Tokjo (Yeddo)	"	1.819
Kalkutta	"	1.127
Hsiangtan (w Chinach)	"	1.000
Hsingan "	"	1.000
Kanton "	"	900

W czasach ostatnich w niektórych wielkich miastach nastąpiło zmniejszenie ludności ich części centralnych, jak np. City Londynu, wewnętrznych okręgów Berlina i śródmieścia Wiednia.

¹⁾ Die Staaten Europas l. c. str. 78 i nast.

Tabl. 4. Zwiększenie ludności wielkich miast Europy podczas 19-go wieku.

Oznaczenie miasta	Rok obliczenia	Ludność	Rok obliczenia	Ludność	Rok obliczenia	Ludność
Londyn	1801	958.863	1851	2.363.221	1901	4 536.541
Paryż	1801	547.756	1851	1.053.262	1901	2.714.068
Berlin	1800	172.132	1850	418 733	1900	2.528.831
Wiedeń	1800	231.949	1850	431.147	1900	1.714.166
Petersburg	koło 1805	210.000	1860	539.741	1900	1 248 122
Konstantynopol	" 1805	500.000	koło 1860	855.000	1900	1.106.000
Moskwa	" 1805	300.000	1860	351.609	1902	1 173 427
Glasgow	" 1805	47.400	1851	329.097	1901	760.423
Budapest	koło 1809	49.000	1850	156.506	1900	732.322
Hamburg	1811	106 983	1852	158.775	1900	705.738
Liverpool	1801	82.295	1851	375.955	1901	684.947
Warszawa	koło 1809	74.600	1855	156.562	1900	686.010
Neapol	koło 1805	380.000	1861	449.050	1901	563.540
Bruksella	koło 1809	66.200	1850	142.289	1900	558.012
Manchester	koło 1805	84 000	1851	335 610	1901	543.969
Madrid	1787	156.672	1860	298.426	1900	539.835
Barcelona	1800	140.000	1860	189.948	1900	533.000
Birmingham	1801	70.670	1851	242.260	1901	522.182
Amsterdam	1796	217.024	1849	224.035	1900	510.853

Przyczyny tego wyludnienia środowisk wielkich miast szukać należy w tej okoliczności, że środek miasta został obrócony na siedzibę instytucyj państwowych i miejskich wszelkiego rodzaju, kiedy cyrkule leżące na kresach miasta służyły przeważnie do zamieszkania ludności. Jako dowód przytaczają ciągle wzrost ludności dziennej City Londyńskiej, która wynosiła w 1881 r. 261.061, i w 1891 r. 301.384. To zmniejszanie zaludnienia części środkowych wielkich miast jest takim samym prawem lub następstwem rozwoju nowoczesnego, jak i stopniowy wzrost i zwiększenie liczne wogóle centrów skupienia ludności jakimi są wielkie miasta.

Miasta Królestwa Polskiego.

Ludność miejska Królestwa Polskiego uległa zmianom następującym:
W r. 1872 liczyła 1.057.936 osób czyli 16,21⁰/₀ ludności ogólnej,

	Osób	%
w r. 1897	2.055.892	21,74
w d. 1 stycz. 1906 r.	2.371.172	20,85
w d. 1 stycz. 1907 r.	2.450.551	21,30.

Ludność zatem miejska w mniejszym stopniu zwiększyła się niż ludność osad miejskich (małych miasteczek i wsi). (Tab. 5).

W Królestwie Polskim w dn. 1 stycznia 1906 r. 41 miasto¹⁾, miało więcej niż 10.000 ludności, albo prawie tę liczbę. Pierwsze miejsce zajmuje *Warszawa*, a po niej *Łódź*. Trzecie miejsce zajmują *Sosnowice*, o których nie

Tabl. 5. *Miasta Królestwa Polskiego z ludnością 10.000 i więcej.*

№	Nazwa miasta	W dniu 1 stycznia 1906 r.			Podług spisu z r. 1897	W roku 1872
		Mężczyzn	Kobiet	Razem		
1	Warszawa	360.180	386.333	746.513	683 692	275.999
2	Łódź	159.090	169.966	329.056	314.020	50.498
3	Sosnowice	33.802	29.246	63.048	—	—
4	Częstochowa	29.770	33.047	62.817	45 045	14.348
5	Lublin.	27.248	30.677	57.925	50.385	28.933
6	Będzin.	18.145	18.196	36.341	23.757	6.546
7	Pabianice	17.013	17.458	34.471	26.765	7.712
8	Piotrków	16.722	17.104	33.826	31.182	16.720
9	Płock	13.794	16.510	30.104	26.966	19.825
10	Radom	14.240	15.703	29.943	29.896	11.495
11	Kalisz	14.375	14.760	29.135	24.418	16.957
12	Włocławek	13.950	14.523	28.473	22.907	11.781
13	Kielce	13.021	14.401	27.422	23.178	9.771
14	Łomża	11.656	12.544	24.200	26.093	13.858
15	Siedlce	12.489	11.472	23.961	26.234	11.859
16	Tomaszów (gub. Piotrk.)	10.090	11.033	21.123	21.005	7.469
17	Suwałki	9.606	10.597	20.203	22.648	19.899
18	Chełm	11.977	7.878	19.855	18.452	5.410

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Выпуск XXVI, 1906 г., стр. 1 i nast. Выпуск XXXIII, 1907 г., стр. 21 i nast.

№	Nazwa miasta	W dniu 1 stycznia 1906 r.			Podług spisu z r. 1897	W roku 1872
		Mężczyzn	Kobiet	Razem		
19	Zduńska Wola.	8.803	10.731	19.534	15.910	9.460
20	Zgierz	8.933	9.728	18.661	19.108	12.350
21	Noworadomsk	8.456	8.303	16.759	12.392	6.050
22	Pułtusk	6.462	8.132	14.594	15.968	7.940
23	Mława	6.932	7.661	14.593	13.440	5.956
24	Kutno	6.744	6.837	13.581	11.250	8.016
25	Biała	6.993	5.930	12.923	13.090	7.692
26	Hrubieszów	6.319	6.445	12.764	10.639	8.976
27	Zamość	6.202	6.554	12.756	14.705	9.142
28	Międzyrzec	7.296	5.378	12.674	13.760	9.478
29	Ostrów	6.068	6.289	12.357	10.471	6.276
30	Brzeziny	5.689	6.639	12.328	7.648	3.220
31	Augustów	5.786	6.349	12.135	12.743	10.664
32	Ostrowiec	6.203	5.633	11.836	9.768	4.244
33	Ozorków	5.920	5.799	11.719	11.533	9.642
34	Węgrów	6.035	5.655	11.690	8.268	5.569
35	Łuków	5.163	5.995	11.158	9.363	4.177
36	Prasznysz	5.538	4.948	10.486	9.128	6.052
37	Ostrołęka	5.092	5.034	10.126	12.949	5.922
38	Włodawa	4.866	5.070	9.936	6.673	6.485
39	Parczów	4.885	4.716	9.601	6.660	4.857
40	Ciechanów	4.433	3.839	8.272	10.656	5.404
41	Tomaszów gub. Lubel- skiej	4.515	4.338	8.853	6.233	6.503

było jeszcze mowy w r. 1897 i posiadające w 1906 r. 63.048 mieszkańców. Niektóre miasta, np. Łomża, Siedlce, Suwałki, Zgierz, Pułtusk, Biała, Zamość, Międzyrzec, Augustów, Ostrołęka i Ciechanów, mają mniej mieszkańców w r. 1906 niż podczas spisu ludności w r. 1897.

Ludność podług wyznań.

Pod koniec r. 1900 wypadło¹⁾ w Europie na katolików 44,9% liczby ogólnej, na protestantów 24,6% i na wyznawców kościoła

¹⁾ Die Staaten Europas l. c. str. 135 i nast.

Statystyka

wschodniego 26⁰/₀. Niechrześcijanie stanowili 4,5⁰/₀ liczby ogólnej. (Tabl. 6).

Tab. 6. *Podział ludności Europy podług wyznań (w tysiącach), pod koniec roku 1900.*

Oznaczenie wyznania	W Europie wschodniej i w Austro- Węgrzech	W pań- stwach ger- mańskich	W pań- stwach ro- mańskich	W całej Europie	%
Katolików rzymskich, grec- kich i ormiańskich	48.262	29.251	101.076	178.589	44,9
Staro-katolików	13	59	—	72	0,0
Ewangelików augsburskich reformowanych i zjedno- czonych	10.241	50 153	715	61.109	15,4
Kościół anglikańskiego . . .	6	24.626	42	24.674	6,2
Metodystów	—	3.638	5	3.643	0,9
Innych protestantów	500	7.978	2	8.480	2,1
Unionistów	109	—	—	109	0,0
Razem protestantów	10.856	86.395	764	98.015	24,6
Grecko-prawosławnych	101.303	8	2	101.313	25,4
Sekt grecko-wschodnich . . .	1.821	—	—	1.821	0,5
Ormian-gregoryańskich . . .	270	—	—	270	0,1
Razem chrześcijan wschod- nich	103.394	8	2	103 404	26,0
Wyznania mojżeszowego . . .	7.814	923	147	8.884	2,2
Mahometan	8.253	2	2	8.257	2,1
Innych wyznań i bezwyzna- niowych	368	155	180	703	0,2
Suma ogólna	178.960	116.793	102.171	397.924	100,0

W państwach romańskich przeważają katolicy (99⁰/₀ liczby ogólnej), w państwach germańskich protestanci (74⁰/₀) i tam niecały 1⁰/₀ wypada na niechrześcijan; w państwach Europy Wschodniej (Austro-Węgrzech, Rosji i państwach bałkańskich) 57,7⁰/₀ ludności należy do kościoła wschodniego, 9,2⁰/₀ jest niechrześcijan, 6,1⁰/₀ protestantów i 27⁰/₀ katolików.

W Cesarstwie Rosyjskiem podług spisu z r. 1897¹⁾ stanowili prawosław-

¹⁾ Ежегодникъ Россіи 1904 I. с. str. 97 i nast. 1906. str. 76 i nast. Общій сводъ по Имперіи результатовъ переписи 28 января 1897 г. I. СПб. 1905 str. 248 i nast.

ni z jednowiercami, starowiercami i ormianami gregoryańskimi 72,03⁰/₀ liczby ogólnej (Tabl. 7), katolicy rzymscy z ormianami 9,16⁰/₀, protestanci 2,99⁰/₀ Mahometanie 11,07⁰/₀, Żydzi 4,15⁰/₀.

Tabl. 7. *Ludność Rosji według wyznań.*

Oznaczenie wyznania	Ludność w r. 1897			%
	Mężczyzn	Kobiet	Razem	
Prawosławnych i jednowierców	42.954.739	44.168.865	87.123.604	69,34
Starowierców	1.029.023	1.175.573	2.204.596	1,75
Ormian gregoryańskich	625.592	553.649	1.179.241	0,94
Ormian katolików	20.028	18.812	38.840	0,03
Katolików rzymskich	5.686.361	5.781.633	11.467.994	9,13
Lutrow	1.739.814	1.832.839	3.572.653	2,84
Reformowanych	42.877	42.523	85.400	0,07
Baptystów	18.372	19.767	38.139	0,03
Menonitów	33.598	32.966	66.564	0,05
Kościół anglikańskiego	2.042	2.141	4.183	0,00
Innych chrześcijan	2.371	1.581	3.952	0,00
Karaimów	6.372	6.522	12.894	0,01
Żydów	2.547.144	2.668.661	5.215.805	4,15
Mahometan	7 383.293	6.523.679	13.906.972	11,07
Budystów i lamaitów	240.739	193.124	433.863	0,35
Innych niechrześcijan	144.983	140 338	285.321	0,23
Razem	62.477.348	63.162.673	125.640.021	100

W Rosji Europejskiej przeważają liczebnie prawosławni (83,66⁰/₀) w Królestwie Polskiem katolicy (76,24⁰/₀), w Finlandyi protestanci (98⁰/₀).

Katolicy przeważają liczebnie tylko w dwóch guberniach Rosji Europejskiej, w gub. Kowieńskiej (77⁰/₀) i Wileńskiej (59⁰/₀), w 3 guberniach białoruskich stanowią mniejszość, w gub. Witebskiej 23,09⁰/₀, w gub. Mohylewskiej 3,04⁰/₀, w gub. Mińskiej 10,22⁰/₀, w gub. Grodzieńskiej 23,99⁰/₀ i w 2-ch guberniach małosyjskich znajduje się ich w gub. Wołyńskiej 9,93⁰/₀ i w gub. Podolskiej 8,70⁰/₀ liczby ogólnej.

Protestanci wynoszą w Rosji Europejskiej 3,47⁰/₀ liczby ogólnej. Przeważają oni liczebnie w guberniach nadbałtyckich: w gub. Liflandzkiej 79,87⁰/₀.

Kurlandzkiej 76,37‰ i Estlandzkiej 89,85‰. Znaczną mniejszość stanowią w niektórych guberniach Rosyi południowej, w gub. Petersburskiej (12,59‰), z gubernij środkowych w Samarskiej (6,24‰) i Saratowskiej (5,63‰). W tych guberniach i na południu Rosyi Europejskiej są oni menonitami i hernhutami w gub. Saratowskiej.

Żydzi stanowią w Rosyi Europejskiej 4,03‰ liczby ogólnej, w guberniach zachodnich jest ich w gub. Grodzieńskiej 17,28‰, w gub. Mińskiej 15,77‰, w gub. Kowieńskiej 13,71‰, Wołyńskiej 13,31‰, Chersońskiej 12,32‰, Wileńskiej 12,90‰, Podolskiej 12,15‰, Kijowskiej 12,03‰, Mohylewskiej 11,92‰, Besarabskiej 11,65‰, Kowieńskiej 13,71‰, Kurlandzkiej 7,33‰, Liflandzkiej 2,24‰, i t. d.

Mahometan znajduje się najwięcej w Turkestanie i w stepach Azji środkowej. W okręgach Turkestanu procent mahometan nie spada niżej 96‰, w stepach Azji środkowej większa część okręgów liczy nie mniej jak 80‰, mahometan i tylko Akmoliński liczy 64,43‰. Następnie przeważają mahometanie na Kaukazie wschodnim, gdzie w okręgu Dagestańskim jest ich 94,69‰, w Bakińskim 82,05‰ i Elizabetpolskim 62,96‰. W Rosyi Europejskiej znajduje się ich najwięcej w gub. Ufimskiej 50,03‰, Astrachańskiej 30,60‰, Orenburskiej 22,66‰, Samarskiej 10,37‰, Tauryckiej 13,14‰, Kazańskiej 28,75‰. Jest ich jeszcze na Kaukazie w gub. Terskiej 52,18‰, Erywańskiej 42,47‰, Tyfliskiej 17,98‰.

Podział ludności *Królestwa Polskiego* podług wyznań przedstawia się jak następuje¹⁾. (Tabl. 8):

	W d. 1 stycznia 1906 r.	%	W d. 1 stycznia 1907 r.	%
Prawosławnych	486.943	4,28	466.805	4,06
Katolików	8.644.150	76,02	8.712.596	76,24
Maryawitów	—	—	58.859	
Protestantów	603.419	5,31	609.895	5,30
Żydów	1.635.110	14,38	1.655.546	14,39
Innych wyznań	822	0,01	1.411	0,01
Razem	11.370.444	110	11.505.112	100.

Najwięcej *prawosławnych* znajduje się w gub. Lubelskiej i Siedleckiej, ilość ich podług powiatów wynosiła:

gub. Lubelska. Powiaty	w d. 1 stycznia 1906 r.	%	w d. 1 stycznia 1907 r.
Biłgorajski	35.277	30,53	35.308
Hrubieszowski	72.148	55,02	72.016

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Выпускъ XXVI str. 1 i nast. Выпускъ XXXIII str. 22 i nast.

gub. Lubelska. Powiaty	w d. 1 stycznia 1906 r.	%	w d. 1 stycznia 1907 r.
Zamojski	18.783	13,42	15.367
Krasnostawski	10.439	8,75	8.420
Lubartowski	2.057	1,82	2.033
Lubelski	4.381	2,22	4.520
Nowo-Aleksandryjski	1.050	0,65	1.450
Tomaszowski	41.975	42,91	49.392
Chełmski	69.276	40,09	70.684
Janowski	2.447	1,80	2.411
Razem	263.833	18,91	261.601

Prawosławni gub. *Siedleckiej*.

Powiaty	w d. 1 stycznia 1906 r.	%	w d. 1 stycznia 1907 r.
Bialski	33.349	38,45	34.803
Węgrowski	320	0,34	349
Włodawski	55.615	47,75	51.445
Garwoliński	332	0,23	275
Konstantynowski	22.894	30,24	10.663
Łukowski	1.091	0,89	1.077
Radzyński	4.137	4,18	4.719
Sokołowski	3.114	3,77	1.975
Siedlecki	1.809	1,89	1.723
Razem	122.661	13,44	107.029

Widzimy z powyższego, że z pomiędzy powiatów gub. Lubelskiej i Siedleckiej tylko 7 powiatów liczy znacznie większą liczbę prawosławnych. Tylko w powiecie Hrubieszowskim prawosławni stanowią trochę więcej niż połowę całej ludności powiatu (56,02‰), z pozostałych pow. Włodawski liczy 47,75‰ prawosławnych, Tomaszowski 42,91‰, Chełmski 40,09‰, Bialski 38,45‰, Biłgorajski 30,53‰ i Konstantynowski 30,24‰.

Powyższe liczby wzięte są ze sprawozdania urzędowego nie uwzględniającego nowoprzybyłych katolików.

Podług p. *Henryka Wiercieńskiego* w artykule *Ruch ludności na terytorium dzisiejszej guberni Lubelskiej* 1818 - 1906¹⁾, liczba prawosławnych w gub. Lubelskiej w d. 1 stycznia 1906 r. miała wynosić 230.546 osób, czyli 15,8‰ liczby ogólnej. Z powiatów było ich stosunkowo najwięcej w Hrubieszowskim (47,6‰ liczby ogólnej), Tomaszowskim (38,2‰), Chełmskim (32,1‰) i Biłgorajskim (25,9‰), inne powiaty posiadały bardzo nieznaczne liczby prawosławnych.

¹⁾ Ekonomista 1907 r. Zeszyt IV, str. 356 i nast.

Tabl. 8. Królestwo Polskie pod względem przestrzeni i po

	Przestrzeń bez większych przestrzeni wodnych		Ludność 1 stycznia 1906 r.		
	mil kwadr.	wiorst kwadr.	Mężczyzn	Kobiet	Razem
Miasto Warszawa	—	26,5	360.180	386.333	746.513
Gubernia Warszawska	317,33	15.359,2	791.160	825.870	1.617.030
Powiat Błoński	19,59	948,5	66.333	70.696	137.029
„ Warszawski	27,22	1.317,3	117.411	124.748	242.159
„ Włocławski	23,63	1.143,7	61.922	66.911	128.833
„ Gostyński	21,78	1.053,7	46.002	48.816	94.818
„ Grójecki	30,31	1.467,4	67.340	69.001	136.341
„ Kutnowski	16,63	804,5	49.157	51.707	100.864
„ Łowicki	21,90	1.060,2	49.000	49.089	98.089
„ Niesławski	23,25	1.125,4	61.782	63.042	124.824
„ Nowo-Miński	24,80	1.200,4	56.468	58.089	114.557
„ Płoński	26,00	1.258,7	49.070	51.559	100.629
„ Pultuski	27,70	1.340,7	57.326	60.869	118.195
„ Radzyński	21,41	1.036,3	38.617	39.749	78.366
„ Skierniewicki	13,86	670,5	34.705	34.721	69.426
„ Sochaczewski	19,25	931,9	36.027	36.873	72.900
Gubernia Kaliska	205,82	9.961,3	548.468	569.608	1.118.076
Powiat Wieluński	38,16	1.846,6	91.963	95.043	187.006
„ Kaliski	25,98	1.257,5	80.123	83.409	163.532
„ Kolski	23,06	1.116,2	62.525	65.150	127.675
„ Koniński	20,30	982,2	55.000	57.516	112.516
„ Łęczycki	23,88	1.156,1	69.047	71.054	140.101
„ Słupski	21,63	1.046,3	47.160	58.929	116.089
„ Sieradzki	27,95	1.352,9	75.427	78.813	154.240
„ Turecki	24,87	1.203,5	57.223	59.694	116.917
Gubernia Kielecka	183,23	8.868,6	436.773	477.745	914.518
Powiat Jędrzejowski	23,05	1.115,8	44.695	47.797	92.492
„ Włoszczowski	25,16	1.218,0	42.679	46.316	88.995
„ Kielecki	34,64	1.676,5	78.862	86.429	165.291
„ Miechowski	24,88	1.204,4	68.466	74.906	143.372
„ Olkuszki	25,53	1.235,4	66.408	74.479	140.887
„ Pińczowski	20,96	1.014,2	62.267	57.510	129.777

działu ludności podług wyznań w d. 1 stycznia 1906 r.

Prawosławnych, staro-wierców i ormian gregor.		Katolików		Protestantów		Żydów		Innych wyznań		Osób na 1 wiorstę kw.
Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	
35.869	4,80	426.527	57,14	20.884	2,80	263.023	35,23	210	0,03	28.170,3
11.702	0,72	1.319.569	81,60	103.725	6,42	182.000	11,26	34	0,00	109,5
487	0,36	114.030	83,22	7.449	5,44	15.063	10,99	—	—	151,5
6.419	2,65	182.185	75,23	19.935	8,23	33.617	13,88	3	0,00	195,2
371	0,29	99.816	77,48	14.740	11,44	13.888	10,78	18	0,01	119,6
126	0,13	72.422	76,38	14.805	15,61	7.465	7,87	—	—	93,1
592	0,43	115.616	84,80	4.205	3,08	15.928	11,63	—	—	92,3
205	0,20	82.774	82,06	3.973	3,94	13.912	13,79	—	—	127,0
517	0,53	88.481	90,20	3.100	3,16	5.990	6,11	1	0,00	95,9
592	0,47	105.805	84,76	13.452	10,78	4.975	3,99	—	—	114,4
472	0,41	89.887	78,46	2.653	2,32	21.545	18,81	—	—	99,1
956	0,95	85.355	84,82	2.531	2,51	11.787	11,71	—	—	84,7
470	0,40	96.568	81,70	2.409	2,04	18.744	15,86	4	0,00	92,1
151	0,19	66.964	85,46	3.489	4,45	7.760	9,90	2	0,00	79,3
214	0,31	60.997	87,86	3.146	4,53	5.063	7,29	6	0,01	105,2
130	0,18	58.669	80,48	7.838	10,75	5.263	8,59	—	—	81,9
4.394	0,39	921.241	82,40	97.477	8,72	94.960	8,49	4	0,00	114,1
481	0,26	168.315	90,00	2.835	1,52	15.375	8,22	—	—	101,5
2.439	1,49	126.445	77,32	17.986	11,00	16.662	10,19	—	—	132,9
259	0,20	101.622	79,59	15.336	12,01	10.458	8,19	—	—	116,5
153	0,14	89.409	79,46	16.120	14,33	6.834	6,07	—	—	118,2
225	0,16	112.420	80,24	10.424	7,44	17.032	12,16	—	—	123,9
288	0,25	91.669	78,96	17.478	15,06	6.650	5,73	4	0,00	116,0
404	0,26	128.695	83,44	9.009	5,84	16.132	10,46	—	—	109,1
145	0,12	102.666	87,81	9.289	7,09	5.817	4,98	—	—	103,1
3.459	0,38	808.288	88,38	3.005	0,33	99.759	10,91	7	0,00	107,3
238	0,26	82.711	89,43	4	0,00	9.539	10,31	—	—	85,4
148	0,16	79.402	89,22	812	0,91	8.633	9,70	—	—	75,8
1.605	0,97	141.767	85,77	1.063	0,64	20.853	12,62	3	0,00	101,6
480	0,33	135.775	94,70	25	0,02	7.088	4,94	4	0,00	125,7
434	0,31	125.123	88,81	154	0,11	15.176	10,77	—	—	120,9
361	0,28	112.841	86,95	16	0,01	16.559	12,76	—	—	128,9

	Przestrzeń bez większych przestrzeni wodnych		Ludność 1 stycznia 1906 r.		
	mil kwadr.	wiorst kwadr.	Mężczyzn	Kobiet	Razem
Powiat Stopnicki	29,01	1.404,3	73.396	80.308	153.704
Gubernia Łomżyńska	191,46	9.265,9	298.148	313.278	611.426
Powiat Kolnieński	27,77	1.343,7	39.270	41.582	80.852
„ Łomżyński	32,84	1.589,5	58.296	59.443	117.739
„ Mazowiecki	25,75	1.246,3	42.272	45.146	87.418
„ Makowski	20,93	1.012,8	32.978	34.916	67.894
„ Ostrowski	28,41	1.375,0	47.164	51.225	98.389
„ Ostrołęski	29,42	1.424,2	43.276	44.774	88.050
„ Szczuczynski	26,34	1.274,4	34.892	36.192	71.084
Gubernia Lubelska	305,58	14.789,4	694.602	700.346	1.394.948
Powiat Biłgorajski	31,01	1.500,8	56.325	59.225	115.550
„ Hrubieszowski	26,68	1.291,3	63.346	65.441	128.787
„ Zamojski	32,43	1.569,6	69.880	70.064	139.944
„ Krasnostawski	27,46	1.329,3	59.843	59.308	119.151
„ Lubartowski	24,80	1.200,4	56.574	56.437	113.011
„ Lubelski	33,09	1.601,3	97.077	100.296	197.373
„ Nowo-Aleksandryjski	30,82	1.491,9	79.730	81.109	160.839
„ Tomaszowski	25,08	1.213,4	56.304	55.495	111.799
„ Chełmski	38,56	1.865,9	88.381	84.421	172.802
„ Janowski	35,65	1.725,5	67.142	68.550	135.692
Gubernia Piotrkowska	222,40	10.763,4	846.413	886.214	1.732.627
Powiat Bendziński	24,80	1.200,6	158.759	148.345	307.104
„ Brzeziński	20,29	981,6	59.753	63.444	123.197
„ Łaski	25,47	1.232,7	72.792	76.432	149.224
„ Łódzki	17,05	825,1	247.373	269.469	516.842
„ Noworadomski	38,36	1.856,8	77.577	83.419	160.996
„ Piotrkowski	37,90	1.834,3	88.216	94.208	182.424
„ Rawski	23,59	1.141,4	41.863	44.299	86.162
„ Częstochowski	34,94	1.690,9	100.080	106.598	206.678
Gubernia Płocka	171,26	8.287,3	328.844	338.045	666.889
Powiat Lipnowski	30,36	1.468,7	52.323	54.066	106.389
„ Mławski	27,01	1.307,2	50.903	54.433	105.336
„ Płocki	24,00	1.161,4	59.214	62.988	122.202

Prawosławnych, staro-wierców i or-mian gregor.		Katolików		Protestan-tów		Żydów		Innych wyznań		Osób na 1 wiorstę kw.
Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	
193	0,13	130.669	85,01	931	0,61	21.911	14,26	—	—	115,7
6.424	1,05	499.359	81,67	7.244	1,19	98.399	16,09	—	—	70,5
295	0,36	69.811	86,34	666	0,82	10.080	12,47	—	—	65,4
2.611	2,22	89.539	76,05	1.209	1,03	24.380	20,71	—	—	77,2
1.130	1,29	72.048	82,42	318	0,36	13.922	15,93	—	—	79,5
126	0,19	56.321	82,95	815	1,20	10.632	15,66	—	—	73,3
561	0,57	76.697	77,95	3.609	3,67	17.522	17,81	—	—	71,9
576	0,65	76.878	87,31	322	0,37	10.274	11,67	—	—	63,9
1.125	1,58	58.065	81,69	305	0,43	11.589	16,30	—	—	61,8
263.833	18,91	899.959	64,52	38.182	2,74	192.970	13,83	4	0,00	98,0
35.277	30,53	68.979	59,70	5	0,00	11.288	9,77	1	0,00	83,5
72.148	56,02	36.095	28,03	648	0,50	19.896	15,45	—	—	103,5
18.783	13,42	102.981	73,59	20	0,01	18.157	12,97	3	0,00	86,6
10.439	8,76	94.676	79,46	250	0,21	13.786	11,57	—	—	90,6
2.057	1,82	91.346	80,83	6.883	6,09	12.725	11,26	—	—	99,6
4.381	2,22	146.440	74,19	3.823	1,94	42.729	21,65	—	—	123,4
1.050	0,65	131.455	81,73	290	0,18	28.044	17,44	—	—	114,0
47.975	42,91	49.773	44,52	16	0,01	14.035	12,55	—	—	93,0
69.276	40,09	59.194	34,26	26.060	15,08	18.272	10,57	—	—	98,3
2.447	1,80	119.020	87,71	187	0,14	14.038	10,35	—	—	86,6
17.839	1,03	1.233.264	71,18	218.292	12,60	262.976	15,18	256	0,01	162,8
3.082	1,00	249.586	81,27	8.112	2,64	46.289	15,07	35	0,01	259,3
475	0,38	80.177	65,08	19.173	15,56	23.369	18,97	3	0,00	126,9
377	0,25	106.962	71,68	23.852	15,98	18.033	12,08	—	—	122,1
8.669	1,68	271.786	52,59	138.625	26,82	97.610	18,89	152	0,03	629,1
378	0,23	141.545	87,92	4.355	2,71	14.709	9,14	9	0,01	88,1
2.952	1,62	138.550	75,95	18.062	9,90	22.854	12,53	6	0,00	101,0
229	0,27	71.864	83,41	3.877	4,50	10.192	11,83	—	—	75,1
1.677	0,81	172.794	83,61	2.236	1,08	29.920	14,48	51	0,02	124,5
3.178	0,48	550.206	82,50	48.206	7,23	65.268	9,79	31	0,00	80,9
222	0,21	79.010	74,27	21.199	19,93	5.958	5,60	—	—	75,3
601	0,57	93.115	88,40	1.754	1,67	9.852	9,35	14	0,01	79,0
1.168	0,96	97.333	79,64	7.355	6,02	16.336	13,37	10	0,01	106,7

	Przestrzeń bez większych przestrzeni wodnych		Ludność 1 stycznia 1906 r.		
	mil kwadr.	wiorst kwadr.	Mężczyzn	Kobiet	Razem
Powiat Prasznycki	25,38	1.228,0	38.218	38.708	76.926
„ Rypiński	22,44	1.085,9	42.504	42.750	85.254
„ Sierpecki	19,77	956,5	40.600	40.443	81.043
„ Ciechanowski	22,30	1.079,6	45.082	44.657	89.739
Gubernia Radomska	224,28	10.854,0	518.916	520.473	1.039.389
Powiat Iłżecki	32,72	1.583,6	68.676	68.266	136.942
„ Kozienicki	34,19	1.654,7	63.766	64.292	128.058
„ Koński	34,41	1.665,3	79.867	79.613	159.480
„ Opatowski	30,85	1.492,9	87.273	84.879	172.152
„ Opoczeński	33,64	1.628,0	66.245	66.433	132.678
„ Radomski	36,79	1.780,6	92.482	94.492	186.974
„ Sandomirski	21,68	1.048,9	60.607	62.498	123.105
Gubernia Suwalska	223,67	10.824,3	296.500	319.918	616.418
Powiat Augustowski	36,76	1.779,0	42.521	44.556	87.077
„ Władysławowski	32,21	1.558,9	35.996	38.997	74.993
„ Wolkowyski	23,06	1.115,7	40.283	40.691	80.974
„ Kalwaryjski	24,14	1.167,9	36.908	41.024	77.932
„ Maryampolski	39,54	1.913,9	53.816	60.204	114.020
„ Sejneński	41,22	1.994,9	41.767	44.650	86.417
„ Suwalski	26,74	1.294,0	45.209	49.796	95.005
Gubernia Siedlecka	260,00	12.580,8	457.377	455.233	912.610
Powiat Bielski	27,11	1.311,0	43.812	42.927	86.739
„ Węgrowski	24,31	1.176,0	46.566	45.199	91.765
„ Włodawski	39,26	1.900,1	57.684	58.791	116.475
„ Garwoliński	33,06	1.600,2	70.621	71.404	142.025
„ Konstantynowski	26,10	1.263,0	37.655	38.045	75.700
„ Łukowski	34,22	1.656,3	60.480	62.191	122.671
„ Radzyński	29,12	1.408,9	50.839	48.240	99.079
„ Sokołowski	23,45	1.134,4	41.584	40.988	82.572
„ Siedlecki	23,37	1.130,9	48.136	47.448	95.584
Cale Królestwo Polskie	2.305,03	111.554,2	5.577.381	5.793.063	11.370.444
W miastach (razem z Warszawą)	—	—	1.158.817	1.212.355	2.371.172

Prawosławnych, staro-wierców i ormian gregor.		Katolików		Protestantów		Żydów		Innych wyznań		Osób na 1 wiorstę kw.
Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	
397	0,52	66.789	86,82	242	0,31	9.498	12,34	—	—	61,0
326	0,38	66.818	78,38	11.293	13,25	6.810	7,99	7	0,01	78,1
188	0,23	67.895	83,78	2.649	3,27	10.311	12,72	—	—	85,6
276	0,31	79.246	88,31	3.714	4,14	6.503	7,25	—	—	84,8
3.501	0,44	879.732	84,64	12.677	1,22	143.472	13,80	7	0,00	98,2
306	0,22	122.258	89,28	813	0,59	13.565	9,91	—	—	86,7
211	0,16	109.663	85,64	4.626	3,61	13.558	10,59	—	—	82,3
570	0,36	131.904	82,71	379	0,24	26.627	16,70	—	—	97,0
528	0,31	144.799	84,11	351	0,21	26.474	15,38	—	—	121,9
216	0,16	115.266	86,88	2.919	2,20	14.277	10,76	—	—	83,0
1.285	0,69	155.578	83,21	2.727	1,46	27.377	14,64	7	0,00	105,3
385	0,31	100.264	81,45	862	0,70	21.594	17,54	—	—	121,4
14.083	2,29	483.828	78,49	37.433	6,07	80.867	13,12	207	0,03	57,2
5.091	5,85	68.729	78,93	554	0,64	12.695	14,58	8	0,01	50,1
173	0,23	61.951	82,61	6.338	8,45	6.531	8,71	—	—	49,4
985	1,22	58.221	71,90	13.381	16,53	8.377	10,35	10	0,01	72,3
530	0,68	66.011	84,70	2.671	3,43	8.620	11,06	100	0,13	67,6
584	0,51	89.280	78,30	6.327	5,55	17.822	15,63	7	0,01	61,1
3.335	0,86	70.371	81,43	1.177	1,36	21.521	13,33	13	0,02	41,9
3.385	3,56	69.265	72,91	6.985	7,35	15.301	16,11	69	0,07	71,8
122.661	13,44	622.177	68,18	16.294	1,78	151.416	16,59	62	0,01	74,9
33.349	38,45	33.093	38,15	192	0,22	20.056	23,12	49	0,06	70,5
320	0,34	75.635	82,42	2.930	3,19	12.880	14,04	—	—	83,7
55.615	47,75	33.798	29,02	5.159	4,43	21.900	18,80	3	0,00	63,2
332	0,23	120.162	84,61	2.179	1,53	19.352	13,63	—	—	92,8
22.894	30,24	39.961	52,79	25	0,03	12.818	16,93	2	0,00	59,3
1.091	0,89	103.265	84,18	2.107	1,72	16.208	13,21	—	—	76,0
4.137	4,18	77.619	78,34	1.583	1,60	15.739	15,89	1	0,00	72,5
3.114	3,77	66.951	81,08	852	1,03	11.655	14,11	—	—	74,5
1.809	1,89	71.693	75,01	1.267	1,33	20.808	21,77	7	0,01	84,1
486.943	4,28	8.644.150	76,02	603.419	5,31	1.635.110	14,38	822	0,01	104,8
91.715	3,9	1.161.024	49,0	162.237	6,8	955.593	40,3	603	0,0	—

	Przestrzeń bez większych prze- strzeni wodnych		Ludność 1 stycznia 1906 r.		
	mil kwadr.	wiorst kwadr.	Mężczyzn	Kobiet	Razem
W osadach	—	—	478.846	489.997	968.843
Po wsiach	—	—	3.939.718	4.090.711	8.030.429
W d. 1 stycznia 1907 r. w mia- stach razem z Warszawą. .	—	—	1.197.916	1.252.635	2.450.551
W osadach	—	—	486.984	500.698	987.682
Po wsiach	—	—	3.963.270	4.103.609	8.066.879
Całe Królestwo Polskie . . .	—	—	5.648.170	5.856.942	11.205.112

Gmin jednak 18 posiadały prawosławnych, w ilości przenoszącej połowę ludności. Gminy te następne: w pow. *Biłgorajskim* gminy Babice, Bieszcz, Księżpol; w pow. *Chelmskim* gminy Olchowice, Turka i Żmudź; w pow. *Hrubieszowskim* gmina Białopole, Hrubieszów, Kryłów, Mieniany, Miętki, Mircze, Mołodziatycze, Moniatycze, Worbkowice i Dołhobyczów; w pow. *Tomaszowskim* gmina Poturzyn i Telatyn. Są to gminy leżące na granicy wschodniej gub. Lubelskiej i po części na południowej.

W r. 1905 skorzystało z Ukazu o tolerancji religijnej 57.990 osób.

Ludność podług narodowości.

Podług obliczeń d-ra Buzek ¹⁾ z ludności Europy wypadło:

Na szczepy germańskie liczby ogólnej . . .	32,1%
Na szczepy słowiańskie „ . . .	30,3 „
Na szczepy romańskie „ . . .	27,2 „
Na pozostałe narodowości „ . . .	10,4 „

(Tabl. 9). Razem 100.

Rosyanie i Niemcy, licząc każdy 20% liczby ogólnej, Francuzi i Anglicy po 10%, przedstawiają wielkie narodowości Europy, Włosi z 8,5%, Hiszpanie i Portugalczycy po 5,9% każdy i Polacy z 4,3% przedstawiają narodowości średniej wielkości. Do pozostałych należą Skandynawowie (2,6%), Rumuni (2,4%), Węgrzy (2,3%), Czechosłowianie (2,1%) i Serbokroaci (2%).

²⁾ Die Staaten Europas I. c. str. 120 i nast.

Prawosław- nych, staro- wierców i or- mian gregor.		Katolików		Protestan- tów		Żydów		Innych wyznań		Osób na 1 wiorstę kw.
Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	
20.422	2,1	465.080	48,0	20.239	2,1	463.093	47,8	9	0,0	—
374.806	4,7	7.018.046	87,4	420.943	5,2	216.424	2,7	210	0,0	—
91.827	3,8	1.175.983	49,3	165.726	6,8	982.859	40,1	33.079 ¹⁾ + 1.077	0,0	¹⁾ Marja- wici
21.177	2,1	484.882	49,4	20.784	2,1	458.293	46,4	2.506 ¹⁾ + 40	0,0	—
353.801	4,4	7.051.731	87,7	423.385	5,2	214.394	2,7	23.274 ¹⁾ + 294	0,0	—
466.805	4,06	8.712.596	76,24	609.895	5,30	1.655.546	14,39	58.859 ¹⁾ + 1.411	0,01	106,1

Od r. 1880 do 1900 powiększyła się liczba Anglików o 23%, liczba Niemców o 22%. Mniejsze zwiększenie liczebne przedstawiają Skandynawowie (16%), Włosi (14%) Hiszpanie i Portugalczycy po 13%, a Francuzi nawet tylko 6,5%. Z pomiędzy Słowian Rosyanie i Polacy zwiększyli się około 25%, Czesi o 14% i Słowienicy o 6%. Bardzo znaczne jest zwiększenie Węgrów o 35%.

Do innych szczepów zalicza Dr. Buzek: Cyganów 795.000, do tej liczby należą Cyganie na trzech półwyspach południowych, mieszkający w Rosji i niezasymilowani Cyganie Węgiercy, dalej zalicza:

Basków	635.000
Ormian	261.000
Kałmyków	100.000
Morisków	60.000
Czerkiesów i Arabów	60.000
Cyncarów	57.000
i Murzynów	5 000

Razem 1.973.000

Do liczby Żydów (5.726.000) zaliczono osoby wyznania mojżeszowego tylko zamieszkałe w Rosji i w państwach bałkańskich, ponieważ Izraelcy w innych państwach zasymilowali się z ludnością miejscową, przynajmniej pod względem językowym, który ma służyć za charakterystykę narodowości.

¹⁾ Maryawici zaliczeni w procentach do katolików.

Tabl. 9. **Podział ludności Europy podług pojedynczych narodowości, pod koniec r. 1900.**

	Tysiący	%
Rosyan, Rusinów	81.902	20,6
Polaków	17.029	4,3
Czechosłowian	8.213	2,1
Wendów serbskich.	105	0,0
Razem słowian północnych	107.249	27,0
Kroatów, Serbów	7.998	2,0
Bułgarów	4.024	1,0
Słowienców	1 340	0,3
Razem słowian południowych	13 362	3,3
Wszystkich słowian	120.611	30,3
Niemców, holendrów, flamanczyków	77.060	19,4
Anglików	40.330	10,1
Skandynawów	10.398	2,6
Razem germanów	127.788	32,1
Francuzów, walończyków	41.276	10,4
Włochów	33.745	8,5
Hiszpanów, portugalczyków	23.459	5,9
Dako-rumunów	9.592	2,4
Retroromanów (Ladinów)	48	0,0
Razem romanów	108.120	27,2
Madziarów.	8.861	2,3
Plemion fińskich	6.265	1,6
Turków, tatarów	6.101	1,5
Żydów (Rosyi i na bałkanach)	5.726	1,4
Greków	4.383	1,1
Litwinów, lotyszów	4.031	1,0
Celtów, bretonów	2 529	0,6
Albańczyków	1 536	0,4
Innych szczepów	1.973	0,5
Razem w Europie	397.924	100,0

Polaków ma być w Europie 17.029.000 czyli 4,3% ludności ogólnej. Podług najnowszych szczegółowych obliczeń miało być polaków:

w r. 1900 w Austrii	4.259.152
w r. 1905 w Prusach	3.646.446 ¹⁾
w r. 1897 w Rosyi	7.931.307
Razem	15.836.905.

Do liczby powyższej należy dodać polaków zamieszkałych w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. Przy cenzusie z r. 1900 pytano o narodowość tylko osoby które albo same przybyły do Ameryki, albo ich rodzice. Przypuszczano bowiem, że osoby urodzone w Ameryce i z rodziców tam urodzonych, już się wynarodowiły i zostały amerykańkami.

Pomiędzy cudzoziemcami przybyłymi do Ameryki naliczono w r. 1900:

Polaków urodzonych w Austrii	58.503
" " w Niemczech	150.232
" " w Rosyi	154.424
" nieoznaczonego miejsca urodzenia	20.436
Razem	383.595.

Prócz powyższych naliczono polaków:

których oboje rodzice urodzeni byli za granicą	668.536
których jedno z rodziców urodzone za granicą	19.175
Razem	687.711

Policzono zatem polaków w Stanach Zjednoczonych 1.071.306

Dodając otrzymaną wyżej liczbę 15.836.905

Otrzymamy liczbę ogólną 16.908.211.

Zważywszy jednak, że w ciągu okresu od 1821 do 1890 przybyło do Stanów Zjednoczonych 926.902, prawie milion polaków, że większa część ich potomków, chociaż urodzona w drugim pokoleniu w Ameryce, nie wynarodowiła się zupełnie i dalej doliczając polaków osiadłych w Brazylii i w innych częściach Ameryki, których liczby nie wiemy, musimy przyjść do przekonania, że liczba 20 milionów, mająca przedstawiać liczebność ogólną polaków, nie jest przesadzoną.

W Austrii pod względem liczebności zajmują polacy trzecie miejsce, w r. 1900 było bowiem:

Niemców.	9.170.939	czyli 35,8%	liczby ogólnej
Czechosłowian	5.955.397	" 23,2 "	" "
Polaków	4.259.152	" 16,6 "	" "

¹⁾ Zeitschrift des Königlich Preussischen Statistischen Landesamts. 1907 IV, Abt. str. 319. Prócz tego mówiących po polsku, mazursku albo kaszubsku i po niemiecku—136.954.

Rusinów	3.375.576	czyli 13,2 ^o / _o	liczby ogólnej
Słowiańców . . .	1.192.780	" 4,7 "	" "
Serbokroatów . .	711.380	" 2,8 "	" "
Włochów	727.102	" 2,8 "	" "
Rumunów	230.963	" 0,9 "	" "
Innych narodo- wości	9.516	" 0,0 "	" "
Razem	25.632.805	czyli 100 ^o / _o	liczby ogólnej.

Wyłącznie *niemieckimi* są tylko górna Austria i Salzburg, przed 50 laty także dolna Austria była prawie wyłącznie krajem niemieckim. W krajach alpejskich liczą Niemcy 60 do 75°/_o liczby ogólnej ludności. W krajach sudetyckich stanowią Niemcy poważną mniejszość (28—45°/_o). Żydzi po części w Galicyi i wszyscy na Bukowinie uznali język niemiecki jako rodzinny.

Czechosłowianie stanowią w Czechach 63°/_o, w Morawii 71°/_o, na Śląsku 22°/_o liczby ogólnej ludności. W Wiedniu i dolnej Austrii posiadają kolonie wynoszące 132.968 osób czyli 4,7^o/_o całej ludności.

Polacy w r. 1880 stanowili w Galicyi 51,5^o/_o ludności ogólnej, na Śląsku 28,1^o/_o, w r. 1900 jest ich w Galicyi 54,8^o/_o, na Śląsku 33,2^o/_o, prócz tego tworzą na Bukowinie 3,71^o/_o ludności. W Galicyi Zachodniej jest Polaków 95°/_o, we Wschodniej 34°/_o i na Śląsku Wschodnim 61°/_o.

Rusini stanowili w 1846 r. 50°/_o ludności Galicyi i 48,6^o/_o ludności Bukowiny, w r. 1900 stanowią w pierwszej 42°/_o a w drugiej 41°/_o. W Galicyi Wschodniej odsetek Rusinów z 64,6 w r. 1880 zszedł do 62,5 w r. 1900.

Na południu Austrii ustępują plemiona słowiańskie przed Niemcami i Włochami. *Słowiańcy* tylko w głównej swej siedzibie w Krainie zwiększyli swoją liczebność, jak *Serbokroaci* w Dalmacji, w innych krajach austriackich stosunek procentowy ich się zmniejszył.

W *Węgrzech* w r. 1900 liczono:

Węgrów	8.742.301	czyli 45,4 ^o / _o
Serbo-kroatów	2.730.749	" 14,2 "
Rumunów	2.799.479	" 14,5 "
Niemców	2.135.181	" 11,1 "
Słowaków	2.019.641	" 10,5 "
Rusinów	429.447	" 2,2 "
Słowiańców	98.941	" 0,5 "
Cyganów	61.658	" 0,3 "
Ormian	277	" 0,0 "
Włochów	27.482	" 0,2 "
Bułgarów	14.004	" 0,1 "
Innych	195.399	" 1,0 "
Razem	19.254.559	czyli 100 ^o / _o .

Liczba stosunkowa Węgrów z 36,5^o/_o w r. 1851 zwiększyła się do 45,4^o/_o w r. 1900. Zmniejszył się zato udział stosunkowy serbo-kroatów z 16,4^o/_o do 14,2^o/_o, Rumunów z 17,0^o/_o do 14,5^o/_o, Słowaków z 13,2^o/_o do 10,5^o/_o; udział Niemców zwiększył się z 10,3^o/_o do 11,1^o/_o, Rusinów zmniejszył się z 3,4^o/_o do 2,2^o/_o.

W *Niemczech* w r. 1900 ludności nie niemieckiej liczono 4.357.588 osób czyli 7,73^o/_o liczby ogólnej. Z liczby osób niegermańskiego szczepu było najwięcej *Polaków*. Liczono ich razem z Mazurami i Kaszubami w całym państwie 3.419.843 czyli 6,07^o/_o ludności ogólnej. Było:

Polaków w Poznańskim . . .	1.162.538	czyli 61,60 ^o / _o	liczby ogólnej
w Prusach Zachodnich . . .	546.322	" 34,95 "	" "
" Wschodnich	298.964	" 14,99 "	" "
na Śląsku	1.141.473	" 24,45 "	" "
w innych częściach Niemiec .	270.546	" 0,59 "	" "
Razem	3.419.843.		

prócz tego było w Niemczech:

Francuzów i walończyków . .	228.659	czyli 0,41 ^o / _o
Duńczyków i norwęgczyków . .	143.167	" 0,25 "
Czechów i morawian	112.581	" 0,20 "
Litwinów	110.912	" 0,20 "
Wendów	104.922	" 0,18 "
Holendrów i fryzów	103.569	" 0,18 "
Włochów	66.548	" 0,12 "
Anglików	21.327	" 0,04 "
Rosyan	10.283	" 0,02 "
Innych	35.777	" 0,06 "

Dowodem pokojowego zamieszkiwania kilku narodowości obok siebie w jednym państwie, bez uciskania jednej narodowości przez drugą, jest *Szwajcarya*.

W 1900 r. mieszkało w tem państwie:

Niemców	2.319.105	czyli 69,7 ^o / _o
Francuzów	733.220	" 22,0 "
Włochów	222.247	" 6,7 "
Retów	38.677	" 1,2 "
Innych	14.087	" 0,4 "
Razem	3.327.336	czyli 100 ^o / _o .

Od r. 1880 zwiększyła się liczba Włochów o 38°/_o, Francuzów o 21°/_o, najliczniejszych Niemców tylko o 14°/_o.

W Belgii większość ludności jest pochodzenia germańskiego, ale ponieważ język francuski jest urzędowym, przeto państwo zalicza się do romańskich.

W r. 1890 było w tem państwie mówiących tylko po francusku i mówiących prócz niego językami flamandzkim i niemieckim 3.280.844 osoby, niemówiących po francusku ale po flamandzku lub po niemiecku—2.788.477 osób. Flamandzcy i Niemcy romanizują się i pierwiastek francuski robi wielkie postępy, w r. 1876 wypadało na Francuzów 49% w r. 1890 54% ludności ogólnej.

W Rosji zamieszkuje 6 głównych narodowości: rosyjska, turecko-tatarska, polska, fińska, żydowska i litewska ¹⁾. (Tabl. 10).

Podług spisu ludności w r. 1897 wypadało na:

Wielkorosyan 55.667.469 — 44,31% lud. ogólnej
na Małorosyan 22.380.551 — 17,81 „ „ „
na Białorusinów 5.885.547 — 4,68 „ „ „

Razem 83.933.567 — 66,80% lud. ogólnej

Pomimo że szczerp wielkorosyjski jest panującym w państwie, stanowi jednak mniej niż połowę ludności ogólnej.

Drugie miejsce pod względem liczebnym zajmują w Rosji plemiona turecko-tatarskie, było ich w r. 1897 — 13.601.251 czyli 10,83% ludności ogólnej.

Na trzecim miejscu stawia wykazy urzędowe *polaków*, miało ich być w całym Cesarstwie 7.931.307 osób, czyli 6,31% ludności ogólnej.

Po polakach idą *żydzi*, było ich w r. 1897—5.063.156, czyli 4,03% liczby ogólnej.

Plemion *fińskich* było w r. 1897 — 3.502.147, czyli 2,79% liczby ogólnej.

Litwinów, *żmudzinów* i *łotyszów* było w r. 1897—3.094.469 czyli 2,46% liczby ogólnej:

Ormian było 1.173.096 czyli 0,93%
Niemców było 1.790.489 „ 1,43 „
Mołdawian i rumunów 1.121.669 „ 0,89 „
Plemion *kartwelskich* na Kaukazie było w r. 1897 1.352.535 „ 1,08 „
Plemion górskich 1.091.782 „ 0,87 „
Mongołów 480.128 „ 0,38 „

¹⁾ Ежегодникъ Россіи 1904 I. с. str. 87 i nast. 1906, str. 69 i nast. Общій сводъ по Имперіи результатовъ переписи 28 января 1897 г. II. СПб. 1905, str. 2 i nast.

Tabl. 10. *Ludność Rosyi podług narodowości i podług spisu 1897 roku.*

Wyznanie	Liczba ogólna	%	Wyznanie	Liczba ogólna	%
Wielkorosyan . . .	55.667.469	44,31	Z przeniesienia .	105.297.734	83,80
Małorosyan . . .	22.380.551	17,81	Plemiona Urało-Altajskie.		
Białorosyan . . .	5.885.547	4,68	Turko-tatarzy . . .	13.601.251	10,83
Razem rosyjan . . .	83.933.567	66,80	Finnowie	3.502.147	2,79
Polaków	7.931.307	6,31	Mongoły	480.128	0,38
Czechów i słowaków	50.385	0,04	Samojedy	15.877	0,01
Bułgarów	172.659	0,14	Tunguzy	69.664	0,06
Serbów, chorwatów i słowienców . . .	1.815	0,00	Razem	17.669.067	14,06
Litwinów	1.210.510	0,96	Kaukaz.		
Żmudzinów	448.022	0,36	Plemiona Kartwelskie	1.352.535	1,08
Łotyszów	1.435.937	1,14	Plemiona górskie . .	1.091.782	0,87
Niemców	1.790.489	1,43	Plemiona Dalekiego Wschodu.		
Szwedów	14.199	0,01	Chińczycy	57.459	0,05
Duńczyków i norwiczaków	1.640	0,00	Korejczycy	26.005	0,02
Holendrów	335	0,00	Japończycy	2.649	0,00
Anglików	7.054	0,01	Hiperborejcy północy	35.619	0,03
Mołdawian i rumunów	1.121.669	0,89	Pozostałe narodowości	107.171	0,09
Francuzów	16.413	0,01	Cale Cesarstwo . . .	125.640.021	100
Włochów	4.760	0,00			
Hiszpanów i portugalczyków	138	0,00			
Ormian	1.173.096	0,93			
Persów	417.411	0,33			
Kurdów	99.949	0,08			
Osetyńców	171.716	0,14			
Greków	186.925	0,15			
Cyganów	44.582	0,04			
Żydów	5.063.156	4,03			
Do przeniesienia	105.297.734	83,80			

W *Królestwie Polskim* liczebność pojedynczych narodowości podług sprawozdania urzędowego z r. 1897 była następująca:

Polaków	6.755.503 — 71,85%
Żydów	1.267.194 — 13,48 „
Rosyan	631.844 — 6,72 „
Niemców	407.274 — 4,33 „
Litwinów	305.322 — 3,25 „
Innych narodowości	35.116 — 0,37 „
Razem	9.402.253 — 100%

Ludność *Królestwa* miała wynosić w d. 1 stycznia 1907 r. — 11.505.112 osób, zatem o 2.102.859 więcej niż w r. 1897. Dla r. 1907 mamy podział ludności tylko podług *wyznań*, który po części można zastosować do różnic narodowych. I tak¹⁾, katolików t. j. polaków i litwinów było w r. 1907 — 8.712.596, czyli 76,24%, żydów było w r. 1907 — 1.655.546, czyli 14,39%, liczba ostatnich znacznie się zwiększyła, wynosiła bowiem w r. 1897 tylko 13,48% ludności ogólnej.

Prawosławnych t. j. rosyan było w r. 1907 — 466.805 czyli 4,06%, liczba ich się zmniejszyła, liczono ich bowiem w r. 1897 — 631.844 czyli 6,72%. *Protestantów* było w r. 1907 — 609.895 czyli 5,30%, nie można tej liczby porównywać z liczbą niemców, ponieważ znaczna część protestantów zalicza się do polskiej narodowości.

W d. 1 stycznia 1907 r. było w *Królestwie Polskim* *Maryawitów* 58.859 czyli 0,51% ludności ogólnej, nie było ich zupełnie w r. 1897.

We wszystkich 9 guberniach *Litwy i Rusi* zamieszkują polacy podług sprawozdania urzędowego ze spisu 1897 r. (Tabl. 11). Najliczniej byli reprezentowani w gub. Wołyńskiej (184.161), gub. Grodzieńskiej (161.662), Kowieńskiej (139.618) i Wileńskiej (130.054)²⁾.

Po za temi 9 guberniami liczono polaków w gub.:

Chersońskiej	30.894
Kurlandzkiej	19.688
Liflandzkiej	15.132
Petersburskiej	45.009
Razem	110.723.

Litwini znajdują się przeważnie w guberniach następujących:

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Выпуск XXXIII, стр. 92 i nast.

²⁾ Общій Сводъ по Имперіи результатовъ переписи 28 января 1897 г. II, СПб. 1905, стр. 20 i nast.

W gub. Kowieńskiej było:

Litwinów	574.853
Żmudzinów	444.921
Łotyszów	35.188
w gub. Wileńskiej było litwinów	279.720
w gub. Witebskiej łotyszów	264.062

Białorusinów było w guberniach:

Mińskiej	1.633.091
Mohylewskiej	1.389.782
Wileńskiej	891.903
Witebskiej	788.599
Grodzieńskiej	705.045
Kowieńskiej	37.798

Małorosyan liczyły gubernie:

Kijowska	2.819.145
Podolska	2.442.819
Wołyńska	2.095.579
Grodzieńska	362.526

Wielkorosyan było w r. 1897 w 9 guberniach zachodnich:

w gub. Kijowskiej	215.816
„ Witebskiej	198.421
„ Wołyńskiej	108.683
„ Podolskiej	99.818
„ Mińskiej	94.068
„ Wileńskiej	79.542
„ Kowieńskiej	74.554
„ Grodzieńskiej	74.143
„ Mohylewskiej	61.714

Razem 1.006.759.

co przy ludności ogólnej 9 gubernij *Litwy i Rusi* — 19.629.821 stanowi 5,13% liczby ogólnej.

Ludność podług wieku i stanu cywilnego.

Pomiędzy ludnością ogólną, jak widzieliśmy poprzednio, zwykle liczba kobiet przewyższa liczbę mężczyzn. Są jednak wyjątki do których należą państwa wschodnie i pewne państwa ze znaczną imigracją robotników dorosłych.

Tabl. 11. Podział ludności Królestwa Polskiego i sąsied
narodowości, biorąc za

	gub. Warszaw- ska		z tego w m. Warszawie		gub. Kaliska		gub. Kielecka		gub. Łomżyń- ska	
	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet
Wielkorosyan . .	70.898	16.952	37.400	12.597	5.985	1.466	6.506	1.477	25.233	2.708
Małorosyan . . .	15.623	307	8.551	191	1.391	38	1.015	73	3.750	82
Białorosyan . . .	1.234	109	958	66	28	11	52	8	216	55
Razem	87.755	17.368	46.909	12.854	7.404	1.515	7.573	1.558	29.199	2.845
Polaków	687.210	733.226	195.539	226.030	345.348	360.052	323.858	342.914	220.787	227.278
Serbów, Kroatów i słowienców . .	93	33	65	7	6	—	5	—	1	1
Czechów	584	296	416	127	24	10	24	12	29	13
Bulgarów	457	2	134	1	2	—	4	—	7	—
Litwinów	134	51	78	38	13	8	23	2	116	32
Żmudzinów	16	19	15	11	5	5	13	23	11	8
Łotyszów	1.738	21	603	21	49	2	138	1	2.502	7
Moldawian i rumu- nów	2.293	6	1.220	5	12	1	49	1	42	—
Francuzów	197	685	176	613	1	40	6	34	2	17
Włochów	36	20	35	19	—	—	—	1	3	—
Hiszpanów i por- tugalczyków . .	—	5	—	5	—	1	—	—	—	—
Niemców	37.984	39.176	5.339	5.978	30.289	31.193	1.224	1.204	2.387	2.264
Szwedów	32	13	26	8	—	—	—	1	4	1
Norwęgczków i duńczyków . .	12	12	5	6	—	—	—	—	—	—
Holandrów	3	6	1	4	—	—	—	—	—	—
Anglików	109	161	66	105	1	—	—	3	—	—
Żydów	154.603	162.566	89.480	95.597	30.941	33.252	40.528	42.489	44.669	46.567
Gruzinów	11	7	9	6	—	—	—	—	1	2
Greków	67	15	64	13	14	1	2	—	—	2
Albańczyków . .	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Ormian	77	27	72	24	2	—	2	1	3	—
Persów	4	—	4	—	1	—	—	—	—	—
Cyganów	93	90	2	1	22	14	32	42	66	49
Czerkiesów	10	7	2	1	—	—	—	—	1	—
Czuchnow	1.555	11	640	9	2	—	3	2	45	1
Węgrów	74	22	60	8	5	2	5	1	—	—
Innych narodowości	2.798	74	1.176	64	347	13	212	6	612	18
Razem	977.948	953.919	342.137	341.555	414.488	426.109	373.700	388.295	300.487	279.105
	1.931.867		683.692		840.597		761.995		579.592	

nich 9 gubernij Rosyi Europejskiej podług pojedynczych
podstawę język używany.

gub. Lubelska		gub. Piotrkow- ska		gub. Płocka		gub. Radom- ska		gub. Suwał- ska		gub. Siedlec- ka	
Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet
36.888	11.024	14.938	4.294	13.551	1.586	7.969	1.612	18.520	5.940	14.856	4.757
99.665	96.811	2.622	101	2.302	48	1.548	94	2.005	77	55.219	53.566
367	158	106	27	70	44	45	24	12.656	12.911	167	59
136.920	107.993	17.666	4.422	15.923	1.678	9.562	1.730	34.181	18.928	69.242	58.382
360.700	368.829	497.412	514.516	216.794	230.891	336.398	344.663	63.973	70.033	253.571	257.050
13	1	31	12	1	—	2	—	—	—	8	10
160	146	2.563	2.424	6	2	20	10	16	6	72	33
53	3	97	—	34	9	9	—	—	1	20	—
41	5	63	33	117	84	7	—	145.103	159.445	32	13
12	20	3	6	6	4	17	20	25	29	—	3
195	11	118	9	59	4	10	—	65	9	126	—
494	—	608	2	253	—	1.343	—	2	—	116	1
7	52	227	282	5	33	10	68	1	18	6	45
—	2	25	11	1	—	1	2	—	—	—	—
2	—	—	—	—	—	1	—	1	—	—	—
12.901	13.071	72.445	76.320	17.409	18.522	4.381	4.374	14.618	15.867	5.911	5.734
10	4	4	2	2	4	1	—	4	2	1	—
2	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
—	—	3	1	—	—	10	5	—	—	—	—
5	4	38	31	—	4	—	2	—	2	1	4
74.985	80.413	104.914	108.648	24.538	26.677	54.524	57.599	28.517	30.612	57.821	62.331
3	—	2	—	2	1	—	—	2	1	6	1
1	5	34	2	—	—	—	—	2	—	4	1
1	—	—	—	1	—	—	—	1	—	1	—
10	7	16	3	8	5	3	3	3	2	9	1
—	—	—	—	1	—	—	—	6	1	—	—
127	95	20	24	56	50	26	19	85	61	43	42
2	2	—	—	—	—	—	—	4	—	—	—
2.197	—	272	4	32	—	16	—	15	6	210	1
9	1	37	8	3	—	2	—	2	—	2	—
1.110	36	498	45	401	13	105	3	1.216	47	1.264	28
589.961	570.701	697.096	706.807	275.652	277.981	406.449	408.498	287.843	295.070	388.466	383.680
1.160.662		1.403.901		553.633		814.947		582.913		772.146	

Tabl. 11, ciąg dalszy.

	Królestwo Pol- skie		gub. Kowieńska		gub. Wileńska		gub. Grodzieńska	
	Męż- czyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet
Wielkorosyan. . . .	215.344	51.816	45.082	27.790	46.286	32.337	52.368	21.775
Małorosyan	184.140	151.197	1.581	101	783	136	183.007	179.519
Białorosyan	15.941	13.406	19.492	18.306	443.028	448.875	352.880	352.165
Razem rosyan	415.425	216.419	66.155	46.197	490.097	481.348	588.255	553.459
Polaków	3.306.051	3.449.452	66.850	72.768	61.576	68.478	79.195	82.467
Czechów i Słowaków .	3.498	2.952	32	16	29	13	63	62
Serbów, Kroatów i slo- weńców	160	57	6	2	2	—	1	—
Bulgarów	683	15	12	5	3	—	128	9
Litwinów	145.649	159.673	278.883	295.970	137.862	141.858	1.653	1.713
Żmudzinów	108	137	210.251	234.670	82	75	174	30
Łotyszów	5.000	64	16.983	18.205	339	132	403	23
Mołdawian i rumunów	5.212	11	4	—	5	5	172	5
Francuzów	462	1.274	14	48	25	124	21	81
Włochów	67	36	1	—	4	1	4	3
Hiszpanów i portugal- czyków	4	6	4	4	—	—	—	—
Niemców	199.549	207.725	10.499	11.263	1.799	2.074	5.101	5.183
Szwedów	58	27	2	4	7	18	3	5
Duńczyków i norweg- czyków	15	13	16	13	—	—	10	—
Holendrów	16	12	2	—	—	—	—	—
Anglików	154	211	2	5	2	9	7	11
Żydów	616.040	651.154	99.237	112.791	97.034	105.340	134.431	144.111
Gruzinów	27	12	3	8	2	1	56	28
Greków	124	26	—	—	3	4	5	16
Albańczyków	7	—	—	—	—	—	—	—
Ormian	133	49	2	2	29	28	21	33
Persów	12	1	2	2	14	—	—	—
Cyganów	570	486	208	218	91	91	131	75
Czerkiesów	17	9	1	—	—	—	5	—
Finnów	134	24	7	8	12	5	120	11
Czuchnów	4.347	25	81	3	22	5	110	8
Węgrów	139	34	11	10	4	1	—	—
Innych narodowości .	8.429	259	2.783	301	1.837	717	5.764	243
Razem	4.712.090	4.690.163	752.051	792.513	790.880	800.327	815.833	787.576
	9.402.253		1.544.564		1.591.207		1.603.409	

gub. Witebska	gub. Mohylew- ska	gub. Mińska		gub. Wołyń- ska		gub. Podol- ska		gub. Kijow- ska	
		Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet
103.052	94.949	31.049	27.106	48.173	35.826	63.862	41.027	57.914	41.070
313	107	2.167	1.392	6.106	3.963	1.049.048	1.046.531	1.213.877	1.228.942
389.586	399.013	680.992	708.790	810.808	822.283	2.143	1.651	618	216
492.951	494.069	714.208	737.288	865.087	862.072	1.115.053	1.089.209	1.272.409	1.270.228
24.071	26.306	8.680	8.846	31.400	33.217	90.701	93.460	33.762	35.394
19	7	37	13	347	305	13.855	13.815	496	390
2	3	—	—	8	—	24	20	20	10
10	9	—	1	2	2	47	1	50	7
1.209	1.026	1.836	4.764	364	249	69	34	34	8
37	30	11	8	40	48	17	11	11	17
129.854	134.178	3.799	3.228	975	711	81	32	105	7
—	—	13	1	8	2	289	25	13.466	13.298
11	47	12	35	20	73	30	124	71	174
1	2	3	3	3	1	5	—	6	12
—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
3.934	3.427	896	910	2.185	1.802	84.949	86.382	2.096	1.973
4	7	5	5	7	4	9	8	3	4
3	—	—	2	8	4	14	5	6	1
—	—	—	—	1	—	18	25	—	—
3	14	4	11	4	9	3	8	4	11
82.536	91.704	97.206	106.301	165.916	177.550	191.608	203.166	178.858	190.448
9	4	4	—	1	—	8	9	2	1
—	—	1	—	7	6	13	5	24	9
—	—	—	—	—	1	—	1	3	—
10	6	1	1	6	4	19	7	64	21
—	—	—	—	11	3	3	—	1	—
508	346	322	315	249	249	157	129	250	260
4	—	2	1	1	1	4	3	8	5
411	457	6	6	38	17	18	7	6	2
454	453	349	313	32	3	24	2	16	4
1	—	—	2	1	1	1	1	12	2
840	269	295	19	2.724	1.842	5.784	190	4.157	72
736.882	752.364	827.690	859.074	1.069.445	1.078.176	1.502.803	1.486.679	1.505.940	1.512.359
1.489.246	1.686.764	2.147.621		2.989.482		3.018.299		3.559.229	

Na 100 mężczyzn liczono kobiet podług stosunku zmniejszającej się liczby ¹⁾:

w Portugalii	109
w Norwegii	108
w Anglii	107
w Szkocyi, w Saksonii i Wirtembergu	106
w Danii i Szwecyi	105
w Rosyi Europ., Szwajcaryi i Bawaryi	104
w Kr. Polskiem w r. 1906	103,9
„ „ w r. 1907	103,7
w Rosyi Europ. w r. 1897	103,3
w Irlandyi, Austrii, Niemczech, Prusach i Francyi	103
w Finlandyi, Księstwie Badeńskiem i Holandyi	102
w Węgrzech, Belgii i Włoszech	101
w Japonii	98
w Australii Połudn. i w Rumunii	97
w Bulgaryi, w Stanach Zjednoczonych i Wiktoryi	96
w Serbii, Alzacyi z Lotarynią	95
w Luksemburgu	94
w Grecyi i Tasmanii	92
w Nowej Walii Połud.	91
w Nowej Zelandyi i na Kaukazie	90

Widzimy zatem w całym szeregu państw przewagę liczebną mężczyzn nad kobietami pomiędzy ludnością ogólną.

Przechodząc do podziału ludności podług wieku, mamy najprzód dzieci nie liczące 1 roku życia. Było takich dzieci na 10.000 ludności ogólnej:

w Serbii	464	w Rosyi Europ.	363
w Król. Polskiem	350	we Włoszech	322
w Austrii	301	w Prusach	297
na Kaukazie	293	w Saksonii	293
w Niemczech	290	w Holandyi	287
w Finlandyi	283	w Bawaryi	282
w Japonii	279	w Badenie	278
w Australii Zachodn.	273	w Danii	272
w Wirtembergu	271	w Tasmanii	267
w Queensland	260	w Norwegii	258
w Szkocyi	256	w Belgii	254
w Luksemburgu	254	w Stanach Zjedn.	253

¹⁾ Résultats statist. du recensement de 1901. T. IV, str. 351 i nast.

w Nowej Walii Połudn.	253	w Alzacyi z Lotarynią	251
w Anglii z Walią	245	w Portugalii	242
w Nowej Zelandyi	238	w Wiktoryi	237
w Szwajcaryi	231	w Irlandyi	193
we Francyi	191		

Najwięcej zatem dzieci w pierwszym roku życia w stosunku do ludności ogólnej jest w Serbii, w Rosyi i we Włoszech; najmniej we Francyi i w Irlandyi.

Francya przedstawia zasługujące na uwagę stosunki ¹⁾. Najprzód zmniejszyła się liczba stosunkowa mężczyzn, wynosząca w r. 1881 49.88‰, liczby ogólnej, a w r. 1901 49,20‰; odpowiednio zwiększył się stosunek kobiet z 50,12‰ w r. 1881 do 50,80‰ w r. 1901. Następnie liczba dzieci we Francyi w wieku mniej niż 15 lat zmniejszyła się i wynosiła na 100.000 osób ludności w r. 1901 13.052 płci męskiej, kiedy w r. 1891 13.160, to samo widzimy u płci żeńskiej, w r. 1901 13.048 kiedy w roku 1891 13.103. Przyczyną tego zmniejszenia ma być zmniejszenie się liczby urodzeń, znaczniejsze dla płci męskiej niż dla płci żeńskiej. Liczba mężczyzn w wieku przenoszącym 60 lat zmniejszyła się z 6.059 do 5.782, liczba zaś kobiet zwiększyła się z 6.607 do 6.665. Liczba osób pełnoletnich, liczących od 15 do 60 lat wieku, zwiększyła się dla obu płci, dla męskiej z 30.331 do 30.377, dla płci żeńskiej z 30.740 do 31.076.

Na 1.000 osób obu płci liczono we Francyi:

	w r. 1901	w r. 1851
dzieci od 0 do 15 lat wieku	261	274
osób dorosłych od 15 do 60 lat wieku	615	624
ludzi starszych wyżej 60 lat wieku	124	102
Razem.	1000	1000

Nie uwzględniając francuzów liczących więcej niż 95 lat wieku, wypadło na 10.000 ludności ogólnej:

mających mniej niż 20 lat wieku	3.465
„ od 20 do 60 lat	5.292
„ „ 60 „ 95 „	1.243
	10.000

Kiedy w r. 1891 liczono:

mających mniej niż 20 lat wieku	3.500
„ od 20 do 60 lat	5.249
„ „ 60 „ 95 „	1.251
	10.000

¹⁾ Résultats statistiques du recensement de 1901. T. IV, str. 36 i nast. i str. 341 i nast.

Jeżeli podzielimy ludność Cesarstwa Rosyjskiego, otrzymaną podczas spisu 1897 r., na 5 kategorii wieku: dzieci do 1 roku życia, dzieci w wieku od 1 do 9 lat, dorosłych od 20 do 59 lat i osoby w wieku starszym mające więcej niż 60 lat, to znajdziemy, że *dzieci nie mających 1 roku życia* płci męskiej było najwięcej w Rosyi Europ. (3,7‰), najmniej w Azji Środkowej (1,2‰), dzieci płci żeńskiej było najwięcej na Syberji (3,6‰), najmniej również w Azji Środkowej (1,4‰). W Król. Polskim było tych dzieci równa ilość obu płci (3,5‰) (Tabl. 12).

Tabl. 12. *Podział ludności Rosji podług kategorii wieku.*

	Dzieci do 1 roku		Od 1 do 9 lat		10—19 lat		20—59 lat		Pozostałe osoby	
	Chłopców	Dziew.	Chłopców	Dziew.	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet
Rosya Europejska.	3,7	3,5	24,0	23,4	21,3	21,4	44,1	44,5	6,9	7,2
Królestwo Polskie.	3,5	3,5	24,6	24,7	20,5	21,5	45,4	43,9	6,0	6,4
Kaukaz.	2,9	3,0	26,8	28,2	20,3	19,8	44,4	42,9	5,6	6,1
Syberja	3,5	3,6	21,6	23,2	19,5	20,7	47,3	44,8	8,1	7,7
Azja środkowa. .	1,2	1,4	21,4	24,6	19,1	19,6	51,9	48,3	6,4	6,1
Całe Cesarstwo . .	3,4	3,4	24,0	23,9	20,9	21,1	44,7	44,6	7,0	7,0
Miasta										
Rosya Europejska.	2,5	2,8	16,0	18,0	19,6	20,7	56,5	50,6	5,4	7,9
Królestwo Polskie.	3,1	3,2	20,3	21,5	18,6	21,8	53,6	47,4	4,4	6,1
Kaukaz.	2,4	3,1	18,7	23,7	19,2	20,9	55,0	46,1	4,7	6,2
Syberja	2,5	3,2	14,3	18,7	15,7	21,2	61,5	49,5	6,0	7,4
Azja środkowa. .	1,6	2,1	17,7	23,0	16,3	18,7	58,1	49,4	6,3	6,8
Całe Cesarstwo . .	2,5	2,8	16,8	19,1	19,1	20,7	56,3	49,8	5,3	7,6

Dzieci w wieku *od roku do 9 lat* było najwięcej płci męskiej na Kaukazie (26,8‰), najmniej w Azji Środkowej (21,4‰), w Król. Polskim 24,6‰; dziewcząt było najwięcej również na Kaukazie (28,2‰), najmniej na Syberji (23,2‰), w Król. Polskim (24,7‰).

¹⁾ Общій сводъ по Имперіи результатовъ переписи 28 января 1897 г. I. СПб. 1905 г., стр. IX i nast. i картограммы 7—18.

Młodzieży w wieku od 10 do 19 lat było najwięcej płci męskiej w Rosyi Europ. (21,3‰), najmniej w Azji środkowej (19,1‰), w Król. Polskim 20,5‰. Płci żeńskiej było najwięcej w Król. Polskim (21,5‰), najmniej w Azji Środkowej (19,6‰).

Osób w wieku produkcyjnym od 20 do 59 lat było najwięcej obu płci w Azji Środkowej (mężcz. 51,9‰, kobiet 48,3‰), najmniej mężczyzn w Rosyi Europ. (44,1‰), kobiet najmniej na Kaukazie (42,9‰).

Nakoniec *osób starszych mających 60 lat ukończonych*, było najwięcej obu płci na Syberji (mężcz. 8,1‰, kobiet 7,7‰), mniej było na Kaukazie (mężcz. 5,6‰, kobiet 6,1‰), jak również w Azji Środkowej (6,1‰).

W *miastach* rosyjskich mniej było stosunkowo niż wogóle w Cesarstwie dzieci do 1 roku życia, dzieci od 1 do 9 lat wieku, młodzieży od 10 do 19 lat i starszych mężczyzn mających więcej niż 60 lat wieku. Więcej zaś było w miastach osób w wieku produkcyjnym od 20 do 60 lat i kobiet starszych mających 60 lat ukończonych.

Z pojedynczych gubernij Król. Polskiego miała najwięcej *dzieci do 1 roku życia* gub.: Piotrkowska (3,8‰ liczby ogólnej), najmniej m. Warszawa (2,7‰). Dzieci *od 1 roku do 9 lat* było najwięcej w gub. Kieleckiej (26,5‰), najmniej w m. Warszawie (18,9‰). Młodzieży męskiej *od 10 do 19 lat* było najwięcej w gub. Suwalskiej (21,5‰), najmniej w m. Warszawie (18,2‰). Młodzieży żeńskiej w wieku od 10 do 19 lat było najwięcej w gub. Suwalskiej (22,2‰), najmniej w m. Warszawie (20,6‰). (Tabl. 13 i 14).

Mężczyzn w wieku dojrzałym *od 20 do 59 lat* było najwięcej w m. Warszawie (55,7‰), najmniej w gub. Kaliskiej (41,3‰). Kobiet dorosłych w wieku od 20 do 59 lat było najwięcej w m. Warszawie (51,3‰), najmniej w gub. Kaliskiej (42,4‰).

W *miastach* Król. Polskiego jest stosunkowo mniej niż w całym Królestwie: dzieci do 1 roku życia, dzieci od 1 do 9 lat wieku i młodzieży męskiej w wieku od 10 do 19 lat. Stosunkowo zaś jest więcej młodzieży żeńskiej od 10 do 19 lat wieku i osób obu płci w wieku dojrzałym od 20 do 59 lat.

Jeżeli podzielimy całą ludność Król. Polskiego na 3 kategorie, to otrzymamy:

	Płci męskiej	Płci żeńskiej
dzieci do 19 lat wieku	48,59‰	49,63‰
osób w wieku dojrzałym od 20 do 59 lat	45,36‰	43,94‰
osób starszych więcej niż 60 letnich	6,02‰	6,38‰
wieku nieoznaczonego	0,03‰	0,03‰
Razem	100‰	100‰

Tabl. 13. Podział ludności Królestwa

Kategorie wieku	gub. Warszaw-ska		gub. Kaliska		gub. Kielecka		gub. Łomżyń-ska	
	Męż-czyzn	Kobiet	Męż-czyzn	Kobiet	Męż-czyzn	Kobiet	Męż-czyzn	Kobiet
Dzieci do jednego roku życia	31.833	31.203	14.951	14.841	13.599	13.246	9.994	9.550
Od 1 do 9 lat skończonych . . . , . . .	223.687	222.269	109.478	108.860	100.796	101.224	69.933	69.253
Od 10 do 19 lat	190.071	202.919	90.878	92.410	79.018	83.375	57.656	59.985
Od 20 „ 29 „	215.862	163.519	59.649	66.588	54.005	60.988	65.317	42.098
Od 30 „ 39 „	128.056	128.460	52.008	52.784	47.956	50.120	35.678	37.530
Od 40 „ 49 „	75.671	76.486	31.322	31.994	31.020	31.064	23.481	23.472
Od 50 „ 59 „	58.631	64.490	28.327	29.230	25.159	25.762	18.442	18.432
Od 60 „ 69 „	34.096	38.776	16.908	17.113	14.615	14.415	12.308	11.580
Od 70 „ 79 „	15.260	18.807	8.106	8.711	5.778	5.964	5.863	5.280
Od 80 „ 89 „	3.956	5.594	2.518	2.912	1.433	1.791	1.559	1.595
Od 90 „ 99 „	406	882	279	536	141	272	163	239
Od 100 „ 109 „	28	75	8	34	11	17	13	27
Od 110 i wyżej	—	—	—	—	—	—	—	—
Wiek nieoznaczony . . .	391	439	56	96	169	57	80	64
Razem	977.948	953.919	414.488	426.109	373.700	388.295	300.487	279.105
	1.931.867		840.597		761.995		579.592	

wa Polskiego podług wieku.

gub. Lubelska		gub. Piotrkow-ska		gub. Płocka		gub. Radomska		gub. Suwalska		gub. Siedlecka	
Męż-czyzn	Kobiet	Męż-czyzn	Kobiet	Męż-czyzn	Kobiet	Męż-czyzn	Kobiet	Męż-czyzn	Kobiet	Męż-czyzn	Kobiet
21.018	30.714	27.177	26.743	9.394	9.230	15.114	14.962	9.391	9.085	13.383	13.116
143.234	141.993	176.442	178.179	69.337	69.137	106.339	105.664	66.623	66.317	94.011	93.445
120.356	125.725	144.060	152.659	58.335	60.700	84.956	87.249	61.884	65.427	76.910	80.173
116.671	93.009	124.983	125.730	46.179	40.597	66.069	66.085	48.459	44.325	69.631	63.841
74.905	75.077	95.587	91.267	32.735	35.383	53.223	52.409	32.199	37.716	51.737	51.192
43.488	43.691	54.485	52.738	21.517	22.785	31.381	30.327	23.905	25.574	30.937	30.502
37.793	38.616	39.915	41.869	18.374	19.606	25.653	26.999	20.667	21.339	26.129	26.854
21.889	21.248	22.408	24.181	11.529	11.527	15.464	15.504	15.423	15.149	17.108	16.137
8.113	7.945	9.223	9.850	6.015	6.301	6.451	6.806	7.179	7.493	6.712	6.384
2.020	2.274	2.331	2.890	1.951	2.226	1.594	2.093	1.876	2.174	1.597	1.663
204	272	286	532	214	409	140	316	174	387	136	240
3	11	9	29	3	19	8	25	2	12	7	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
267	126	190	138	69	61	57	59	61	72	148	119
589.961	570.701	697.096	706.805	275.652	277.981	406.449	408.498	287.843	295.070	388.466	383.680
1.160.662		1.403.901		553.633		814.947		582.913		772.146	

Tabl. 13, ciąg dalszy.

Kategorie wieku	Miasta Królestwa Polskiego				Warszawa				Całe Królestwo Polskie			
	Mężczyzn	%	Kobiet	%	Mężczyzn	%	Kobiet	%	Mężczyzn	%	Kobiet	%
Dzieci do 1 roku życia	34.501	3,11	33.619	3,20	9.192	2,69	8.968	2,63	165.854	3,52	162.690	3,47
Od 1 do 9 lat ukończonych .	225.024	20,29	225.473	21,48	64.612	18,88	64.759	18,96	1.159.880	24,61	1.156.341	24,61
Od 10 do 19 lat	205.009	18,49	228.446	21,76	62.413	18,24	70.407	20,61	964.124	20,46	1.010.622	21,55
Od 20 „ 29 „	311.637	28,10	195.269	18,60	91.800	26,83	68.775	20,14	866.825	18,40	766.780	16,35
Od 30 „ 39 „	140.525	12,67	145.621	13,87	49.915	14,59	51.862	15,18	604.104	12,82	611.938	13,05
Od 40 „ 49 „	82.130	7,41	87.443	8,33	29.696	8,68	30.964	9,07	367.207	7,79	368.633	7,86
Od 50 „ 59 „	58.628	5,29	69.339	6,61	19.085	5,58	23.617	6,91	299.090	6,35	313.197	6,68
Od 60 „ 69 „	33.442	3,02	40.653	3,87	10.470	3,06	14.102	4,13	181.748	3,86	185.630	3,96
Od 70 „ 79 „	13.845	1,25	17.900	1,71	3.910	1,14	6.219	1,82	78.700	1,67	83.541	1,78
Od 80 „ 89 „	3.079	0,28	4.658	0,44	716	0,21	1.385	0,41	20.835	0,44	25.212	0,54
Od 90 „ 99 „	327	0,03	724	0,07	63	0,02	159	0,05	2.143	0,05	4.082	0,09
Od 100 „ 109 „	22	0,00	59	0,01	1	0,00	7	0,00	92	0,00	266	0,01
Od 110 i wyżej lat	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Wiek nieoznaczony . . .	802	0,07	487	0,05	264	0,08	331	0,10	1.488	0,03	1.231	0,03
Razem .	1.108.971	100	1.049.691	100	342.137	100	341.555	100	4.712.090	100	4.690.163	100
9.402.253												

Tabl. 14. Podział ludności pojedynczych gubernij Królestwa Polskiego podług kategorii wieku.

	Gub. Warszawska	Miasto Warszawa	Gub. Kaliska	Gub. Kielecka	Gub. Kozłowska	Gub. Lubelska	Gub. Piotrkowska	Gub. Płocka	Gub. Radomska	Gub. Suwalska	Gub. Siedlecka	Całe Królestwo Polskie	50 gubernij Rosyi Europejskiej	Całe Cesarstwo
Dzieci mniej niż 1 rok mające obu płci w całej ludności	3,3	2,7	3,5	3,5	3,4	3,6	3,8	3,4	3,7	3,2	3,4	3,5	3,6	3,4
Dzieci od 1 roku do 9 lat skończonych obu płci w całej ludności	23,1	18,9	26,5	26,5	24,0	24,6	25,3	25,0	26,0	22,8	24,3	24,6	23,7	23,9
Mężczyzn w wieku od 10 do 19 lat w ogóle	19,4	18,2	21,1	21,1	19,2	20,4	20,7	21,2	20,9	21,5	19,9	20,5	21,3	20,9
Kobiet w wieku od 10 do 19 lat w ogóle	21,3	20,6	21,5	21,5	21,5	22,0	21,6	21,9	21,4	22,2	20,9	21,5	21,4	21,1
Mężczyzn w wieku od 20 do 59 lat w ogóle	48,9	55,7	42,3	42,3	47,6	46,3	45,2	43,1	43,4	43,5	45,9	45,4	44,1	44,7
Kobiet w wieku od 20 do 59 lat w ogóle	45,4	51,3	43,2	43,2	43,6	43,8	43,2	42,6	43,0	43,7	44,9	43,9	44,5	44,6
W miastach dzieci obu płci mniej niż 1 rok mających.	2,8	2,7	3,5	3,5	2,9	2,9	3,8	2,8	3,7	3,3	3,3	3,2	2,7	2,7
W miastach dzieci obu płci w wieku od 1 do 9 lat . . .	13,5	18,9	23,2	23,2	19,5	19,6	22,9	19,4	23,0	25	22,2	20,9	16,9	24,0
W miastach mężczyzn w wieku od 10 do 19 lat . . .	18,1	18,2	20,2	20,2	16,2	15,8	20,2	16,7	19,5	16,0	17,6	18,6	19,6	21,0
W miastach kobiet w wieku od 10 do 19 lat . . .	20,7	20,6	22,3	22,3	23,2	23,0	22,3	22,8	21,9	22,2	22,5	21,8	20,7	20,7
W miastach mężczyzn w wieku od 20 do 59 lat . . .	55,2	55,7	45,2	45,1	59,0	59,4	49,5	57,5	49,2	58,1	53,7	53,6	56,5	56,3
W miastach kobiet w wieku od 20 do 59 lat . . .	50,1	51,3	44,1	44,1	43,7	46,0	42,8	45,1	44,8	45,8	44,0	47,4	50,6	49,8

Ludność Królestwa Polskiego w r. 1897 była podzieloną *podług stanu cywilnego* jak następuje¹⁾ (Tabl. 15):

	Mężcz.	Kobiet
wolnych	59,95%	56,39%
w małżeństwie	37,87%	36,44%
owdowiałych	2,08%	7,00%
rozwiedzionych	0,06%	0,12%
stanu nieoznaczonego	0,04%	0,05%
Razem	100%	100%

W m. Warszawie stosunki były następujące:

	Mężcz.	Kobiet
wolnych	61,04%	57,07%
w małżeństwie	36,80%	33,16%
owdowiałych	1,91%	9,26%
rozwiedzionych	0,14%	0,39%
stanu nieoznaczonego	0,10%	0,13%
Razem	100%	100%

W Rosyi Europejskiej było:

	Mężcz.	Kobiet
wolnych	56,79%	52,65%
w małżeństwie	39,66%	38,87%
owdowiałych	3,46%	8,34%
rozwiedzionych	0,04%	0,07%
stanu nieoznaczonego	0,05%	0,07%
Razem	100%	100%

Z powyższego widzimy, że *wolnych* osób obu płci jest więcej w Król. Polskiem niż w Rosyi Europ., a w m. Warszawie jeszcze więcej niż stosunkowo w całym Królestwie. Zato pozostających w związkach *małżeńskich* jest daleko więcej stosunkowo osób obu płci w Rosyi Europ. niż w Król. Polskiem; w Warszawie jest tych osób jeszcze mniej. Również *owdowiałych* było więcej w Rosyi Europejskiej niż w Król. Polskiem i w Warszawie. Wszędzie liczba stosunkowa wdów jest znaczniejsza niż wdowców. *Rozwiedzionych* jest stosunkowo najwięcej w Warszawie, więcej niż w Królestwie Polskiem, najmniej ich w Rosyi Europejskiej.

Jeżeli uwzględnimy tylko osoby mające 15 lat skończonych, to na 1000 takich osób było¹⁾:

¹⁾ Общій сводъ по Имперіи результатовъ переписи 28 Января 1897 г. I. СПб. 1905, str. 80 i nast.

²⁾ Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 28 Jahrgang. 1907, str. 7*.

W Rosyi Europejskiej.

	Mężcz.	Kobiet
wolnych	290,2	237,0
w związkach małżeńskich	652,2	627,2
owdowiałych	56,9	134,6
rozwiedzionych	0,7	1,2
Razem	100	100.

W Królestwie Polskiem.

	Mężcz.	Kobiet
wolnych	340,5	282,3
w związkach małżeńskich	624,3	600,3
owdowiałych	34,3	115,4
rozwiedzionych	0,9	2,0
Razem	100	100

Na Kaukazie.

wolnych	319,2	136,4
w związkach małżeńskich	633,4	711,0
owdowiałych	45,8	150,2
rozwiedzionych	1,6	2,4
Razem	100	100.

Na Syberyi.

wolnych	308,3	206,9
w związkach małżeńskich	618,2	662,6
owdowiałych	71,3	128,4
rozwiedzionych	2,2	2,1
Razem	100	100.

W Azji Środkowej.

wolnych	351,4	90,3
w związkach małżeńskich	610,3	771,7
owdowiałych	36,9	136,7
rozwiedzionych	1,4	1,3
Razem	100	100

W całym Cesarstwie.

wolnych	301,5	223,8
w związkach małżeńskich	643,9	640,7
owdowiałych	53,7	134,1
rozwiedzionych	0,9	1,4
Razem	100	100.

Tabl. 15. Podział ludności Królestwa

Gubernie Królestwa Polskiego	Wolnych		Ożenionych i za- mężnych		Wdowców i wdów	
	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet
Warszawska	594.318	538.978	364.191	339.877	18.218	72.540
Kaliska	252.066	244.224	154.634	152.784	7.427	28.427
Kielecka	223.684	218.533	142.155	142.516	7.432	26.675
Łomżyńska	182.571	154.302	110.259	105.596	7.369	18.796
Lubelska	336.528	313.900	238.631	216.098	14.245	40.073
Piotrkowska	422.113	413.086	263.359	247.785	10.910	44.534
Płocka	166.253	156.568	103.259	100.811	5.918	20.181
Radomska	241.833	224.595	156.622	155.204	7.657	28.034
Suwańska	178.851	171.032	101.100	101.444	7.725	22.302
Siedlecka	226.623	209.457	150.432	146.787	11.122	26.951
Królestwo Polskie . . .	2.824.840	2.644.675	1.784.642	1.708.902	98.023	328.513
%	59,95	56,39	37,87	36,44	2,08	7,00
Rosya Europejska . . .	25.979.074	25.109.826	18.142.574	18.536.206	1.583.977	3.979.267
%	56,79	52,65	39,66	38,87	3,46	8,34
Warszawa	208.826	194.911	125.920	113.247	6.551	31.620
%	61,04	57,07	36,80	33,16	1,91	9,26
Na 1000 osób w wieku 15 lat i wyżej.						
w Rosyi Europejskiej .	290,2	237,0	652,2	627,2	56,9	134,6
w Królestwie Polskiem .	340,5	282,3	624,3	600,3	34,3	115,4
w całym Cesarstwie . .	301,5	223,8	643,9	640,7	53,7	134,1

Polskiego podług stanu cywilnego.

Rozwiedzionych		Stanu niewiadomego		Razem	
Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet
755	1.922	465	602	977.948	953.919
197	405	164	269	414.488	426.109
184	361	245	210	373.700	388.295
99	175	189	236	300.487	279.105
221	483	336	147	589.961	570.701
539	1.150	175	250	697.096	706.805
148	301	74	120	275.652	277.981
214	386	123	279	406.449	408.498
100	210	67	82	287.843	295.070
150	344	139	141	388.466	383.680
2.608	5.737	1.977	2.336	4.712.090	4.690.163
0,06	0,12	0,04	0,05	100	100
19.075	34.891	24.875	33.099	45.749.575	47.693.289
0,04	0,07	0,05	0,07	100	100
494	1.318	346	459	342.137	341.555
0,14	0,39	0,10	0,13	100	100
0,7	1,2	—	—	1.000	1.000
0,9	2,0	—	—	1.000	1.000
0,9	1,4	—	—	1.000	1.000

Najwięcej stosunkowo *osób wolnych* płci męskiej jest w Azji Środkowej, najmniej w Rosyi Europejskiej. Wolnych kobiet jest najwięcej w Królestwie Polskim, najmniej w Azji Środkowej.

Mężczyzn żonatych jest najwięcej w Rosyi Europejskiej, najmniej w Azji Środkowej.

Kobiet zamężnych jest najwięcej w Azji Środkowej, najmniej w Królestwie Polskim.

Wdowców najwięcej na Syberji, najmniej w Królestwie Polskim. *Wdów* najwięcej na Kaukazie, najmniej w Królestwie Polskim.

Mężczyzn rozwiedzionych najwięcej na Syberji, najmniej w Rosyi Europejskiej. *Rozwódek* najwięcej na Kaukazie, najmniej w Rosyi Europejskiej.

Na 1000 francuzów w wieku od 20 do 60 lat było ¹⁾:

	w r. 1891	1896	1901.
wolnych	297	291	267
w małżeństwie	635	640	663
owdowiałych i rozwiedzion.	68	69	70
	1000	1000	1000.

Liczba zatem wolnych zmniejszyła się od r. 1891 dla obu płci, zwiększyła się zaś liczba osób pozostających w związkach małżeńskich.

We wszystkich państwach więcej jest żonatych mężczyzn niż zamężnych kobiet, ale daleko jest więcej wdów niż wdowców. Przyczyną tego ma być okoliczność, że kobiety wcześniej zawierają związki małżeńskie niż mężczyźni i ci ostatni częściej zawierają związki powtarne niż kobiety.

Z ludności męskiej dorosłej w Europie, w wieku wyżej 19 lat, znajduje się wolnych około 30%. W państwach południowych i bogatszych stosunek wolnych jest mniejszy. Szczególnie wysoki udział wolnych znajduje się w przemysłowej Belgii i Szkocyi, również znaczny jest w górzystej Szwajcaryi i w biednej Irlandyi, w której ostatniej prawie połowa zdolnych do małżeństwa osób pozostaje w stanie wolnym.

Wielką stosunkową liczbę osób zostających w małżeństwie posiadają Węgry, Serbia, Hiszpania, a pomiędzy ludnością żeńską Grecya. Więcej niż 64% liczby ogólnej mężczyzn, przypada na mężczyzn żonatych w bogatych państwach: Anglii, Niemczech, Danii i Włoch. Dla ludności płci żeńskiej, prócz powyższych czterech państw, posiadają jeszcze ludności zamężnej pomiędzy 58 i 61% liczby ogólnej: Francya, Austria i Finlandya. Mały stosunek osób pozostających w związkach małżeńskich znajduje się w Szkocyi, w Szwajcaryi, w Belgii i Irlandyi, a dla ludności kobiecej także w Portugalii i Norwegii.

¹⁾ Résultats statistiques du recensement de 1901. T. IV, str. 15 i nast.

Ludność podług wykształcenia.

Przy spisie ludności Cesarstwa Rosyjskiego ¹⁾ w r. 1897 zapytywano każdego o umiejętność czytania i pisania.

Umiało czytać i pisać w odsetkach ludności ogólnej:

w gub. Warszawskiej	39,1%
w m. Warszawie	53,5%
w gub. Kaliskiej	27,9%
„ Kieleckiej	22,7%
„ Łomżyńskiej	29,6%
„ Lubelskiej	23,8%
„ Piotrkowskiej	30,9%
„ Płockiej	33,5%
„ Radomskiej	22,3%
„ Suwalskiej	37,4%
„ Siedleckiej	30,9%
w całym Królestwie Polskim	30,5%
w Rosyi Europejskiej	22,9%
na Kaukazie	12,4%
w Syberji	12,3%
w Azji Środkowej	5,3%
w całym Cesarstwie	21,1%

W Królestwie Polskim jest zatem analfabetów prawie 70% ludności ogólnej, najwięcej ich w gub.: Radomskiej i Kieleckiej, najmniej w m. Warszawie i w gub. Warszawskiej.

We *Francyi* ²⁾ przy spisie ludności w r. 1901 zapytywano każdą osobę czy umie czytać i pisać, umiejących tylko czytać zaliczono do analfabetów. Uczyniono to pierwszy raz po r. 1872.

Nie umieli ani czytać, ani pisać:

	w r. 1872	w r. 1901.
<i>dzieci od 6 do 20 lat</i>	374	134
umieli czytać i pisać.	626	866
Razem	1000	1000
<i>osoby starsze więcej niż 20 latnie</i> nie		
umiely ani czytać ani pisać	434	194
umiely czytać i pisać	566	806
Razem.	1000	1000

¹⁾ Общій сводъ по Имперіи результатовъ переписи 28 Января 1897 г. I. СПб. 1905. Диаграмма 19.

²⁾ Résultats statistiques du recensement de 1901. T. IV, str. 349 oraz nast i str. 77 i nast.

W r. 1872, nie licząc dzieci, było na 100 ludności ogólnej 43 osoby, nie umiejące ani czytać ani pisać, i jedna dziesiąta część umiała jakoby tylko czytać. W r. 1901 pomiędzy ludnością ogólną, za wyłączeniem dzieci, znaleziono 19% analfabetów. Pomiedzy młodzieżą od 5 do 20 lat było 13 nieumiejących ani czytać ani pisać. Pomiedzy osobami starszemi $\frac{1}{5}$ była w tem położeniu, kiedy w r. 1872 była ich prawie połowa. Nie licząc dzieci do 5 lat wieku znajduje się pomiędzy ludnością Francji 178 analfabetów na 1000 mieszkańców, t. j. na 5 osób jedna osoba nie umie ani czytać ani pisać. Odróżniając francuzów od cudzoziemców na liczbę ogólną osób w wieku wyżej 15 lat było analfabetów:

mężczyzn francuzów	14,2%
„ cudzoziemców	22,2%
kobiet francuzek	20,8%
„ cudzoziemek	25,2%

Pomiedzy francuzami w wieku od 20 do 24 lat, liczba analfabetów wynosi 5,55% i również pomiedzy rekrutami na nieumiejących ani czytać ani pisać było 5,63%. Przed r. 1901 dla otrzymania liczby analfabetów we Francji posługiwano się liczbą dzieci uczęszczających do szkół, liczbą rekrutów analfabetów, liczbą kobiet, które nie były w stanie podpisać metryki ślubnej.

Jeżeli weźmiemy do porównania inne państwa, to znajdziemy dla osób płci męskiej analfabetów we Francji 23%, w Belgii więcej niż 30% osób w wieku wyżej 10 lat, w Austrii 36% liczby ogólnej osób mających wyżej 11 lat, w Węgrzech 50% dla obu płci, we Włoszech 51% osób wyżej 9 lat, w Finlandyi 64%, w Królestwie Polskiem 65%, w Rosyi Europejskiej 67%, w Serbii 79%.

Biorąc mężczyzn w wieku wyżej niż 15 lat, było analfabetów we Francji 14%, w Stanach Zjednoczonych 10%, w Belgii 19%, we Włoszech 43%, w Portugalii 63%.

Pomiedzy chłopcami w wieku od 10 do 15 lat było analfabetów we Francji 5, w Stanach Zjednoczonych 8, w Belgii 13, we Włoszech 36, w Portugalii 71. Dziewcząt w tym samym wieku jest mniej analfabetów niż chłopców, tam gdzie szkolnictwo jest bardzo rozwinięte, we Francji przypada prawie 5%, w Stanach Zjednoczonych 6%. Przy porównaniu ze Stanami Zjednoczonymi, Francya liczy więcej analfabetów dla osób w wieku wyżej 15 lat, ponieważ nauczanie powszechne jest dawniej zaprowadzone w Stanach Zjednoczonych niż we Francji, ale ostatnia liczy mniej analfabetów w wieku od 10 do lat 15.

Ludność podług zajęć.

Statystyka zajęć przedstawia dużo trudności przy jej zbieraniu i nie zgodzono się jeszcze dotąd we wszystkich państwach na te same zasady po-

działu. Należy najprzód rozróżnić osoby pracujące samoistnie od członków rodziny, żyjących z pracy poprzednich.

Następnie przyczyną niezgodności jest sposób zaliczania żon i dzieci mężczyzn pracujących w rolnictwie. W Anglii uważane są one jako osoby bez zajęcia specjalnego i włączane do członków rodziny, w Austrii przeciwnie zaliczają ich do kategorii pracujących w rolnictwie; w innych nakoniec państwach pozostawiają uznaniu samych osób i podług osobistych deklaracyj zaliczają albo do osób pracujących samoistnie w rolnictwie, albo do członków rodziny.

Rozróżnić jeszcze należy spisy ludności podług kategorii zajęć od spisów zakładów przemysłowych i fabryk podług przyjętych kategorii.

Samo znaczenie *fabryki* nie jest ustalone.

Podług określenia urzędowego francuskiego jako *zakład* (établissement) należy pojmować grupę osób pracujących razem, w jednym i tym samym lokalu, pod dyrekcyą jednego lub kilku przedstawicieli tej samej firmy lub instytucji społecznej (raison sociale)¹⁾.

Z powodu niezgodności co do zaliczenia żon i dzieci rolników, jak również ich sług, obliczono tylko ilość mężczyzn pracujących przy rybołówstwie albo rolnictwie na 100 mężczyzn ludności ogólnej.

Rybaków i rolników na 100 mężczyzn:

na Węgrzech	44	w Portugalii	44
w Bulgaryi	42	we Włoszech	40
w Danii	32	w Austrii	32
we Francji	30	w Szwecyi	31
w Rosyi Europ.	25	w Norwegii	27
w Szwajcaryi	25	w Stanach Zjednoczonych	24
w Serbii	25	w Hollandyi	20
w Finlandyi	24	w Belgii	15
w Król. Polskiem	23	w Wielkiej Brytanii . .	11
w Niemczech	22		

Na 100 osób obu płci ludności ogólnej wypadło na rolnictwo 41 osoba w Bulgaryi, 32 w Austrii i na Węgrzech, 30 we Włoszech, 21 we Francji, ale tylko 10 osób w Belgii i 5 w Wielkiej Brytanii¹⁾ (Tabl. XVI).

Do przemysłu zalicza się 24 osoby na 100 w Wielkiej Brytanii, 21 w Szwajcaryi, 20 w Belgii, 16 we Francji i w Niemczech, 13 w Hollandyi,

¹⁾ Résultats statistiques du recensement général du 24 Mars 1901. T. IV. Paris. 1906, str. 121 i nast.

²⁾ Résultats statistiques du recensement du 24 Mars 1901. T. IV, str. 350 i nast.

Tabl. 16. Z 10.000 ludności każdego państwa przypada na:

Państwa	Rolnictwo i rybołówstwo	Przemysł	Handel i za- jęcia przewo- zowe	Zajęcia wyzwolone	Służbę pu- bliczną, bez armii	Służbę w armii	Służbę do- mową	Osób bez za- jęcia: kapita- listów, eme- rytów i in.
Wielka Brytania. . . .	561	2.407	677	165	74	49	474	5.593
Dania.	2.179	1.132	536	60	110	32	467	5.484
Norwegia.	1.621	1.024	510	45	230		868	5.702
Szwecya.	2.156	804	289	34	77	76	407	6.157
Finlandya.	1.578	345	161	8	59	37	132	7.680
Rosya Europejska. . . .	1.426	437	261	24	62	72	186	7.532
Królestwo Polskie. . . .	1.385	565	387	30	51	255	313	7.014
Austria.	3.170	1.102	492	42	127	88	185	4.794
Węgry.	3.155	567	392	111		69	201	5.505
Szwajcarya.	1.453	2.113	604	79	140		65	5.546
Niemcy.	1.603	1.600	479	28	138	122	304	5.726
Holandya.	1.161	1.275	716	79	151		387	6.231
Belgia.	978	1.958	886	73	186	47	296	5.576
Francya.	2.145	1.604	706	104	162	155	249	4.875
Włochy.	2.977	1.229	359	70	137	63	177	4.988
Portugalia.	2.820	847	384	65	27	69	319	5.469
Stany Zjednoczone. . . .	1.370	971	1.050	105	114	6	210	6.174
Bulgarya.	4.109	356	292	24	104	70	62	4.983
Serbia.	1.370	215	185	20	61	109	55	7.985

12 we Włoszech, 11 w Danii i w Austrii, 10 w Norwegii i w Stanach Zjednoczonych, w Rosyi Europejskiej 4 i w Królestwie Polskiem 5,6.

Do handlu i zajęcia przewozowego zaliczono trochę więcej niż 10 osób na 100 w Stanach Zjednoczonych, prawie 9 osób w Belgii, 7 w Hollandyi i we Francyi, prawie 7 osób w Wielkiej Brytanii, 6 w Szwajcaryi, 5 w Danii i Norwegii, w Rosyi Europejskiej prawie 3 i w Królestwie Polskiem prawie 4.

Do zajęć wyzwolonych zaliczono 16 na 1000 osób w Wielkiej Brytanii, 10 w Stanach Zjednoczonych i we Francyi, 8 w Hollandyi i w Szwajcaryi, 7 w Belgii i we Włoszech, 6 w Danii i Portugalli, w Rosyi Europejskiej 2 i w Królestwie Polskiem 3 osoby.

Do służby publicznej zaliczono 23 osoby na 1000 (razem z armią) w Norwegii, 19 w Belgii, 16 we Francyi, 15 w Hollandyi (razem z armią), 14 w Szwaj-

caryi (razem z armią), 14 w Niemczech i we Włoszech, 13 w Austrii, 11 w Stanach Zjednoczonych i w Danii, w Rosyi Europejskiej 6 i w Królestwie Polskiem 5 osób.

Armia liczy 25 na 1000 osób w Królestwie Polskiem, 15 we Francyi, 12 w Niemczech, 9 w Austrii, 8 w Szwecyi, 7 w Rosyi Europejskiej, w Portugalii, na Węgrzech i w Bulgarii, 6 we Włoszech.

Do służby domowej zaliczono 87 osób na 1000 ludności w Norwegii, 47 w Wielkiej Brytanii i w Danii, 41 w Szwecyi, 39 w Hollandyi, 32 w Portugalii, 31 w Królestwie Polskiem, 30 w Belgii i w Niemczech, 25 we Francyi, 21 w Stanach Zjednoczonych, 20 na Węgrzech. Rubryka obejmująca służbę domową nie wzbudza wielkiego zaufania, ponieważ w niektórych państwach zaliczono do niej tylko służbę osobistą, w innych państwach także służbę zajęta w rolnictwie i innych zajęciach przemysłowych.

Trochę inne stosunki i liczby daleko znaczniejsze otrzymamy jeżeli uwzględnimy tylko osoby pracujące samoistnie i ich stosunek odsetkowy w pojedynczych grupach zajęć¹⁾ (Tabl. XVII i XVIII).

We Francyi²⁾ przy spisie 24 marca 1901 roku podzielono osoby pracujące w przedsiębiorstwach na 3 kategorie: naczelników zakładów, powtórnie osoby zajęte jako urzędnicy i robotnicy, i po trzecie na robotników niezależnych. W r. 1901 na 100 osób zajętych w czasie spisu było 26 naczelników zakładów, 52 urzędników i robotników i 22 robotników samotnych (isolés).

Podług grup zajęć stosunki te były różne. Na 100 osób było naczelników zakładów 42 w rolnictwie z rybołówstwem i leśnictwem, 12 w przemyśle, 29 w handlu. Urzędników i robotników było na 100 osób 36 w rolnictwie, 42 w handlu i 65 w przemyśle, nakoniec robotników niezależnych było 22 na 100 w rolnictwie, 23 w przemyśle i 29 w handlu.

Kobiet było 40% liczby ogólnej osób pracujących pomiędzy naczelnikami zakładów i pomiędzy robotnikami niezależnymi i 30% pomiędzy urzędnikami i robotnikami.

Nie zaliczając do ludności pracującej, żyjących z dochodów i kapitałów, dalej kobiety zajęte gospodarstwem domowym, ale włączając armię, wypadało we Francyi na ludność pracującą 50,6% ludności ogólnej w r. 1901, 49,3% w r. 1896. Mężczyzn pracujących było 66% ludności w r. 1896 i 68% ludności w r. 1901, kobiet pracujących 33% ludności kobiecej w r. 1896 i 35% tej ludności w r. 1901. Ludność zatem pracująca zwiększyła się we Francyi.

W ciągu 5 lat od czasu przedostatniego spisu, ludność rolnicza Francyi

¹⁾ Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1907, 28 Jahrg. str. 16*. Die Staaten Europas 5-te Auf. 1907, str. 187 i nast.

²⁾ Résultats statistiques du recensement de 1901. T. IV, str. XVI i nast.

Tabl. 17. *Podział ludności pracującej samoistnie podług zajęć w państwach pojedynczych.*

Na 100 osób pracujących samoistnie należało do grup	R o k	Rolnictwo, leśnictwo i rybactwo	Przemysł i górnictwo	Handel, komunikacje i przemysł restrykcyjny	Armia lądowa i morska	Służba publiczna i zajęcia wyzwolone	Usługa osobista i wyrobnicy bez stałego zajęcia	Pozostałe osoby samoistne	R a z e m	Osób pracujących samoistnie na 100 ludności ogólnej
Niemcy	1895	37,5	37,4	10,6	2,8	3,6	6,1	2,0	100	42,7
Austria	1900	58,2	22,3	7,3	12,2 ¹⁾	—	—	—	100	53,9
Węgry z Kroacją i Sławonią	1900	68,6	13,4	4,1	1,5	2,4	4,4	5,6	100	45,9
Włochy	1901	59,4	24,5	7,4	1,2	3,9	3,0	0,6	100	50,1
Szwajcarya	1900	30,9	44,9	13,0	0,2	4,5	5,5	1,0	100	46,9
Francja	1901	41,8	35,5	9,5	3,0	5,2	4,9	0,1	100	51,3
Belgia (ilość zajęć nie osób pracujących)	1900	21,1	41,6	11,7	1,0	24,6			100	45,9
Holandya	1899	30,7	33,7	17,2	1,0	5,4	10,3	1,7	100	37,8
Dania	1901	48,0	24,9	11,8	—	4,9	8,4	2,0	100	45,2
Szwecja	1900	49,8	20,9	7,5	2,0	2,9	10,8	6,1	100	38,4
Norwegia	1900	41,0	27,7	14,0	0,7	3,4	11,2	2,0	100	39,5
Anglia z Walią	1901	8,0	58,3 ²⁾	13,0	1,2	5,6	13,9	—	100	44,1
Szkocja	1901	12,0	60,4 ²⁾	12,4	0,4	4,7	10,1	—	100	44,3
Irlandya	1901	44,6	32,6 ²⁾	5,0	1,6	5,0	11,2	—	100	44,0
Wielka Brytania z Irlandią	1901	12,4	55,7 ²⁾	12,1	1,1	5,5	13,2	—	100	44,1
Stany Zjednoczone Ameryki	1900	35,9	24,1	16,3	0,4	4,3	19,0	—	100	38,4
Rosja	1897	58,3	17,9	7,1	3,6	3,8	5,2	4,1	100	24,9
Królestwo Polskie	1897	44,02	17,62	7,16	8,10	2,63	15,25	5,21	100	31,43
Galicja	1890	81,40	6,08	4,84	1,36	1,38	2,95	1,99	100	59,40

¹⁾ Razem ze służbą publiczną, zajęciami wyzwolonemi, służbą domową i pozostałymi samoistnemi.

²⁾ Razem z przemysłem szynkarskim i hotelowym.

Tabl. 18. *Ludność Galicyi podług zawodu, zatrudnienia i sposobu zarobkowania w r. 1890.*

Kategorie zajęć	Osoby samoistne		Zatrudnieni w zawodzie jako urzędnicy, kierownicy i robotnicy		Razem		Członkowie rodziny i domownicy bez własnego sposobu zarobkowania	
	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%
A. Rolnictwo i leśnictwo z pobocznymi zajęciami	842.275	77,45	2.352.869	82,92	3.195.144	81,40	1.903.285	70,94
B. Przemysł i górnictwo	91.508	8,41	147.025	5,18	238.533	6,08	343.139	12,79
C. Handel i komunikacje	65.583	6,03	124.400	4,38	189.983	4,84	297.100	11,07
D. Armia czynna	—	—	53.402	1,88	53.402	1,36	3 560	0,13
E. Urzędnicy państwowi i zawody liberalne	11.797	1,08	42.220	1,49	54.017	1,38	85.816	3,20
F. Pozostałe osoby	76.373	7,02	1.855	0,07	78.228	1,99	49.863	1,86
G. Służba domowa	—	—	115.746	4,08	115.746	2,95	—	—
Razem w r. 1890	1.087.536	100	2.837.517	100	3.925.053	100	2.682.763	100
Zliczby ogólnej 6.607.816	16,46	—	42,94	—	59,40	—	40,60	—

stosunkowo znacznie się zmniejszyła na korzyść zajętych w przemyśle, w handlu i w zajęciach wyzwolonych.

We Francji przeważają małe zakłady przemysłowe, było w r. 1901 bowiem na 100.000 liczby ogólnej, zakładów liczących:

od 1 do 20 urzędników i robotników	98.750
„ 21 do 100 „	1.044
więcej niż 100 „	206
Razem	100.000

W więcej niż 500 robotników miało w 1901 r. 569 zakładów, przy 472 w r. 1896, liczba ich zatem zwiększyła się. Od 501 do 1000 robotników posiadało w 1901 r. 348 zakładów, od 1001 do 2000 151 zakładów, od 2001 do 5000 51 zakładów i 19 miało więcej niż 5000 robotników.

Rezultaty spisu ludności Cesarstwa Rosyjskiego z r. 1897 zostały już ogłoszone, możemy zatem skorzystać z zawartych tam danych. Ogólne stosunki dla Rosji i dla Królestwa Polskiego podaliśmy w zestawieniu z dane-

mi dotyczącymi innych państw. Obecnie zwracamy uwagę na niektóre dane szczegółowe¹⁾.

Z ludności Cesarstwa $70\frac{1}{4}\%$ liczby ogólnej zaliczono do rolnictwa. Z ludności w wieku od 15 do 59 lat było niezależnych pod względem majątkowym $55,23\%$ mężczyzn i $7,07\%$ kobiet, zależnych majątkowo $44,77\%$ mężczyzn i $92,93\%$ kobiet.

Z ludności Cesarstwa $70,27\%$ zależy od gospodarstwa rolnego, $3,89\%$ ludności ogólnej zajmuje się chowem bydła, pszczelnictwem i leśnictwem, $9,78\%$ zajętych jest w przemyśle, z nich więcej niż $\frac{1}{8}$ część zajmuje się opracowywaniem materiałów włóknistych. Służbą domową u osób prywatnych zajmuje się $4,61\%$ liczby ogólnej. Handlem zajętych jest $3,45\%$ ludności. Zajęciem furmańskim trudni się $0,67\%$ ludności.

Rozróżniając osoby niezależne od zależnych podług narodowości, największy odsetek niezależnych znajduje się u Estończyków ($38,01\%$), następnie u Łotyszów ($37,89\%$). Litwini mają ten sam odsetek co Wielkorusianie; Małorosianie i Białorusini liczą daleko mniejszy odsetek robotników. Najmniejszy odsetek niezależnych znajduje się u Ormian ($13,46\%$), u Mordwinów ($17,79\%$). U pozostałych narodowości odsetek niezależnych przenosi 20% . Rolnictwem z narodowości pojedynczych najmniej zajęci są Żydzi i Cyganie, najbardziej Mordwini ($95,31\%$). Inne plemiona fińskie daleko mniej trudnią się rolnictwem. Finnowie $68,81\%$ i Estończycy $64,25\%$. Litwini są bardziej rolnikami niż Łotysze, u pierwszych przypada na zajętych rolnictwem $84,15\%$, u drugich $66,46\%$. Polaków jest tylko $61,42\%$ liczby ogólnej zajętych rolnictwem: Wielkorusianie i Małorusini zajmują się więcej rolnictwem, pierwszych jest $70,35\%$ liczby ogólnej, drugich $86,46\%$. Bardzo mało jest Niemców zatrudnionych przy roli, tylko $32,44\%$ liczby ogólnej.

W Królestwie Polskim²⁾ w r. 1897 na 100 osób pracujących samoistnie było zajętych (Tabl. XIX do XXIV):

I) w rolnictwie, leśnictwie i rybołóstwie	44,02%
II) w przemyśle fabrycznym i górnictwie	17,62 „
III) w handlu, w komunikacjach, w przemyśle szyn- karskim i hotelowym	7,16 „
IV) w armii lądowej i we flocie	8,10 „
V) w służbie publicznej i w zajęciach wyzwolonych	2,63 „
VI) usługą osobistą i wyrobników bez stałego zajęcia.	15,25 „
VII) w pozostałych zawodach	5,21 „
Razem	100%

¹⁾ Общій Сводъ по Имперіи результатовъ переписи 1897 года. II. СПб. 1905. str. XLV i nast. i str. 258 i nast.

²⁾ Общій сводъ по Имперіи результатовъ переписи 1897 г. II. str. 258 i nast.

Jeżeli rozróżnimy oddzielne gubernie Królestwa Polskiego, to pracujących samoistnie w rolnictwie najczęściej w gub. Kieleckiej ($63,14\%$ liczby ogólnej, Suwalskiej ($61,28\%$), najmniej w gub. Warszawskiej ($24,85\%$) i w gub. Piotrkowskiej ($27,74\%$).

Najwięcej zajętych w przemyśle i górnictwie było w gub. Piotrkowskiej ($37,96\%$) i Warszawskiej ($21,67\%$); najmniej w gub. Suwalskiej ($7,60\%$) i Płockiej ($9,65\%$).

Handlem i komunikacjami było najczęściej zajętych w gub. Warszawskiej ($10,61\%$) i Piotrkowskiej ($8,67\%$); najmniej w gub. Suwalskiej ($3,91\%$) i Płockiej ($4,12\%$).

W służbie publicznej i w zajęciach wyzwolonych pracowało najczęściej w gub. Warszawskiej ($3,74\%$) i Siedleckiej ($2,47\%$); najmniej w gub. Kaliskiej ($2,05\%$) i Płockiej ($2,14\%$).

Usługi osobiste i wyrobników bez stałego zajęcia było najczęściej w gub. Warszawskiej ($20,23\%$) i Płockiej ($18,88\%$); najmniej w gub. Suwalskiej ($9,25\%$) i Łomżyńskiej ($10,13\%$).

W całym Królestwie Polskiem na 100 osób ludności było pracujących samoistnie $31,43\%$ i członków rodziny $68,57\%$. Wypada zatem na jedną osobę pracującą samoistnie $2,18$ osób przez nią żywionych. Najwięcej członków rodziny było w rolnictwie $3,09\%$ na jedną osobę pracującą samodzielnie. Ale w rolnictwie w większym stopniu, niż w innych zajęciach, żony gospodarzy i dzieci, nawet małoletni, pomagają przy pracy, choćby pasąc bydło i gęsi.

Ludność miejska, wynosząca w Królestwie Polskiem 23% ($22,96\%$) t. j. prawie czwartą część liczby ogólnej, przedstawia inny podział tej ludności podług zajęć. Najwięcej jest pomiędzy ludnością miejską zajętych przemysłem ($31,29\%$), następnie usługą osobistą i wyrobników bez stałego zajęcia ($20,40\%$), potem idzie armia ($17,35\%$), dalej handel i przemysł przewozowy z szynkarstwem i zajęciem hotelowym ($14,61\%$), pozostałe zajęcia ($8,89\%$), służba publiczna i zajęcia wyzwolone ($5,10\%$) i na samym końcu rolnictwo, rybołóstwo i leśnictwo ($2,35\%$).

W miastach na 918.704 osoby pracujące samoistnie było $1.239.958$ członków rodzin, zatem trochę więcej niż 1 osoba na jedną osobę samoistną. W Warszawie na 100 osób ludności ogólnej było pracujących samoistnie $46,42\%$, zatem więcej niż stosunkowo średnio w całym Królestwie i członków rodziny $53,58\%$.

Rolnictwem zajmuje się w Królestwie Polskiem $44,02\%$ liczby ogólnej osób pracujących samoistnie, razem z członkami rodziny stanowią rolnicy $56,66\%$ ludności ogólnej Królestwa Polskiego, nie utraciło ono zatem dotąd charakteru kraju przeważnie rolniczego.

Tabl. 19. Podział ludności Królestwa Polskiego

№	Rodzaje zajęć	Gub. Warszawska				Gub. Kaliska			
		Osoby pracu- jące samodziel- nie		Członkowie rodzin		Osoby pracu- jące samodziel- nie		Członkowie rodzin	
		Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet
1	Administracja, sądownictwo i policja	7.379	67	3.841	8.787	1.422	2	1.080	2.332
2	Służący w instytucjach prywatn.	2.165	16	1.624	3.374	878	2	809	1.591
3	Instytucje kredytowe prywatne	713	8	438	1.017	121	—	95	184
4	Siła zbrojna	82.139	—	1.514	3.654	6.654	—	143	342
5	Służba kościoła prawosławnego	193	29	127	209	39	—	19	46
6	„ „ innych wyz. chrześcij.	1.023	73	533	1.060	565	10	336	653
7	„ „ wyz. niechrześcijańskich	196	—	271	459	126	—	150	257
8	„ przy kościołach, cmentarz. it.d.	1.132	29	1.281	2.486	383	7	435	803
9	Działalność pedagogiczna	3.677	2.562	2.838	5.286	706	284	729	1.387
10	Nauka, literatura i sztuka	1.818	443	906	1.165	63	9	45	83
11	Służba zdrowia i lekarska	3.385	1.497	1.637	3.540	404	132	284	595
12	Instytucje dobroczynne	188	358	80	194	10	15	6	12
13	Usługa osobista i wyrobnicy	68.562	77.085	51.995	104.530	19.316	20.401	16.538	31.064
14	Kapitałisci i właśc. nieruchomości	14.851	14.214	12.661	27.328	4.758	2.415	3.500	9.960
15	Żyjący z zapom. rząd. czy prywatn.	6.560	8.242	420	1.085	1.759	1.540	346	1.276
16	Więźniowie i odsiadujący kary	1.949	372	5	13	377	92	1	—
17	Rolnictwo	140.407	26.424	196.034	308.757	106.294	24.875	155.851	244.488
18	Pszczelnictwo i jedwabnictwo	117	1	23	47	12	2	12	10
19	Chów bydła	9.496	1.310	2.540	5.104	7.934	2.309	1.797	3.129
20	Leśnictwo	739	20	639	1.185	324	3	261	538
21	Polowanie i rybołówstwo	385	4	406	693	77	1	81	167
22	Kopalnie i wydobywanie rudy	155	3	154	250	192	—	167	286
23	Przetapianie metalów	227	2	185	400	2	—	—	1
24	Opracowywanie prod. zwierzęcych	5.020	267	3.435	6.416	844	23	756	1.385
25	„ drzewa	14.944	527	9.466	18.840	3.348	8	2.507	4.970
26	„ materiałów włóknistych	6.372	6.904	5.200	8.968	8.225	1.935	5.418	9.756
27	„ metalów	19.473	517	11.820	23.111	2.979	8	2.387	4.182
28	Wyroby ceramiczne	5.503	719	4.418	8.247	674	63	556	1.160
29	Przemysł chemiczny	1.875	573	1.423	2.887	71	4	63	121
30	Gorzelnictwo, piwow. i miodosytnie	1.349	86	984	2.012	356	8	275	526
31	Inne napoje wysokokowe	373	37	382	704	14	—	20	36
32	Wytwarzanie produk. spożywczych	12.141	1.087	9.000	17.292	3.750	140	3.006	5.264
33	Wyroby tytoniowe	276	314	268	489	9	—	15	24
34	„ poligraficzne	3.571	438	1.850	3.980	159	4	135	253
Do przeniesienia		418.353	144.228	328.408	574.569	172.845	54.292	197.823	326.881

podług zajęć w r. 1897.

Gub. Kielecka				Gub. Łomżyńska				Gub. Lubelska				№
Osoby pracu- jące samodziel- nie		Członkowie rodzin		Osoby pracu- jące samodziel- nie		Członkowie rodzin		Osoby pracu- jące samodziel- nie		Członkowie rodzin		
Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	
1.344	1	1.002	1.977	1.481	9	1.189	2.199	1.947	15	1.277	2.870	
816	—	757	1.384	690	2	478	1.197	1.101	5	873	1.721	2
82	2	53	109	81	1	65	139	185	1	119	262	3
6669	—	136	343	32.436	—	474	1.110	37.298	—	597	1.401	4
47	—	21	58	40	2	31	128	436	9	413	871	5
482	20	216	429	301	16	131	216	407	—	217	437	6
94	—	128	210	66	—	71	185	155	—	231	383	7
296	6	381	626	298	4	297	650	642	13	706	1.267	8
692	162	687	1.171	888	113	1.089	2.078	1.458	397	1.200	2.215	9
49	12	17	61	71	7	22	173	204	18	103	252	10
391	139	274	571	380	102	206	460	786	234	449	996	11
1	4	1	1	2	3	—	4	8	20	4	20	12
11.465	13.962	9.727	18.350	8.263	9.707	7.626	14.219	19.044	22.731	16.029	30.596	13
2.434	1.331	2.485	4.751	2.286	1.297	2.513	4.141	3.140	1.954	3.159	6.180	14
816	1.003	60	149	908	570	51	464	1.629	1.773	148	333	15
695	98	—	1	315	54	17	31	684	124	6	16	16
101.047	22.935	163.019	255.349	72.659	12.481	110.705	173.409	142.126	24.775	235.876	355.521	17
22	2	1	22	20	—	15	8	40	13	31	50	18
4.731	1.538	1.409	2.283	3.150	178	691	1.342	7.251	2.407	2.099	3.429	19
239	4	174	328	405	7	342	645	907	19	713	1.428	20
31	5	36	47	93	—	115	148	187	1	167	305	21
552	18	455	986	15	—	15	31	110	1	46	151	22
8	1	7	19	—	—	—	—	—	—	2	4	23
533	23	558	901	419	11	424	776	990	54	868	1.671	24
2.403	9	2.142	3.949	1.799	17	1.810	3.239	4.330	310	4.012	7.354	25
251	77	205	390	301	407	375	689	1.621	441	1.587	3.073	26
2.367	32	1.678	2.983	1.595	1	1.603	2.620	3.619	11	2.811	5.062	27
399	11	368	674	324	4	346	622	983	112	884	1.574	28
354	177	227	536	43	3	52	93	149	13	184	293	29
118	1	120	240	130	8	165	248	421	10	320	572	30
28	3	40	63	48	2	85	189	112	15	100	160	31
1.992	102	2.003	3.538	1.773	217	2.103	3.290	4.287	372	4.532	7.771	32
4	1	3	11	5	1	6	348	164	67	156	274	33
149	5	131	238	121	7	102	186	334	29	296	528	34
141.601	41.684	188.521	302.748	131.406	25.231	133.214	215.277	236.755	55.944	280.215	439.040	

Tabl. 19, ciąg dalszy.

№	Rodzaje zajęć	Gub. Warszawska				Gub. Kaliska			
		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin	
		Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet
	Z przeniesienia . . .	418.353	144.228	328.408	574.569	172.845	54.292	197.823	326.881
35	Wyrób instr. chirurg., optycz. i in.	1.217	49	668	1.410	135	5	108	196
36	Jubilerstwo, malarstwo religijne i in.	2.652	173	1.340	2.698	68	1	39	65
37	Wyrób odzieży	35.730	14.300	25.417	48.347	7.768	1.452	6.484	12.067
38	Zajęcia budowlane	14.231	132	10.148	21.065	2.394	1	2.017	3.808
39	Wyrób powoz. i statków drewnian.	230	2	112	292	14	1	8	23
40	Zajęcia nie zaliczone do poprzedn.	3.817	729	2.493	5.227	173	24	156	283
41	Komunikacje wodne	440	4	534	749	31	—	35	61
42	Drogi żelazne	8.646	224	7.115	14.563	24	—	25	51
43	Zajęcia przewozowe	7.126	92	6.576	12.482	943	11	1.141	2.092
44	Inne środki przewozowe	1.525	7	1.383	2.712	197	1	266	450
45	Poczta, telegraf i telefon	1.363	75	638	1.473	159	—	146	265
46	Instytucje handlowe i kredytowe.	907	34	604	1.338	44	—	29	58
47	Pośrednictwo handlowe.	2.284	82	2.335	4.482	248	13	338	588
48	Handel w ogóle.	13.590	2.649	14.637	25.281	1.606	258	2.240	4.009
49	Handel bydłem żywym.	600	12	825	1.496	185	1	233	417
50	„ zbożem w ziarnie	1.301	129	1.875	3.384	650	42	1.022	1.751
51	„ innemi produktami rolnymi	8.517	2.463	10.442	18.575	2.824	448	3.594	6.337
52	„ materiałem budowl. i opał.	1.585	77	1.774	3.245	269	12	422	643
53	„ przedmiot. użytku domow.	455	78	487	787	73	23	96	194
54	„ wyrobami metal. i bronią .	670	37	781	1.392	144	17	175	303
55	„ „ tkackimi i odzieżą	3.048	517	3.469	5.785	541	79	857	1.330
56	„ „ skórami i futrami.	891	72	1.090	1.841	222	7	304	520
57	„ przed. zbytku, nauki, sztuki i t. p.	705	118	612	1.258	86	12	137	204
58	„ przedmiotami pozostałymi.	595	113	547	1.093	75	49	87	147
59	„ przenośny i wędrowny	3.428	1.696	3.437	6.810	292	54	383	715
60	Restauracje, hotele, kluby i t. d. .	2.433	932	1.866	3.860	130	46	200	342
61	Handel trunkami	2.209	270	2.717	4.922	778	77	1.191	2.116
62	Zakłady dla higieny i czystości .	778	3.605	1.289	2.080	82	547	252	353
63	Osoby zajęć nieoznaczonych . . .	2.528	1.582	1.318	2.701	817	690	270	747
64	Prostytucja	4	609	17	59	1	30	—	2
65	Zajęcia niewiadome	1.423	1.471	713	1.382	419	518	173	380
	Razem	543.281	176.561	434.667	777.358	194.237	58.711	220.251	367.398

Gub. Kielecka				Gub. Łomżyńska				Gub. Lubelska				№
Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		
Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	
141.601	41.684	188.521	302.748	131.406	25.231	133.214	215.277	236.755	55.944	280.215	439.040	
85	—	90	163	73	—	83	111	126	—	92	196	35
75	2	40	113	82	7	65	394	91	2	101	179	36
6.210	704	5.590	9.845	6.015	1.037	5.928	9.749	10.351	1.652	9.368	17.605	37
1.932	14	1.747	3.277	1.595	3	1.535	3.015	4.613	12	4.512	8.208	38
10	—	2	7	9	—	5	19	38	—	14	32	39
256	30	209	398	65	522	64	160	291	4	236	484	40
7	—	4	13	333	—	366	692	50	—	70	138	41
797	25	840	1.547	493	64	441	754	1.159	86	1.173	2.111	42
636	7	724	1.330	826	2	1.090	1.827	990	9	1.276	2.221	43
87	1	80	174	182	2	209	449	439	1	407	787	44
171	28	67	212	167	2	65	259	286	6	135	317	45
30	3	24	40	44	—	42	64	55	1	35	78	46
206	4	266	506	104	4	139	256	556	16	730	1.345	47
1.270	144	1.726	2.960	999	161	1.320	2.791	3.593	604	5.260	8.997	48
560	12	744	1.345	169	14	319	501	673	6	1.029	1.724	49
858	38	1.289	2.130	414	27	697	1.034	1.188	107	1.907	3.211	50
3.268	549	4.680	8.041	2.103	417	3.477	5.407	3.613	820	5.279	9.070	51
410	14	628	1.023	247	4	383	663	587	13	865	1.417	52
92	15	106	184	27	10	62	74	128	21	156	301	53
139	5	174	355	79	4	104	200	188	15	313	499	54
512	105	805	1.397	281	36	435	649	784	126	1.155	2.091	55
407	41	681	1.035	156	15	221	407	352	15	508	889	56
67	2	80	139	35	3	66	84	84	35	101	134	57
129	24	159	225	83	30	111	169	336	48	455	682	58
442	93	569	987	245	66	362	907	413	196	512	1.027	59
126	28	176	304	156	49	175	364	230	92	277	439	60
576	71	949	1.636	428	67	715	1.161	1.006	118	1.462	2.654	61
71	402	248	339	77	445	293	1.102	187	916	515	773	62
745	523	366	781	793	715	387	864	1.339	839	481	1.224	63
—	15	1	1	—	56	32	90	11	65	5	14	64
204	215	136	242	248	333	148	236	453	453	352	592	65
161 979	44.798	211.721	343.497	147.934	29.376	152.553	249.729	270.965	62.222	318.996	508.479	

Tabl. 19, ciąg dalszy.

№	Rodzaje zajęć	Gub. Piotrkowska				Gub. Płocka			
		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin	
		Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet
1	Administracja, sądownict. i policja	2.647	13	1.858	3.923	1.077	—	824	1.873
2	Służący w instytucjach prywatn.	1.038	5	884	1.763	568	4	569	1.017
3	Zajęcia prywatne jurydyczne	287	5	188	459	93	—	68	171
4	Sila zbrojna	14.629	—	255	552	16 290	—	276	550
5	Służba kościoła prawosławnego	44	1	32	66	24	1	17	23
6	„ „ innych wyz. chrześcij.	563	15	338	665	446	11	264	512
7	„ kośc. wyznań niechrześcijańsk.	135	—	185	341	66	—	93	143
8	Niższa służba świątyni domów modlitwy cmentarzów i t. p.	608	12	650	1.197	273	2	389	712
9	Działalność wychowawcza	1.706	757	1.511	2.808	570	168	520	994
10	Nauka, literatura i sztuka	594	110	296	637	68	4	78	104
11	Służba zdrowia i lekarska	1.156	383	699	1.410	304	100	224	432
12	„ w instytucjach dobroczyn.	26	29	11	40	—	6	3	1
13	Usługa osobista i wyrobnicy	35.771	38.945	26.519	52.467	17.333	16 106	16.381	30.478
14	Żyjący z kapitałów, z nieruchomości	7.700	3.677	8.519	16.283	4.445	2.330	3.939	8.598
15	„ z zapomóg rząd. lub prywatn.	1.702	1.894	154	360	1.225	1.343	312	1.019
16	Więźniowie i odsiadujący kary	832	197	4	12	277	77	—	—
17	Rolnictwo	103.669	16.585	161.627	258.271	65.526	16.682	90.581	145.446
18	Pszczelnictwo i jedwabnictwo	16	1	16	17	92	4	7	21
19	Chów bydła	6.413	1.984	1.289	2.180	4.779	486	1.869	3.520
20	Przemysł leśny	504	22	621	820	245	8	233	413
21	Polowanie i rybołówstwo	65	1	103	158	139	2	177	283
22	Kopalnie i produkcja rud.	15.105	831	8.047	16.729	72	2	115	169
23	Przetapianie metalów	1.792	105	1.426	2.641	4	—	3	11
24	Opracowanie produkt. zwierzęcych	1.550	79	1.178	2.199	421	17	389	682
25	„ drzewa	8.807	532	6.285	12.163	2.302	37	2.154	3.652
26	„ materiałów włóknistych.	49.645	24.331	31.227	60.343	191	84	183	375
27	„ metalów	15.748	427	9.255	18.133	2.001	7	1.837	3.264
28	Wyroby ceramiczne	3.885	324	2.953	5.796	391	25	411	693
29	Przemysł chemiczny	1.210	316	890	1.738	33	1	34	63
30	Gorzelnie, browary i miodosytnie	980	59	685	1.477	132	2	122	212
31	Wyrób innych napoj. i prod. wyskok.	141	11	145	252	38	2	51	89
32	„ produktów spożywczych	5.412	224	3.983	7.224	2.318	126	1.998	3.808
33	Wyroby tytoniowe	10	—	10	17	1	—	4	2
34	„ poligraficzne	1.294	166	758	1.533	128	17	106	209
	Do przeniesienia	285.684	92.041	272.601	474.679	121.872	37.654	124.231	209.539

Gub. Radomska				Gub. Suwalska				Gub. Siedlecka				№
Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		
Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	
1.317	7	1.013	2.106	1.742	—	1.478	2.985	1.176	2	939	1.879	1
871	7	693	1.406	514	—	421	834	762	5	599	1.185	2
76	—	40	108	105	—	95	202	88	—	91	164	3
10.019	—	154	375	18.391	—	306	781	14.784	—	270	632	4
39	1	28	47	41	27	39	69	295	30	258	561	5
454	12	260	554	342	—	114	278	292	—	159	316	6
101	—	164	224	129	—	151	245	102	—	154	256	7
426	10	504	917	336	17	274	587	549	5	649	1.183	8
773	191	768	1.374	677	137	689	1.127	1.110	188	1.112	2.023	9
61	5	20	61	68	13	44	77	84	2	90	172	10
425	121	328	721	292	86	180	404	357	116	280	508	11
2	5	—	—	1	3	—	1	11	7	15	5	12
13.572	15 357	11.182	21.698	7.218	9.924	6.249	12.500	12.517	12.467	11.418	21.767	13
2.884	1.361	2.989	5.601	2.962	1.447	2.763	5.712	2.321	1.291	2.820	5.142	14
1.156	1.262	116	230	821	1.117	91	232	888	1 057	74	144	15
374	71	—	—	302	102	10	9	481	59	2	6	16
104.749	19.044	160.731	251.343	78.039	25.664	116.943	186.986	101.979	14.716	153.372	241.643	17
6	1	2	6	7	1	2	8	22	10	9	32	18
4 637	1.349	1.094	1.861	6.427	2.622	635	1.142	3.194	307	1.536	3.304	19
843	9	748	1.513	567	6	425	885	755	3	651	1.211	20
70	1	105	151	211	—	240	406	126	1	155	258	21
1.371	8	1.111	2.207	41	2	33	61	21	—	33	38	22
1.419	9	1.132	2.247	7	—	7	8	32	2	33	50	23
971	14	847	1.598	999	12	613	1.129	1.335	37	1.386	2.494	24
2.784	18	2.276	4.314	1.549	9	1.268	2.556	2 514	—	2.206	4.090	25
442	190	425	794	134	952	287	440	402	222	550	981	26
5.022	29	3.549	6.737	1.665	23	1.511	2.773	2.452	6	2.132	3.788	27
637	43	549	1.087	287	19	262	488	1.129	72	951	1.786	28
118	5	100	203	37	—	39	95	80	1	106	209	29
176	3	133	282	169	3	173	306	316	7	272	514	30
14	—	18	36	30	3	24	49	31	2	46	74	31
2.969	206	3.092	5.276	857	105	984	1.769	2.188	206	2.485	4.415	32
3	1	10	9	4	5	7	16	2	—	4	3	33
193	21	156	279	115	3	98	164	203	13	221	410	34
158.974	39.361	194.337	315.365	125.086	42.302	136.455	225.324	152.598	30.834	185.078	301.243	

Tabl. 19, ciąg dalszy.

№	Rodzaje zajęć	Gub. Piotrkowska				Gub. Płocka			
		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin	
		Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet
	Z przeniesienia . . .	285.684	92.041	272.601	474.679	121.872	37.654	124.231	209.539
35	Wyrób instr. chirurg. i optyczn. i in.	538	20	353	720	100	—	64	140
36	Jubilerstwo, malarstwo religijn. i in.	323	17	174	391	36	1	16	30
37	Wyrób odzieży	16.951	4.617	12.964	24.201	5.241	1.071	4.657	8.540
38	Zajęcia budowlane	10.453	39	8.425	17.116	1.596	12	1.456	2.887
39	Wyrób powozów i statków drewn.	47	1	32	54	47	—	35	100
40	Zajęcia niezaliczone do poprzednich	7.389	3.523	4.703	9.381	573	66	105	135
41	Komunikacje wodne.	25	—	50	27	106	—	89	208
42	Drogi żelazne	4.508	71	3.921	7.708	302	10	318	543
43	Zajęcia przewozowe	3.161	36	3.387	5.861	428	4	534	887
44	Inne komun. lądowe i środki przew.	405	15	415	777	104	1	132	213
45	Poczta, telegraf i telefon	471	28	279	612	126	1	82	190
46	Instytucje handlowe i kredytowe.	337	6	225	471	61	2	19	62
47	Pośrednictwo handlowe.	1.681	29	1.892	3.416	160	10	213	474
48	Handel w ogóle nieoznaczony . . .	7.909	1 020	9.442	17.158	1.164	225	1.667	2.876
49	Handel żywym bydłem.	347	8	525	928	213	4	274	458
50	„ zbożem w ziarnie	767	49	1.128	1 989	460	34	727	1.173
51	„ innemi produktami rolniczymi	5.570	813	6.082	10.900	1 425	321	2.050	3.635
52	„ materiałem budowl. i opałów.	855	47	1 125	1.986	172	9	265	448
53	„ przedm. użytku domowego . . .	272	26	318	552	20	4	21	49
54	„ wyrob. metalowymi i bronią . .	383	21	436	818	80	6	104	179
55	„ „ tkackimi i odzieżą	2.589	298	2.612	4.751	361	67	613	1.080
56	„ skórami i futrami	403	23	665	1.120	176	9	248	401
57	„ przed. zbytku, nauki, sztuki i t. p.	257	65	254	495	44	3	48	98
58	„ pozostałymi przedmiotami . . .	401	44	349	665	34	5	40	52
59	„ przenośny i wędrowny	927	279	1.088	1.887	111	56	162	340
60	Restauracje, hotele, kluby i t. p.	744	379	701	1.398	110	43	143	265
61	Handel trunkami	2.092	171	2.951	5 163	373	48	554	1.094
62	Zakłady dla higieny i czyst. ciała.	574	2.286	926	1.483	47	360	191	228
63	Osoby zajęć nieoznaczonych . . .	1.137	770	487	1.067	567	576	233	606
64	Prostytucya	6	98	17	14	—	40	4	5
65	Zajęcia niewiadome	806	1.113	557	1.064	124	210	124	194
	Razem	358.012	107 953	339 084	598.852	136.233	40.852	139.419	237.129

Gub. Radomska				Gub. Suwalska				Gub. Siedlecka				№
Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		
Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	
158.974	39.361	194 337	315.365	125.086	42.302	136.455	225.324	152.598	30.834	185.078	301.243	
111	5	70	163	76	—	56	104	83	2	95	151	35
69	2	62	108	22	3	23	45	48	2	39	88	36
8.097	774	7.801	13.798	4.145	811	2.711	5.160	7.474	738	7.704	13.505	37
2.541	15	2.294	4.373	1.909	6	1.172	2.262	2.845	—	2.618	4.906	38
28	—	6	17	3	—	5	11	8	—	1	11	39
402	10	315	640	76	6	58	116	167	2	175	285	40
63	—	74	149	70	—	94	150	27	—	53	60	41
1.196	111	1.215	2.203	571	74	580	1.066	959	96	1.152	1.905	42
1.026	19	1 242	2 267	628	8	758	1.309	1.081	6	1.332	2.404	43
154	—	173	326	232	11	177	334	283	5	246	464	44
193	6	85	257	176	2	94	236	188	2	93	192	45
41	1	37	72	35	1	30	60	20	—	19	34	46
224	9	287	554	101	—	98	176	133	6	209	330	47
1 994	312	2.925	4.931	1.239	272	1.733	3.245	2 865	463	4.711	7.670	48
451	4	653	1.051	95	1	139	273	530	—	830	1.362	49
932	45	1.385	2.394	216	10	323	572	753	36	1.182	2.005	50
2 949	665	4.509	7.534	1.009	141	1.415	2.416	1.789	355	2.828	4.859	51
451	19	650	1.078	222	2	257	487	328	5	566	962	52
80	24	126	239	74	7	85	156	50	15	70	116	53
197	14	258	500	48	3	59	136	80	3	147	240	54
537	97	863	1 321	165	30	225	451	303	58	473	934	55
303	15	449	779	77	10	128	225	199	23	349	562	56
50	6	36	108	22	5	28	51	42	9	57	99	57
181	19	177	372	34	70	43	76	149	12	166	267	58
502	156	675	1.141	309	49	326	643	393	186	614	900	59
187	69	264	441	119	63	215	337	194	41	273	484	60
690	89	1.054	1.860	461	97	699	1.297	579	93	1.084	1.678	61
92	379	251	336	61	422	248	331	81	339	256	344	62
737	513	395	956	1.288	1.650	451	1.063	796	550	377	849	63
2	21	2	4	5	49	7	7	2	40	—	3	64
191	199	134	202	304	312	273	534	371	333	251	514	65
183 645	42.959	222.804	365.539	138 878	46.417	148 965	248.653	175.418	34.254	213.048	349.426	

Tabl. 20. Podział ludności miasta

№	Warszawa. Rodzaje zajęć	Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Razem	
		Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet
1	Administracja, sądownictwo i policja	5.646	64	2.471	5.911	8.117	5.975
2	Służący w instytucjach prywatnych	799	10	516	1.133	1.315	1.143
3	Zajęcia prawne prywatne	589	8	346	832	935	840
4	Siły zbrojne	37.315	—	895	2.091	38.210	2.091
5	Służba kościoła prawosławnego.	119	20	84	123	203	143
6	„ „ in. wyznań chrześcijańskich	225	68	60	138	315	206
7	„ „ wyznań niechrześcijańskich	82	—	97	173	179	173
8	Niższa służ. przy kośc. cmentarzach i t. p.	527	21	562	1.116	1.089	1.137
9	Zajęcia pedagogiczne.	2.375	2.166	1.531	2.888	3.906	5.054
10	Nauka, literatura i sztuka	1.659	433	801	1.937	2.460	2.370
11	Służba lekarska i sanitarna.	2.554	1.162	1.163	2.439	3.717	3.601
12	„ w instytucjach dobroczynnych	160	293	67	165	227	458
13	Usługa osobista i wyrobnicy	31.172	46.732	19.096	40.563	50.268	87.295
14	Dochód z kap., nieruch. lub od krewnych	7.720	10.445	6.473	13.942	14.193	24.387
15	Zapomogi ze skarbu, inst. i osób prywat.	3.200	4.311	101	194	3.301	4.505
16	Więźniowie i odsiadujący kary	1.412	291	3	1	1.415	292
17	Rolnictwo	1.090	187	607	1.159	1.697	1.346
18	Pszczelnictwo i jedwabnictwo.	8	—	3	12	11	12
19	Chów bydła	63	16	48	97	111	113
20	Leśnictwo i przemysł leśny.	67	7	46	95	113	102
21	Rybołówstwo i polowanie	28	—	12	24	40	24
22	Produkcja rud i kopalnie	58	2	25	35	83	37
23	Przetapianie metalów	187	2	156	336	343	338
24	Opracowywanie produktów zwierzęcych	3.845	213	2.390	4.501	6.235	4.714
25	„ drzewa	9.729	459	5.044	10.627	14.773	11.086
26	„ materiałów włóknistych.	1.921	1.425	1.428	2.830	3.349	4.255
27	„ metalów	13.653	462	7.035	14.728	20.688	15.190
28	Wyroby ceramiczne	1.102	105	844	1.738	1.946	1.843
29	Przemysł chemiczny	1.054	216	707	1.475	1.761	1.691
30	Gorzelnictwo, piwowarstwo i miodosytnie	836	61	510	1.028	1.346	1.089
31	Inne napoje i produkta wysokokowe	217	33	188	362	405	395
32	Wytwarzanie produktów spożywczych	4.572	432	1.995	4.331	6.567	4.763
33	Wyroby tytoniowe	272	313	264	479	536	792
34	„ poligraficzne	3.294	415	1.634	3.569	4.928	3.984
	Do przeniesienia.	137.580	70.372	57.202	121.072	194.782	141.444

podług zajęć w r. 1897.

№	Warszawa. Rodzaj zajęć	Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Razem	
		Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet	Męż- czyzn	Kobiet
	Z przeniesienia.	137.580	70.372	57.202	121.072	194.782	191.444
35	Instrumenta fizycz. optycz chirurgiczne	1.031	46	489	1.114	1.520	1.160
36	Jubilerst., malar. relig., przed. zbytku i t. d.	2.529	163	1.236	2.479	3.765	2.642
37	Wyrób odzieży	23.004	12.358	14.240	28.400	37.244	40.758
38	Zajęcia budowlane	8.787	98	5.169	11.694	13.956	11.792
39	Produkcja powozów i statków drewn.	145	1	65	174	210	175
40	Zajęcia nie objęte poprzednio.	2.870	551	1.724	3.704	4.594	4.255
41	Komunikacje wodne	100	1	239	133	339	134
42	Drogi żelazne	5.665	83	3.880	8.733	9.545	8.816
43	Przemysł przewozowy	5.036	63	4.227	8.186	9.263	8.249
44	Inne komun. lądowe i środki przewozowe	1.140	5	920	1.867	2.060	1.872
45	Poczta, telegraf i telefon	983	66	424	1.011	1.407	1.077
46	Instytucje kredytowe i handlowe	880	28	595	1.297	1.475	1.325
47	Pośrednictwo handlowe	1.943	75	1.892	3.702	3.835	3.777
48	Handel nieoznaczony szczegółowo	9.499	1.923	7.909	15.086	17.408	17.009
49	„ bydlęm żywym	148	3	164	290	312	293
50	„ zbożem w ziarnie	337	70	503	1.040	890	1.110
51	„ innymi produktami rolnymi.	5.144	1.820	5.958	10.781	11.102	12.601
52	„ materyałem budowlan. i opałem	988	59	999	1.868	1.987	1.927
53	„ przedmiotami użytku domowego	374	54	384	597	758	651
54	„ „ metal. maszynami, bronią	484	28	489	863	973	891
55	„ wvrobami tkackimi i odzieżą.	2.359	401	2.479	3.987	4.838	4.388
56	„ skórami i futrami	604	46	687	1.129	1.291	1.175
57	„ przedm. zbytku, nauki, sztuki i in.	624	110	529	1.111	1.153	1.221
58	„ „ pozostałymi	464	81	384	836	848	917
59	„ przenośny i wędrowny	3.098	1.505	2.997	5.990	6.095	7.495
60	Restauracje, hotele, kluby i inne	2.156	830	1.553	3.231	9.709	4.061
61	Handel trunkami	1.025	129	894	1.758	1.919	1.887
62	Czystość i higiena ciała.	666	2.841	916	1.576	1.582	4.417
63	Osoby zajęć nieoznaczonych	1.165	362	733	1.390	1.898	1.752
64	Prostytucja.	3	492	10	52	13	544
65	Osoby, które niepodały swego zajęcia.	931	882	435	858	1.366	1.740
	Razem.	221.812	95.546	120.325	246.009	342.137	341.555

Tabl. 21. Podział ludności całego Królestwa Polskiego

№	Rodzaje zajęć	Królestwo Polskie			
		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin	
		Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet
1	Administracja, sądownictwo i policja	21.477	116	14.561	30.931
2	Służący w instytucjach prywatnych.	9.403	46	7.647	15 477
3	Zajęcia prawne prywatne	1.831	17	1.252	2.815
4	Siły zbrojne	239.364	—	4.125	9.740
5	Służba kościelna prawosławna	1.198	100	986	1.969
6	„ „ innych wyznań chrześcijańskich	4.875	157	2.568	5.120
7	„ „ wyznań niechrześcijańskich	1.170	—	1.598	2.703
8	Niższa służba przy domach modlitwy i cementarzach	4.943	105	5.575	10.468
9	Działalność wychowawcza	12.257	4.959	11.143	20.463
10	Nauka, literatura i sztuka	3.080	623	1.621	3.699
11	Działalność lekarska i sanitarna	7.880	2.910	4.561	9.637
12	„ w instytucjach dobroczynnych	249	450	110	278
13	Usługa osobista i wyrobnicy	213.469	237.245	173.683	337.669
14	Utrzymujący się z kapitałów lub z nieruchomości	47.835	31.317	45.348	94.226
15	„ z zapomóg rządowych lub prywatnych	17.482	19.801	1.774	4.983
16	Więźniowie i odsiadujący kary	6.286	1.246	26	36
17	Rolnictwo	1.016.537	204.181	1.545.052	2.421.631
18	Pszczelnictwo i jedwabnictwo	278	35	118	221
19	Chów bydła	58.099	14.490	14.959	27.249
20	Przemysł leśny	5.528	101	4.617	8.966
21	Polowanie i rybołówstwo	1.384	16	1.585	2.616
22	Kopalnie i otrzymywanie rudy	17.592	865	10 176	20.855
23	Przetapianie metalów	3.491	119	2.795	5.381
24	Opracowywanie produktów zwierzęcych	13 082	537	10.454	19.251
25	„ drzewa	44.780	1.467	34.126	65.127
26	„ materiałów włóknistych	67.584	35.543	45.497	85.809
27	„ metalów	56 921	1.061	38.583	72 653
28	Wyroby ceramiczne	14 212	1.392	11.698	22.127
29	Przemysł chemiczny	3.970	1.093	3.128	6 238
30	Gorzelnictwo, piwowarstwo i miodosytnie	4.147	187	3.249	6.389
31	Wyrób innych napojów i produktów wysokokow.	829	75	911	1 559
32	Wytwarzanie produktów spożywczych	37.687	2.785	33.186	60.024
33	Wyroby tytoniowe	478	389	457	851
34	„ poligraficzne	6.267	703	3.853	7.780
	Do przeniesienia	1.945.665	564.131	2.041.022	3.384 941

z rozróżnieniem miast i wsi, podług zajęć.

P o w s i a c h				W m i a s t a c h				№
Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		
Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	
5.920	16	5 429	10.456	15.557	100	9.132	20.475	1
6.922	17	5.745	11.435	2.481	29	1.902	4.042	2
206	1	120	261	1.625	16	1.132	2.554	3
79.947	—	1.175	2.866	159.417	—	2 950	6.874	4
736	72	577	1.301	462	28	409	668	5
2.826	33	2.148	4.191	1.049	124	420	929	6
548	—	778	1.319	622	—	820	1.384	7
2.563	48	2.899	5 448	2.380	57	2.676	5.020	8
5.185	1.287	4 644	8.416	7.072	3.672	6 499	12.047	9
439	27	193	475	2.641	596	1.428	3.224	10
2.150	854	1.547	3.349	5.730	2.056	3.014	6.288	11
34	85	16	45	215	365	94	233	12
137.395	125.919	120.375	227.847	76.074	111.326	53.308	109.822	13
23.072	10.442	19.437	43.436	24.763	20.875	25.911	50.790	14
8.744	10.812	1.290	3.974	8.738	8.989	484	1.009	15
692	108	4	11	5.594	1.138	22	25	16
1.000.386	201.294	1.524.043	2.387.962	16.151	2.887	21.009	33.669	17
227	32	98	184	51	3	20	37	18
57.181	14.363	14.755	26.869	918	127	204	380	19
4.392	64	3.706	7.047	1.136	37	911	1.919	20
1.136	15	1.356	2.252	248	1	229	364	21
16.362	817	9.430	19.365	1.230	48	746	1.490	22
3.152	115	2.508	4.780	339	4	287	601	23
4.678	165	4.262	7.731	8 404	372	6.192	11.520	24
21.623	290	19.113	35.321	23.157	1.177	15 013	29.806	25
24.572	14 702	16.883	30.983	43 012	20.841	28.614	54.826	26
30.330	237	23.375	42.077	26.591	824	15.208	30.576	27
10.442	1.058	8.603	15.885	3.770	334	3.095	6.242	28
1.886	689	1.520	3.008	2.084	404	1.608	3.230	29
2.131	87	1.700	3.309	2.016	100	1.549	3 080	30
321	24	336	547	508	51	575	1.012	31
23.259	1.608	22 860	40.378	14.428	1.177	10.326	19.646	32
22	3	33	60	456	386	424	791	33
559	54	538	970	5.708	649	3.315	6.810	34
1.481.038	385.338	1.821.496	2.953.558	464.627	178.793	219.526	431.383	

Tabl. 21, ciąg dalszy.

№	R o d z a j e z a j ę ć	K r ó l e s t w o P o l s k i e			
		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin	
		Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet
	Z przeniesienia	1.945.665	564.131	2.041.022	3 384.941
35	Wyrób instrumentów chirurg., optyczn. i in.	2.544	81	1.660	3.354
36	Jubilerstwo, malarstwo religijne i inne	3.466	210	1.899	3.854
37	Wyrób odzieży	107.982	27.156	88.624	163.657
38	Zajęcia budowlane	44.109	234	35.924	70.917
39	Wyrób powozów i statków drewnianych	434	4	220	566
40	Zajęcia nie włączone do poprzednich rodzajów	12.729	4.356	8.514	17.109
41	Komunikacje wodne	846	4	1.003	1.617
42	Drogi żelazne	18.961	761	17.106	33.081
43	Przemysł przewozowy	16.845	194	18.060	32.680
44	Inne komunikacje lądowe i środki przewozowe	3.608	44	3.488	6.636
45	Poczta, telegraf i telefon	3.300	150	1.684	3.923
46	Instytucje handlowe i kredytowe	1.563	48	1.064	2.277
47	Pośrednictwo handlowe	5.697	173	6.507	12.127
48	Handel w ogólności, nieoznaczony szczegółowo	36.229	6.108	44.661	79.960
49	Handel bydlęciem żywym	3.823	62	5.571	9.555
50	„ zbożem w ziarnie	7 539	517	11.535	19.643
51	„ pozostałymi przedmiotami rolnymi	33.067	6.992	44.356	77.131
52	„ materiałem budowlanym i opalowym	5.126	202	6.935	11.952
53	„ przedmiotami użytku domowego	1.271	223	1.527	2.652
54	„ „ metalowymi, maszynami i bronią	2.008	125	2.551	4.622
55	„ wyrobami tkackimi i odzieżą	9.121	1.413	11.507	19.689
56	„ skórami i futrami	3.186	230	4.643	7.779
57	„ przedmiotami zbytku, nauki, sztuki i t. d.	1.392	257	1.354	2.611
58	„ przedmiotami pozostałymi	2.017	414	2.079	3.748
59	„ przenośny i wędrowny	7.062	2.831	8.128	15.157
60	Restauracje, hotele, pokoje meblowane, kluby	4.429	1.742	4.227	8.234
61	Handel trunkami	9.192	1.101	13.431	23.581
62	Zakłady dla higieny i czystości ciała	2.050	9.701	4.469	6.669
63	Osoby zajęć nieokreślonych	10.747	8.408	4.828	10 858
64	Prostytucja	31	1.023	53	109
65	Osoby bez zajęcia oznaczonego	4.543	5.207	2.878	5.371
	Razem	2.310.582	644.103	2.401.508	4.046.060

N a w s i				W m i a s t a c h				№
Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		Osoby pracujące samodzielnie		Członkowie rodzin		
Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	
1.481.038	385.338	1.821.496	2.953.558	464.627	178.793	219.526	431.383	
417	5	357	594	2.127	76	1.303	2.760	35
226	17	137	301	3.240	193	1.762	3.553	36
42 874	5 734	38.950	70.080	65.108	21.422	49.674	93.577	37
19.813	87	17.189	32.260	24.296	147	18.735	38.657	38
109	1	53	137	325	3	167	429	39
3 999	608	2.938	5.763	8.730	3.748	5.576	11.346	40
507	2	534	1.043	339	2	469	574	41
10.076	647	10.165	18.069	8.885	114	6.941	15.012	42
5.358	61	6.279	11.236	11.487	133	11.781	21.444	43
1.310	25	1.380	2.480	2.298	19	2.108	4.156	44
1.027	43	490	1.172	2.273	107	1.194	2.751	45
81	8	60	114	1.482	40	1.004	2.163	46
663	16	745	1.389	5.034	157	5 762	10.738	47
15.238	2.097	21.896	37.799	20.991	4.011	22.765	42.161	48
2.825	41	4.183	7.070	998	21	1.388	2.485	49
3.240	179	4.986	8.349	4.299	338	6.549	11 294	50
13 835	2 052	20.101	34.133	19.232	4.940	24.255	42.998	51
2.140	47	2.836	4.965	2.986	155	4.099	6.987	52
268	84	377	649	1.003	139	1 150	2.003	53
467	26	699	1.250	1.541	99	1.852	3.372	54
1.625	255	2.537	4.396	7.496	1.158	8.970	15.293	55
1.063	64	1.544	2.643	2.123	166	3.099	5.136	56
226	48	297	395	1.166	210	1.057	2.216	57
467	121	603	921	1.550	293	1.476	2.827	58
2.014	523	2.543	4.454	5 048	2.308	5 585	10.703	59
635	252	780	1.412	3.794	1.490	3.447	6'822	60
4.707	591	7.427	12.845	4.485	510	6.004	10.736	61
373	2.043	1.233	1.705	1.677	7.658	3.236	4.964	62
6.904	5.938	2.629	6.488	3.843	2.470	2.199	4.370	63
11	136	4	12	20	887	49	97	64
2.571	2.785	1.564	2 916	1.972	2.422	1.314	2.455	65
1.626.107	409.874	1.977.012	3.230.598	684.475	234.229	424.496	815.462	

Tabl. 22. Podział ludności pojedynczych gubernij

№	Grupy zajęć	Gub. Warszaw-ska		Gub. Kaliska		Gub. Kie-lecka		Gub. Łomżyń-ska	
		Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin	Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin	Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin	Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin
I	Rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo	178.903	515.428	141.831	406.334	130.554	422.668	88.993	287.420
	№ 17 do 21	24,85	—	56,07	—	63,14	—	50,19	—
II	Przemysł i górnictwo	156.015	261.408	34.852	68.523	18.936	43.946	16.659	40.545
	№ 22 do 40	21,67	—	13,78	—	9,16	—	9,40	—
III	Handel, komunikacje i prze-mysł restauracyjny	76.382	183.641	11.300	36.119	12.472	40.941	9.070	30.906
	№ 41—62	10,61	—	4,47	—	6,03	—	5,12	—
IV	Armia lądowa i morska . . .	82.139	5.168	6.654	485	6.669	479	32.436	1.584
	№ 4	11,41	—	2,63	—	3,23	—	18,29	—
V	Służba publiczna i zajęcia wyz-wolone	26.951	42.153	5.178	11.931	4.640	10.134	4.557	11.008
	№ 1—3, 5—12	3,74	—	2,05	—	2,24	—	2,57	—
VI	Usługa osobista i wyrobnicy bez stałego zajęcia	145.647	156.525	39.717	47.602	25.427	28.077	17.970	21.845
	№ 13	20,23	—	15,70	—	12,30	—	10,13	—
VII	Pozostałe osoby	53.805	47.702	13.416	16.655	8.079	8.973	7.625	8.974
	№ 14—16, 63—65	7,47	—	5,30	—	3,91	—	4,30	—
	Razem	719.842	1.212.025	252.948	587.649	206.777	555.218	177.310	402.232
		100	—	100	—	100	—	100	—

Królestwa Polskiego podług grup zajęć.

Gub. Lubelska		Gub. Piotrkow-ska		Gub. Płocka		Gub. Radom-ska		Gub. Suwalska		Gub. Siedlecka	
Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin	Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin	Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin	Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin	Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin	Osoby pracu-jące samo-istnie	Członkowie rodzin
177.726	599.619	129.260	425.102	87.963	242.550	130.709	417.554	113.544	307.672	121.113	402.171
53,34	—	27,74	—	49,67	—	57,68	—	61,28	—	57,76	—
35.735	85.312	176.902	275.601	17.095	38.801	28.720	68.114	14.087	26.883	22.642	58.855
10,73	—	37,96	—	9,65	—	12,67	—	7,60	—	10,80	—
20.148	64.525	40.392	108.936	7.299	23.447	14.552	47.301	7.242	21.781	12.779	44.581
6,04	—	8,67	—	4,12	—	6,42	—	3,91	—	6,09	—
37.298	1.998	14.629	807	16.290	826	10.019	529	18.391	1.087	14.784	902
11,19	—	3,14	—	9,20	—	4,42	—	9,93	—	7,05	—
8.041	16.886	10.134	19.966	3.785	9.031	4.904	11.336	4.530	10.294	5.181	12.598
2,41	—	2,17	—	2,14	—	2,16	—	2,45	—	2,47	—
41.775	46.625	74.716	78.986	33.439	46.859	28.929	32.880	17.142	18.749	24.984	33.185
12,54	—	16,03	—	18,88	—	12,77	—	9,25	—	11,92	—
12.464	12.510	19.932	28.538	11.214	15.034	8.771	10.629	10.359	11.152	8.189	10.182
3,74	—	4,28	—	6,33	—	3,87	—	5,59	—	3,91	—
333.187	827.475	465.965	937.936	177.085	376.548	226.604	588.343	185.295	397.618	209.672	562.474
100	—	100	—	100	—	100	—	100	—	100	—

Tabl. 23. Podział ludności całego Królestwa Polskiego podług głównych grup zajęć, z rozróżnieniem wsi i miast.

№	Grupy zajęć	Królestwo Polskie		Na wsi		W miastach		Osób żyjących z danej grupy zajęć	Na 1 osobę pracującą samodzielnie przypada członków rodziny.
		Osoby pracujące samodzielnie	Członkowie rodzin	Osoby pracujące samodzielnie	Członkowie rodzin	Osoby pracujące samodzielnie	Członkowie rodzin		
I	Rolnictwo, leśnictwo i rybactwo.	1.300.649	4.027.014	1.279.090	3.968.272	21.559	58.742	5.327.663	3,09
	№№ 17-21	44,02	—	62,82	—	2,35	—	56,66	—
II	Przemysł i górnictwo.	520.561	968.455	233.076	484.334	287.485	484.121	1.489.016	1,86
	№№ 22-40	17,62	—	11,45	—	31,29	—	15,84	—
III	Handel, komunikacje i przemysł restauracyjny i hotelowy	211.625	601.210	77.370	250.184	134.255	351.026	812.835	2,84
	№№ 41-62	7,16	—	3,80	—	14,61	—	8,65	—
IV	Armia lądowa i morska.	239.364	13.865	79.947	4.041	159.417	9.824	253.229	0,06
	№ 4	8,10	—	3,93	—	17,35	—	2,69	—
V	Służba publiczna i zajęcia wyzwolone	77.846	155.182	30.969	70.792	46.877	85.390	233.028	1,99
	№№ 1-3, 5-12	2,63	—	1,52	—	5,10	—	2,48	—
VI	Usługa osobista i wyrobnicy bez stałego zajęcia.	450.714	511.352	263.314	348.222	187.400	163.130	962.066	1,13
	№ 13	15,25	—	12,93	—	20,40	—	10,23	—
VII	Pozostałe osoby.	153.926	170.490	72.215	81.765	81.711	88.725	324.416	1,11
	№№ 14-16, 63-65	5,21	—	3,55	—	8,89	—	3,45	—
	Razem	2.954.685	6.447.568	2.035.981	5.207.610	918.704	1.239.958	9.402.253	2,18
		100	—	100	—	100	—	100	—
		—	—	68,91	—	31,09	—	—	—
		—	68,57	—	—	—	22,96	—	—
		31,43	—	—	—	—	—	—	—

Tabl. 24. Podział ludności m. Warszawy podług zajęć.

№	Grupy zajęć	Osoby pracujące samoistnie		Członkowie rodzin		Razem	
		Liczby ogólne	%	Liczby ogólne	%	Liczby ogólne	%
I	Rolnictwo, leśnictwo, rybactwo; № 17 do 21	1.466	0,46	2.103	0,57	3.569	0,52
II	Przemysł i górnictwo; № 22 do 40	96.461	30,40	138.747	37,87	235.208	34,40
III	Handel, komunikacje i przemysł restauracyjny; № 41 do 62	53.988	17,01	114.094	31,14	168.082	24,58
IV	Armia lądowa i morska; № 4	37.315	11,76	2.986	0,82	40.301	5,89
V	Służba publiczna i zajęcia wyzwolone; № 1 do 3, 5 do 12	19.010	5,99	24.553	6,70	43.563	6,37
VI	Usługa osobista i wyrobnicy bez stałego zajęcia; № 13	77.904	24,55	59.659	16,29	137.563	20,12
VII	Pozostałe osoby; № 14 do 16, 63 do 65	31.214	9,84	24.192	6,60	55.406	8,10
	Razem	317.358	100	366.334	100	683.692	100
		46,42	—	53,58	—	—	—

Jeżeli weźmiemy stosunek osób pracujących do ludności ogólnej¹⁾, to najwięcej takich osób było na 100 liczby ogólnej w Galicyi (59,40%), w Austrii (53,9%), we Francyi (51,3%), w Włoszech (50,1%) w Belgii (45,9%), w W. Brytanii z Irlandyą (44,1%), w Niemczech (42,7%), w Sta-

¹⁾ Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1907 str. 15*.

nach Zjednoczonych (38,4⁰/₀); najmniej było w Rosyi (24,9⁰/₀) i w Królestwie Polskiem (31,43%).

Za wyłączeniem Cesarstwa Rosyjskiego, najmniejszy stosunek osób pracujących samoistnie do liczby ogólnej ludności jest w Królestwie Polskiem, co nie przemawia za pracowitością jego ludności.

ROZDZIAŁ II.

Ruch ludności.

Urodzenia.

Ruchem ludności nazywamy zmiany ilościowe wywołane w wysokości i składzie ludności państwa przez wypadki urodzeń, zejść, ślubów i wychodztwa w ciągu pewnych okresów czasu.

Uwzględniając tylko liczbę kobiet w wieku dojrzałości, licząc czas potrzebny pomiędzy dwoma urodzeniami u tej samej kobiety i stosunek urodzeń pojedynczych do urodzeń kilku naraz dzieci, stosunek 12 i więcej urodzeń na 100 mieszkańców jest możliwy, tymczasem w państwach europejskich stosunek urodzeń do ludności wynosi najwyżej 5⁰/₀ i w niektórych mniejszych okręgach administracyjnych pojedynczego państwa nie przenosi 6⁰/₀¹⁾. Najsilniejszą przyczyną obniżenia stosunku urodzeń do ludności jest dobrowolne ograniczenie płodności.

Liczba stosunkowa urodzeń stała się zmniejszała w Europie od r. 1870 i stosunek urodzeń do ludności wynosił w latach siedmdziesiątych 38 na 1000 ludności, w latach ośmdziesiątych 37, dziewięćdziesiątych 36; zmniejszenie wynosi zatem około 2 urodzeń na 1000 mieszkańców. W r. 1900 wypadało jeszcze mniej, bo 35,6 na 1000 mieszkańców.

Urodzenia w państwach pojedynczych.

Dla okresu 10-letniego od 1896 do 1905 r. i po części dla r. 1906, podajemy ilość noworodków z wyłączeniem noworodków martwych na 1000 lud-

¹⁾ *Die Staaten Europas* 5-te Aufl. 1907, str. 201 i nast. Dr. Prinzing: *Handbuch der medizinischen Statistik*. 1906, str. 15 i nast.

ności pojedynczych państw¹⁾. (Tabl. 25). Najwięcej noworodków liczą Rosya Europejska, Rumunia i Serbia. W Królestwie Polskiem stosunek noworodków żywych jest dosyć znaczny, wynosił w 1906 r. 37,9 na 1000 mieszkańców. Najmniej noworodków żywych liczy Francya 20,5 na 1000 mieszkańców w r. 1905 i Irlandya 23,4‰.

W Austrii najwięcej noworodków w r. 1900 było w Galicyi (45,3‰ na 1000 mieszkańców), w Bukowinie (42,0‰) i na Szląsku (41,7‰); najmniejsze stosunki przedstawiały Voralberg (28,4‰) i Tyrol (30,4‰). Jednak liczba urodzeń zmniejsza się w Czechach, Morawach i Galicyi, ale szczególnie na Bukowinie i w Austrii Dolnej.

Urodzenia w Rosyi Europejskiej.

W 50 guberniach Rosyi Europejskiej w r. 1901 na 1000 ludności było urodzeń 47,9‰, w 1902 roku 49,1‰²⁾. Z liczby ogólnej urodzeń wypadło w r. 1902:

na chłopców	51,3‰
na dziewczęta	48,7 „
	100‰.

Najwięcej w stosunku do ludności było urodzeń u prawosławnych (51,3‰), najmniej u protestantów (30,0‰) i u Żydów (31,5‰). Najwięcej przyszło na świat latem, najmniej na wiosnę. Przewaga liczebna chłopców nad dziewczętami była największa u Żydów, najmniejsza u mahometan. Pomiedzy noworodkami było 2,5‰ nieślubnych, najwięcej u starowierów, najmniej u mahometan. Z liczby ogólnej było 60.307, czyli 1,2‰ liczby ogólnej urodzeń liczeńszych, mianowicie bliźniąt 59.741, trojaków 549 i czworaków 17. O noworodkach martwych otrzymano w Rosyi wiadomości bardzo niekompletne.

Podług sprawozdania Głównego Inspektora lekarskiego Min. Spraw. Wewn. na 1000 mieszkańców urodzonych było średnio za okres 1899—1904 (6 lat) 47,6, w 1905 r. 44,0³⁾. Urodzenia zatem bardzo się zmniejszyły.

Wypadało średnio w guberniach:

	w r. 1905
nieposiadających ziemstw . . .	39,7 na 1000 miesz.
w Królestwie Polskiem . . .	36,9 „ „

¹⁾ Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs. 16 Jahrgang 1907 1-es Heft, str. 135 i nast., 17 Jahrgang 1908, 1-es Heft str. 97 i nast. Statistisches Handbuch für das Deutsche Reich. Berlin 1907, 1-es Theil, str. 92 i nast.

²⁾ Движение населения въ Европейской Россіи за 1901 годъ. СПб. 1906, стр. I i nast. Движение населения въ Европейской Россіи за 1902 годъ. СПб. 1907.

³⁾ Отчетъ о состояніи народнаго здравія за 1905 годъ. СПб. 1907, стр. 1 i nast.

Tabl. 25.

Oznaczenie państwa	Na 1000 ludności było noworodków (bez noworodków martwych)										
	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
50 gub. Rosyi Europ. .	49,7	43,5	48,7	49,0	49,4	47,9	49,1	47,0	47,3	44,0	—
Kr. Polskie	1893—36,34	—	—	—	—	—	—	—	37,7	—	37,9
Niemcy	36,3	36,0	36,2	35,9	35,6	35,7	35,1	33,9	34,1	33,0	33,1
Austria	37,8	37,2	36,3	36,8	37,0	36,6	37,0	35,2	35,4	34,0	—
Węgry	40,5	40,3	37,7	39,3	39,3	37,8	38,8	36,7	37,0	35,7	—
Finlandya	32,1	31,9	34,0	33,2	32,0	32,5	31,5	30,4	31,8	30,6	—
Serbia	41,2	42,6	35,1	39,3	42,0	38,0	38,1	40,9	39,8	37,3	—
Rumunia	41,4	43,6	37,0	42,3	39,3	39,9	39,0	40,0	40,1	38,1	—
Bulgarya	41,3	42,5	39,5	40,8	42,6	37,7	39,1	41,2	42,8	43,8	—
Włochy	34,8	34,7	33,5	33,9	33,0	32,5	33,4	31,7	32,9	32,5	—
Hiszpania	36,2	34,5	33,5	34,3	33,7	34,7	35,6	36,4	34,4	35,4	—
Portugalia	29,9	30,3	30,1	29,8	30,4	31,0	31,9	33,1	32,1	—	—
Szwajcarya	27,9	28,1	28,4	28,9	28,6	29,1	28,7	27,7	27,7	27,4	—
Francya	22,5	22,4	21,8	21,9	21,4	22,0	21,6	21,1	21,0	20,5	—
Luksemburg	28,5	29,3	28,4	29,3	29,5	31,6	31,1	29,7	30,5	30,1	30,2
Belgia	29,0	29,0	28,6	28,8	29,0	29,4	28,4	27,5	27,1	26,2	—
Holandya	32,7	32,5	31,9	32,0	31,5	32,3	31,8	31,6	31,4	30,8	—
Dania	30,5	29,7	30,2	29,7	29,6	29,8	29,3	28,7	28,6	28,1	28,7
Szwecya	27,2	26,7	27,1	26,4	27,0	26,9	26,4	25,7	25,8	25,7	—
Norwegia	30,2	30,3	30,6	30,3	29,9	29,5	28,9	28,7	28,1	27,2	—
Anglia z Wallią . . .	29,6	29,6	29,3	29,1	28,7	28,5	28,5	28,4	27,9	27,2	27,0
Szkocya	30,4	30,0	30,1	29,8	29,6	29,5	29,2	29,2	28,7	28,1	27,9
Irlandya	23,7	23,5	23,3	23,1	22,7	22,7	23,0	23,1	23,6	23,4	23,6
Meksyk	31,7	28,8	37,1	37,7	36,4	34,5	34,4	34,5	—	—	—
Urugwaj	37,9	32,1	33,6	34,4	32,7	32,9	31,8	32,0	26,0	32,5	30,9
Argentyna	—	—	—	—	—	—	—	34,3	34,0	34,0	—
Chili	35,4	35,9	34,2	34,6	35,8	36,7	36,5	36,0	36,1	35,5	—
Algier	—	29,3	26,8	28,8	27,2	27,5	30,8	32,0	29,5	26,8	—
Japonia	30,0	30,9	31,3	31,4	31,7	32,7	32,9	32,0	30,8	—	—
Victoria	27,3	26,5	25,5	26,1	25,7	25,6	25,1	24,5	24,6	24,8	25,2
Nowa Wallia południowa	28,5	28,6	27,4	27,1	27,2	27,5	26,9	25,3	26,7	26,7	27,0
Queensland	31,1	29,9	28,3	27,3	30,1	28,3	27,7	24,6	27,1	25,9	36,3
Australia Południowa .	28,5	27,7	25,8	26,7	25,8	25,4	24,8	23,4	24,9	23,8	23,7
„ Zachodnia	20,2	24,8	29,5	30,3	30,3	29,5	29,2	29,5	29,6	30,3	30,0
Tasmania	28,9	28,6	27,2	27,1	28,1	28,3	28,7	28,3	29,4	29,3	29,8
Nowa Zelandya	26,1	25,7	25,5	24,9	25,4	26,0	25,6	26,2	26,5	27,2	27,1

	w r. 1905
w gub. nadbałtyckich	25,5 na 1000 mieszk.
w gub. posiadających ziemstwa	45,5 „ „
w okręgu wojska dońskiego	54,3 „ „
na Kaukazie	40,6 „ „
na Syberii	44,4 „ „

W granicach Rosyi Europ. było najwięcej noworodków w gub. Orenburskiej (58,6⁰/₀₀), Samarskiej (58,1⁰/₀₀), w okręgu wojska dońskiego (54,3⁰/₀₀) i t. d., najmniej było noworodków w gub. nadbałtyckich (24,1⁰/₀₀—27,6⁰/₀₀) i w gub. Kowieńskiej (30,1⁰/₀₀), Warszawskiej (30,7⁰/₀₀), Wileńskiej (31,5⁰/₀₀), Łomżyńskiej (32,4⁰/₀₀), Płockiej (33,5⁰/₀₀), Kieleckiej (33,6⁰/₀₀), Witebskiej (34,0⁰/₀₀), Petersburskiej (34,0⁰/₀₀), Suwalskiej (34,4⁰/₀₀).

Urodzenia w Niemczech.

W Niemczech¹⁾ na 1000 mieszkańców przybyło noworodków w r. 1905 34,0, w r. 1906 trochę więcej 34,1. Jednak wogóle zmniejszyła się liczba urodzeń.

Na 100 dziewcząt urodziło się średnio 106 chłopców i ten stosunek jest bardzo stały, wynosił w 1900 r. 106,1, w r. 1906—106,0.

Z liczby ogólnej było noworodków żywych 97,01⁰/₀₀, noworodków martwych 2,99⁰/₀₀. Najwięcej noworodków *martwych* było w Berlinie, w Królestwie Saskiem, w Brunświku, w Sachsen-Altenburg, Schwarzburg-Rudolstadt i in.

Noworodków *nieślubnych* było w 1906 r. 8,49⁰/₀₀ liczby ogólnej. Najwięcej w Berlinie (17,58⁰/₀₀), w Bawarii z prawej strony Renu, w Kr. Saskiem, w obu Meklenburgach, w Reuss mł. linii i w Hamburgu; najmniej było ich w Poznańskim, w Westfalii, w prow. Reńskiej, w obu Lippe.

Pomiędzy dziećmi nieślubnymi było noworodków martwych więcej niż pomiędzy noworodkami ślubnymi, pomiędzy pierwszymi 4,0⁰/₀₀, pomiędzy drugimi 2,9⁰/₀₀. Porównyując liczbę noworodków z liczbą kobiet zamężnych w wieku do lat 50, znajdujemy stopniowe zmniejszanie się płodności małżeńskiej w Niemczech. W całych Niemczech było w 1871/72 r. 27,7, w r. 1900/1 25,5 dzieci na 100 kobiet zamężnych, w Berlinie 25,4 i następnie 15,4.

Pomiędzy urodzeniami 1906 r. było 26.802, czyli 13,0⁰/₀₀ liczby ogólnej, *urodzeń liczniejszych*, liczących więcej niż jedno naraz dziecko. Pomiędzy niemi było noworodków martwych 4,9⁰/₀₀ liczby ogólnej, zatem więcej niż z pomiędzy liczby ogólnej noworodków (3,0⁰/₀₀). Z pomiędzy ślub-

¹⁾ Vierteljahrhefte zur Statistik d. Deut. Reichs. 1907, str. I. 152 i nast. Viertel. zur Statistik d. Deut. Reichs 1908, str. 119 i nast.

nych noworodków *liczniejszych* było martwych 4,8⁰/₀₀, pomiędzy takimi dziećmi nieślubnymi 7,5⁰/₀₀; kiedy z pomiędzy liczby ogólnej noworodków ślubnych było martwych 2,9⁰/₀₀, z pomiędzy noworodków nieślubnych 4,0⁰/₀₀.

W Wielkiej Brytanii¹⁾ było w r. 1907 na 1000 żyjących urodzeń:

w Anglii z Walią	26,3
w 76 większych miastach	27,0
w 142 mniejszych miastach	25,7
w Anglii z Walią bez 218 miast.	25,6
w Londynie było w r. 1867	36,5
„ „ w r. 1906	26,8
„ „ w r. 1907	25,8.

Urodzenia w wielkich miastach.

Liczba urodzeń w większej części *wielkich miast* zmniejszyła się w latach ostatnich.

Było noworodków *średnio rocznie na 1000 osób żyjących*²⁾:

Miasta	Okres 1881—1885	Okres 1901—1905	w r. 1907	Zmniejszenie pod- czas okresu 1881—5 do 1901—5
Londyn	34,3	28,2	25,8	17,8
Edinburgh	30,7	24,2	21,7	21,2
Glasgow	37,9	31,3	28,3	17,4
Dublin	31,9	31,6	31,2	0,9
Belfast	31,8	31,4	30,3	1,3
Melbourne	33,5	24,1	24,2	28,1
Sydney	41,1	25,7	26,3	37,5
Paryż	27,4	20,2	18,6	26,3
Bruksella	33,0	21,0	17,6	36,4
Amsterdam	37,1	27,9	25,5	24,8
Rotterdam	37,4	34,9	33,5	6,7
Haga	38,7	28,5	29,2	26,4
Kopenhaga	37,6	29,0	28,3	22,9
Stockholm	32,9	23,8	24,5	27,7
Christiania	35,9	31,7	25,3	11,7
Petersburg	30,3	29,6	30,4	2,3
Moskwa	37,0	33,8	32,4	8,6

¹⁾ Annual summary of births, deaths and causes of death in England and Wales and in London 1906. London 1907, str. VI i nast. To samo wydawnictwo dla r. 1907, London 1908, str. VI.

²⁾ Annual Summary of births etc. 1907. l. c. str. XLI i nast.

Miasta	Okres 1881—1885	Okres 1901—1905	W r. 1907	Zmniejszenie pod- czas okresu 1881—5 do 1901—5
Berlin	36,5	25,4	24,3	30,4
Hamburg	36,4	26,5	25,2	27,2
Drezdno	34,1	30,6	25,8	10,3
Wrocław	36,5	31,9	29,2	12,6
Monachium	36,6	33,4	27,2	8,7
Wiedeń	36,6	29,2	24,8	20,2
Praga	—	25,0	21,0	—
Budapeszt	35,4	29,3	26,4	17,2
Triest	—	32,3	32,8	—
Rzym	29,2	24,4	23,5	16,4
Medyolan	34,0	26,8	25,8	21,2
Turyń	28,7	20,4	22,2	28,9
Wenecja	27,1	24,3	23,3	10,3

Stosunek noworodków do ludności zmniejszył się w główniejszych miastach świata, ale w stosunku rozmaitym. Porównując okres 1881—85 z okresem 1901—05 znajdujemy małe zmniejszenie w Dublinie, Belfascie i w Petersburgu. Ale zato w Paryżu i w Hadze zmniejszenie wynosi około 26%, w Hamburgu 27%, w Stockholmie 28%, w Turynie 29%, w Berlinie 30% a w Brukselli więcej niż 36%.

Bardzo ciekawe są dane dotyczące *plodności kobiet zamężnych* w wieku płodności od 15 do 45 lat. Podług danych zebranych przez Registrar-General w Anglii¹⁾ było noworodków ślubnych na 1000 kobiet w wieku od 15 do 45.

Stosunek noworodków ślubnych na 1000 *kobiet w wieku od 15 do 45 lat*:

Miasta	Okres 1880—82	Okres 1900—02	Zmniejszenie płodności w ciągu 20 lat w %
Rotterdam	331,4	299,0	9,8
Christiania	329,5	286,1	13,2
Belfast	286,6	283,0	1,3
Dublin	277,2	278,0	+0,3
Haga	346,5	255,0	26,4
Glasgow	296,0	262,5	11,3
Amsterdam	306,4	252,7	17,5
Wrocław	269,9	233,3	13,6
Edinburgh	286,9	228,9	20,2
Londyn	272,6	227,8	16,4
Monachium	248,7	212,6	14,5

Miasta	Okres 1880—82	Okres 1900—02	Zmniejszenie płodności w ciągu 20 lat w %
Drezdno	240,0	209,7	12,6
Hamburg	270,4	199,6	26,2
Medyolan	225,8	192,9	14,6
Wiedeń	214,6	192,3	10,4
Melbourne	267,2	192,2	28,1
Kopenhaga	268,9	191,2	28,9
Sydney	—	191,1	—
Petersburg	195,6	190,7	2,5
Stockholm	246,2	187,5	23,8
Budapest	205,9	186,0	9,7
Berlin	253,2	169,5	33,1
Turin	210,3	155,0	26,3
Praga	160,1	154,7	3,4
Paryż	143,1	106,6	25,5

Widoczne jest wszędzie zmniejszenie płodności małżeńskiej, zaczawszy od 1,3% w Belfascie, 2,5% w Petersburgu, 3,4% w Pradze aż do 25,5% w Paryżu, 26,2% w Hamburgu, 26,3% w Turynie, 26,4% w Hadze, 28,9% w Kopenhadze i 33,1% w Berlinie.

Urodzenia w Paryżu.

W Paryżu¹⁾ stosunek urodzeń na 1000 mieszkańców zmniejszył się z 38,0 podczas okresu 1826—1830 do 20,2 podczas okresu 1901—1905. Na 1000 kobiet w wieku od 15 do 49 lat było urodzeń 109,2, podczas okresu 1851—1855 i zeszło do 61,4 podczas okresu 1901—1905 r.

Na 1000 mieszkańców było w r. 1821—1825 *noworodków ślubnych* 23,7, podczas okresu 1871—1875 20,0 i spadło na 14,9 w okresie 1901—1905. Dla *dzieci nieslubnych* mamy stosunki 13,1 i 5,3 na 1000 mieszkańców. Porównując liczbę noworodków z liczbą kobiet w wieku od 15 do 49 lat, liczba noworodków ślubnych od r. 1851 zmniejszyła się z 135,5 do 91,2; liczba noworodków nieslubnych z 72,1, do 33,2 na 1000 kobiet.

Na 1000 urodzeń było podczas Restauracyi 360 nieslubnych dzieci, obecnie tylko 263.

W czasach dawniejszych stosunek urodzeń był wyższy w Paryżu niż w ogóle we Francyi, pochodziło to stąd, że Paryż liczy bardzo dużo osób dorosłych i ponieważ paryżanki były płodniejsze od francuzek w ogólności.

¹⁾ Annual summary etc. 1907, str. XLI i nast.

¹⁾ Dr. Jacques Bertillon de la nuptialité, de la natalité et de la mortalité à Paris. 1907, str. 18 i nast.

Ponieważ stosunek urodzeń bardziej zmniejszył się w Paryżu niż w całej Francji, obecnie mniej jest stosunkowo urodzeń w Paryżu niż we Francji, chociaż, ostatnia przedstawia bardzo mały stosunek noworodków.

We Francji zniżenie stosunku noworodków pochodzi od zmniejszenia płodności małżeńskiej. Płodność pozamałżeńska pozostała prawie na tej samej wysokości. Ponieważ liczba noworodków ślubnych bardzo się obniżyła, kiedy liczba noworodków nieślubnych pozostała prawie w tej samej mierze, przeto zmienił się ich stosunek wzajemny i kiedy dawniej na 1000 urodzeń było 74 nieślubnych, obecnie ich jest 90. Nie dowodzi ta zmiana stosunkowego zwiększenia liczby dzieci nieślubnych. Urodzenia ślubne obniżyły się stosunkowo daleko znacznie w Paryżu niż we Francji. Urodzenia nieślubne są liczniejsze w Paryżu, jak zwykle w wielkich miastach, ale również zmniejszyły się stosunkowo.

Płodność kobiet w wieku od 15 do 50 lat¹⁾ była w państwach następujących razem z noworodkami martwymi:

we Francji (1896—1900)	90	urodzeń	rocznie	na 1000	kobiet
w Austrii (1895—1900)	154	"	"	"	"
w Danii (1895—1900)	124	"	"	"	"
w Szwecyi (1891—1900)	113	"	"	"	"
w Paryżu (1896—1900)	71	"	"	"	"

Płodność zatem kobiet paryskich jest mniejszą niż kobiet francuskich wogóle, a tembardziej kobiet innych państw.

Płodność małżeńska przedstawia się jak następuje: Na 1000 kobiet zamężnych w wieku od 15 do 50 lat było średnio rocznie urodzeń razem z noworodkami martwymi:

we Francji (1896—1900)	149
w Austrii (1895—1900)	258
w Danii (1895—1900)	226
w Szwecyi (1891—1900)	225
w Paryżu (1896—1900)	104.

Jeżeli zwrócimy się do *płodności pozamałżeńskiej*, to na 1000 kobiet wolnych w wieku od 15 do 50 lat, było rocznie urodzeń razem z martwymi:

we Francji (1896—1900)	18
w Austrii (1895—1900)	45
w Danii (1895—1900)	23
w Szwecyi (1891—1900)	22
w Paryżu (1896—1900)	38.

¹⁾ Dr. J. Bertillon l. c. str. 29 i nast.

Płodność pozamałżeńska jest prawie dwa razy większa w Paryżu niż we Francji, i w tej ostatniej daleko mniejszą niż w Austrii i nawet niż w Danii i Szwecyi.

Kobiety są najpłodniejsze w wieku do 20 do 30 lat, mianowicie w wieku od 20 do 25 lat. Czem młodziej wychodzi kobieta za mąż, tym jest płodniejszą, bardzo mała ich liczba, wychodzących za mąż przed 20 rokiem, jest najpłodniejszą. Płodność kobiet zmniejsza się z ich wiekiem i długością związku.

Płodność pozamałżeńska jest zwykle największą w wieku od 30 do 35 lat, w Paryżu daleko wcześniej, bo w okresie od 20 do 25 lat.

Na 1000 kobiet w wieku od 15 do 49 lat, nie zwracając uwagi na stan cywilny, było noworodków żywych średnio rocznie w Paryżu:

podczas okresu 1886—1890	78
" " 1901—1905	62

zmniejszenie wynosi 20%. 1000 kobiet zamężnych w wieku 15 do 49 lat wydawało na świat przed 20 laty 113 dzieci rocznie, obecnie tylko 91, czyli o 22% mniej. Również płodność pozamałżeńska zmniejszyła się podczas 20 letniego okresu z 42 do 33 dzieci na 1000 kobiet niezamężnych, zmniejszenie wynosi 22%.

Przewaga liczebna chłopców nad dziewczętami pomiędzy noworodkami.

We wszystkich państwach *urodzonych jest więcej chłopców niż dziewcząt*, na 100 dziewcząt żywych przybywa średnio 105 chłopców. Przewaga płci męskiej jest mniejsza pomiędzy dziećmi nieślubnymi niż pomiędzy ślubnymi.

Na 100 dziewcząt urodziło się chłopców bez noworodków martwych podczas okresu 1896 do 1900:

w Anglii z Walią	103,5
w Szwecyi	105,7
w Austrii	105,8
w Prusach	104,5
w Niemczech	105,3
w Belgii	104,8
we Francji	104,2
w Paryżu	103,7

W Paryżu podczas okresu od 1891 — 1905 było na 100 dziewcząt urodzonych chłopców, razem z noworodkami martwymi:

pomiędzy ślubnymi	106,7
" nieślubnymi	104,2
w ogóle	106,0.

Przewaga płci męskiej pomiędzy noworodkami jest zupełnie niezależną od wieku matki.

Noworodki martwe.

Noworodki martwe niezaliczają się ani do urodzeń ani do zejść. (Tabl. 26).

Liczba *noworodków martwych* jest największa we Francji (4,5 na 100 urodzeń w ogóle), we Włoszech (4,3), w Belgii (4,3), w Holandii (4,0), wyjątkowo wysoka w Japonii (9,3), bardzo mała jest liczba noworodków

Tabl. 26. *Noworodki martwe w państwach pojedynczych.*

Oznaczenie państwa	Rok	Noworodki martwe	
		Liczba ogólna	Na 100 urodzeń
Niemcy	1905	61.300	3,0
Austria	1904	25.771	2,6
Węgry	1905	13.803	1,9
Finlandya	1904	2.276	2,5
Serbia	1904	2.214	2,0
Rumunia	1904	5.656	2,2
Włochy	1904	49.121	4,3
Portugalia	1904	2.592	1,6
Szwajcarya	1905	3.404	3,5
Francya	1905	37.941	4,5
Luksemburg	1905	216	2,8
Belgia	1904	8.612	4,3
Holandya	1905	7.173	4,0
Dania	1905	1.779	2,4
Kuba	1903	1.134	1,9
Islandya	1904	67	2,8
Brazylia	1897	4.790	2,3
Urugwaj	1906	1.161	3,4
Argentyna	1905	6.276	3,2
Algier	1904	2.183	1,5
Japonia	1904	147.058	9,3
Australia Zachodnia	1905	222	2,8

martwych w Portugalii (1,6), w Węgrzech (1,9), w Serbii (2,0) ¹⁾. Znaczna przewaga płci męskiej pomiędzy noworodkami martwymi ma pochodzić od większej śmiertelności chłopców w pierwszym roku życia i od częstszych poronień płodów męskich.

W *Paryżu* liczba noworodków martwych znacznie się zwiększyła, wynosiła podczas okresu od 1817 do 1835 około 55 na 1000 urodzeń w ogóle, po latach 20 doszła do 72 i wynosi obecnie podczas okresu 1901 do 1905 r. 84.

Z wiekiem matki ²⁾ od 20 lat wzrasta liczba noworodków martwych. Płody martwe płci męskiej przeważają liczebnie nad płodami płci żeńskiej niezależnie od wieku matki, jak również przewaga noworodków martwych nieślubnych nad ślubnymi, nie zależy od tego wieku.

Wiek obu małżonków wpływa na ilość noworodków martwych, czem starszym jest mężczyzna, tem młodszą musi być małżonka, żeby uniknąć wydania na świat noworodków martwych. Potrzeba zatem żeby młodość jednej strony wyrównała wiek późniejszy drugiej strony.

Ilość noworodków martwych u młodych kobiet w wieku od 20 do 24 lat nie zależy od wieku męża, byleby miał mniej niż 50. U kobiet w wieku od 25 do 29 lat ilość noworodków martwych zwiększa się jeżeli mąż ma więcej niż 45 lat wieku. Dla kobiet w wieku od 30 do 39 lat potrzeba mężów młodszych, ponieważ liczba noworodków martwych zwiększa się u nich gdy wiek męża przenosi 35 lat.

Najmniej poronień jest w 5-tym miesiącu ciąży, najwięcej w 9-tym. W 6-ym miesiącu dziecko nie jest zdolne do życia, ale w 7-ym miesiącu ciąży, jeżeli matka jest młodą, dziecko pozostaje przy życiu w więcej niż połowie wypadków.

Urodzenia w Królestwie Polskiem.

Dla *Królestwa Polskiego* mamy urodzenia dla 1904 i 1906 r. Na 1000 mieszkańców było noworodków żywych ³⁾:

	w r. 1904	w r. 1906
w całym Królestwie	37,7	37,9
kiedy w r. 1893	—	36,34

liczba zatem urodzeń bardzo mało się zmieniła. (Tabl. 27).

¹⁾ *Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich*. 1907, str. 8*. Dr. Prinzing Handbuch der medizinischen Statistik, str. 46 i nast.

²⁾ Dr. J. Bertillon l. c. str. 40 i nast.

³⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Выпускъ XXIV i XXXII. 1906 i 1907 r.

Tabl. 27. *Ruch ludności Królestwa Polskiego w r. 1904 i 1906.*

W r. 1904.	Ludność w d. 1 Stycz- nia 1904 r.	Na 1000 mieszkańców było					Na 100 dziewcząt urodziło się chłopców	Na 100 kobiet znanych zmarło mężczyzn
		Ślu- bów	Nowo- rod- ków	Zejsć	Przewyż- ka urodzeń	% noworodków nieślubnych po- między urodzo- nymi		
M. Warszawa	771.382	7,9	36,9	20,8	16,1	10,3	90,0	92,4
Gub. Warszawska . .	1.479.293	6,4	40,2	23,2	17,0	2,7	104,1	104,9
„ Kaliska	1.174.520	6,1	37,9	21,0	16,9	2,2	96,1	95,1
„ Kielecka	1.017.524	5,2	32,3	20,0	12,3	1,7	106,0	105,6
„ Łomżyńska	602.160	6,2	38,6	23,5	15,1	1,7	105,8	105,7
„ Lubelska	1.418.059	6,4	38,5	23,8	14,7	2,6	104,6	105,9
„ Piotrkowska . . .	1.764.392	7,1	41,2	24,7	16,5	2,5	100,8	102,2
„ Płocka	728.787	5,2	30,1	19,7	10,4	2,7	103,1	100,2
„ Radomska	1.073.621	5,7	37,3	23,3	14,0	2,1	101,8	102,8
„ Suwalska	617.857	4,1	33,5	26,2	7,3	4,7	102,2	100,3
„ Siedlecka	940.990	6,1	40,2	23,1	17,1	9,3	99,2	109,2
Razem w miastach . .	2.346.198	7,3	38,2	22,5	15,7	5,7	107,0	108,2
Po wsiach	9.242.387	5,9	37,5	22,9	14,6	3,0	101,6	102,4
W całym Królestwie .	11.588.585	6,2	37,7	22,8	14,9	3,6	102,7	103,5
W r. 1906.		Ludność 1 Stycz- nia 1906 r.						
Gub. Warszawska . .	1.617.030	6,8	33,9	18,5	15,4	2,0	107,2	104,2
M. Warszawa	746.513	10,7	44,8	21,9	26,9	8,6	105,1	108,4
Gub. Kaliska	1.118.076	6,4	40,8	22,4	18,4	2,2	95,6	98,3
„ Kielecka	914.518	8,0	34,7	19,4	15,3	1,5	105,0	100,0
„ Łomżyńska	611.426	6,7	32,3	19,9	12,4	1,8	109,6	104,9
„ Lubelska	1.394.948	6,5	35,4	20,9	14,5	2,4	103,8	101,5
„ Piotrkowska . . .	1.732.627	8,4	46,5	25,8	20,7	2,6	102,8	103,0
„ Płocka	666.889	5,7	32,2	21,9	10,3	2,9	101,9	101,0
„ Radomska	1.039.389	6,8	37,4	21,9	15,5	1,9	101,6	96,4
„ Suwalska	616.418	4,9	29,9	22,5	7,4	3,7	98,2	97,8
„ Siedlecka	912.610	8,0	40,3	24,1	16,2	1,5	101,8	100,2
W całym Kr. Polskiem	11.370.444	7,3	37,9	21,8	16,1	2,7	102,9	101,4
W miastach Kr. Polskiego	2.371.172	9,0	40,6	22,8	17,8	5,2	106,5	106,2
W gminach „	8.999.272	6,8	37,2	21,6	15,6	2,0	101,9	100,1

Rozróżniając ludność miejską od ludności gmin, otrzymamy:

	w r. 1904	w r. 1906
urodzeń w miastach na 1000 mieszkańców	38,2	40,6
w gminach	37,5	37,2.

Pomiędzy urodzonymi było noworodków *nieślubnych*:

	w r. 1904	w r. 1906
	%	%
po miastach.	5,7	5,2
w gminach	3,0	2,0
w całym Królestwie	3,6	2,7.

Na 100 urodzonych dziewcząt było chłopców:

	w r. 1904	w r. 1906
	%	%
po miastach	107,0	106,5
w gminach	101,6	101,9
w całym Królestwie	102,7	102,9.

Najwięcej urodzeń w r. 1906 było w gub. Piotrkowskiej (46,5 na 1000 ludności), w m. Warszawie (44,8), w gub. Kaliskiej (40,8) i Siedleckiej (40,3); najmniej było w gub. Suwalskiej (20,9) i Płockiej (32,2).

Najwięcej *noworodków nieślubnych* na 100 urodzeń w ogóle było w r. 1906 w m. Warszawie (8,6) i w gub. Suwalskiej (3,7); najmniej w gub. Kieleckiej (1,5), gub. Siedleckiej (1,5) i Łomżyńskiej (1,8).

Pomiędzy noworodkami *przeważali chłopcy* nad dziewczętami najbardziej w gub. Łomżyńskiej (109,6 chłopców na 100 dziewcząt) i w gub. Warszawskiej (107,2); przeciwnie przeważały licznie dziewczęta nad chłopcami w gub. Suwalskiej (98,2 chłopców na 100 dziewcząt) i w gub. Kaliskiej (95,6).

Zejsćia.

Śmiertelność pojedynczych państw.

Śmiertelność większej części państw z okres 10-letniego od 1896 do 1905 i po części dla r. 1906 przedstawiliśmy w osobnej tablicy¹⁾ (Tabl. 28). Największą śmiertelność przedstawiają państwa bałkańskie, Rosya Europ., Węgry i Hiszpania, najmniejsza była śmiertelność w państwach skandynawskich, w Wielkiej Brytanii i Irlandyi.

Śmiertelność państw europejskich zmniejszała się stale od okresu 10-letniego 1871—1880. Wynosiła średnio w tym okresie 29,0, zejść na 1000

¹⁾ Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs. 1907. str. I, 137 i nast. 1908, I, str. 122 i nast. *Die Staaten Europas* 5. Aufl. str. 231 i nast. Dr. Prinzing Handbuch der medizinischen Statistik, str. 260 i nast. i 530 i nast.

Tabl. 28.

Oznaczenie państwa	Na 1000 ludności było zejść (bez noworodków martwych)										
	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
50 gub. Rosyi Europ. .	32,8	31,4	33,2	31,0	31,1	32,1	31,5	29,1	29,1	30,9	—
Kr. Polskie	1893-23,16	—	—	—	—	—	—	—	22,8	—	21,8
Niemcy	20,8	21,3	20,6	21,5	22,1	20,7	19,4	20,0	19,6	19,8	18,2
Austria	26,2	25,5	24,9	25,2	25,2	24,0	24,7	23,8	23,7	25,3	—
Węgry	28,9	28,5	28,0	27,2	26,9	25,4	27,0	26,1	24,8	27,8	—
Finlandya	18,5	17,5	17,4	19,9	21,5	20,6	18,5	17,9	17,7	18,4	—
Serbia	27,0	26,5	22,9	24,3	23,3	21,0	22,3	23,5	21,1	24,3	—
Rumunia	29,6	30,1	26,7	27,9	24,4	26,6	27,7	24,6	24,4	24,6	—
Bulgarya	24,3	25,6	23,1	24,9	22,7	23,3	24,0	22,9	21,4	21,9	—
Włochy	24,1	21,9	22,9	21,9	23,8	22,0	22,2	22,4	21,1	21,9	—
Hiszpania	29,8	28,7	28,4	28,9	28,8	27,6	26,1	25,0	25,8	25,9	—
Portugalia	22,6	21,8	21,3	20,1	20,3	21,0	19,6	19,9	19,1	—	—
Szwajcarya	17,7	17,6	18,2	17,6	19,3	18,0	17,2	17,6	17,8	17,9	—
Francya	20,0	19,6	20,9	21,1	22,0	20,1	19,5	19,3	19,5	19,6	—
Luksemburg	20,2	19,4	19,3	19,7	21,4	18,3	18,7	19,2	20,1	19,7	19,5
Belgia	17,5	17,3	17,6	18,8	19,3	17,2	17,3	17,0	16,9	16,5	—
Holandya	17,2	16,9	17,0	17,1	17,8	17,2	16,3	15,6	15,9	15,3	—
Dania	15,6	16,6	15,5	17,3	16,8	15,8	14,6	14,6	13,9	14,8	13,6
Szwecya	15,6	15,4	15,1	17,7	16,8	16,0	15,3	15,1	15,3	15,6	14,4
Norwegia	15,1	15,2	15,2	16,7	15,7	14,8	13,8	14,8	14,3	14,7	—
Anglia z Wallią . . .	17,1	17,4	17,5	18,2	18,2	16,9	16,2	15,4	16,2	15,2	15,4
Szkocya	16,6	18,4	18,0	18,1	18,5	17,9	17,2	16,6	16,8	15,9	16,0
Irlandya	16,7	18,5	18,2	17,7	19,6	17,8	17,5	17,5	18,1	17,1	17,0
Meksyk	31,5	34,9	34,2	37,9	33,6	32,7	35,2	33,6	—	—	—
Urugvaj	15,6	14,5	14,4	12,8	13,8	13,0	13,6	13,4	11,1	13,1	14,3
Argentyna	—	—	—	—	—	—	—	16,0	15,0	15,4	—
Chili	30,2	29,1	27,5	28,0	34,5	35,1	27,9	27,7	29,5	33,1	—
Algier	—	17,7	19,3	19,7	24,0	24,0	20,1	18,6	25,5	21,6	—
Japonia	21,4	20,3	20,4	21,1	20,3	20,3	20,9	20,0	20,4	—	—
Victoria	13,3	12,8	15,9	13,9	12,7	13,1	13,4	12,9	11,9	12,1	12,5
Nowa Wallia południowa	12,4	11,0	12,6	11,8	11,1	11,6	11,8	11,5	10,5	10,1	9,9
Queensland	12,1	11,3	12,7	12,1	11,7	11,9	12,1	12,4	10,1	10,5	9,6
Australia Południowa .	11,5	11,3	13,2	12,3	10,4	10,9	11,6	10,5	10,0	10,1	10,3
„ Zachodnia	14,6	16,3	16,2	13,6	12,4	13,0	13,2	12,3	11,6	10,8	11,9
Tasmania	11,9	11,9	14,0	12,8	11,0	10,4	10,8	11,8	10,9	10,3	11,2
Nowa Zelandya	9,0	9,0	9,7	10,2	9,3	9,7	10,4	10,2	9,4	9,3	9,3

mieszkańców, w następnym 10 leciu (1881 — 1890) 26,9 i podczas okresu 1891—1900 r. 25,7; na koniec w r. 1900 wynosiła tylko 25,3 zejścia na 1000 mieszkańców.

W całej Europie na 1000 osób płci żeńskiej umiera 1068 osób płci męskiej, kiedy na 1000 dziewcząt przychodzi na świat 1059 chłopców i na koniec na 1000 obecnych mężczyzn podczas spisu ludności wypada kobiet 1.028.

W r. 1905 porównawczo z poprzednim stosunek śmiertelności zmniejszył się w Angli z Walią, w Szkocji, Irlandyi, Luksemburgu, w Nowej południowej Walii i w Australii Zachodniej, w państwach pozostałych i w Niemczech zwiększył się stosunek śmiertelności.

Najbardziej zagrożonem jest życie zaraz po urodzeniu¹⁾. W Niemczech 33,68% liczby ogólnej zmarłych w r. 1906 miało tylko od 0 do 1 roku wieku. To niebezpieczeństwo zmniejsza się stopniowo w każdym następnym roku życia i dochodzi do stopnia najniższego podczas okresu 10 — 15 lat wieku. Życie w tym okresie jest najmniej zagrożone. Po tym okresie wieku wzrasta stopniowo i trwale niebezpieczeństwo w okresach następnych wieku aż do wieku najpóźniejszego, w którym dochodzi do tej samej wysokości co na początku życia. W pierwszym roku życia śmiertelność chłopców jest większa od śmiertelności dziewcząt. W Niemczech w r. 1906 zmarło na 100 urodzonych chłopców 20,1, na 100 dziewcząt tylko 16,9. Kiedy przy urodzeniu na 100 żywourodzonych dziewcząt było 105,4 chłopców, po pierwszym roku życia pozostało 101,3 chłopców na 100 dziewcząt. Dzieci nieślubnych było przy urodzeniu 104,3 chłopców na 100 dziewcząt, po roku życia pozostało tylko 97,7 chłopców na 100 dziewcząt. Tym sposobem przewaga liczebna chłopców przy urodzeniu znika po roku życia lub zmienia się w kierunku przeciwnym.

Ten sam porządek natężenia śmiertelności dotyczy zarówno osoby płci męskiej jak i osoby płci żeńskiej, ale linia krzywa dla mężczyzn jest silniej rozwinięta, ponieważ na początku życia kobiet jest mniej zagrożone niż mężczyzn, w pierwszych latach młodości śmiertelność kobiet nie tak szybko się zmniejsza jak u mężczyzn i następnie w średnich latach życia śmiertelność bywa często większą niż u osób płci męskiej.

Zwykle wysoki stosunek urodzeń połączony jest z wysokim stosunkiem śmiertelności i odwrotnie niskiemu stosunkowi śmiertelności odpowiada mały stosunek urodzeń.

Dla dowiedzenia powyższego podzielił *dr. Bertillon*²⁾ państwa europejskie.

¹⁾ Die Staaten Europas I. c. str. 249 i nast.

²⁾ *Dr. J. Bertillon*. Rapport sur les relations entre la mortalité et la natalité. 1903, str. 3 i nast.

skie na dwie grupy, do pierwszej zaliczył 10 państw z mniejszą śmiertelnością niż 20 zejść na 1000 mieszkańców, do drugiej 13 państw z większą śmiertelnością niż 20 zejść na 1000 mieszkańców. (Tabl. 29).

Nie tylko wysokość urodzeń zależną jest od wysokości śmiertelności, ale także, chociaż w mniejszym stopniu, ta zależność odnosi się do ilości ślubów.

Z pomiędzy państw *pierwszej kategorii* ze śmiertelnością nieprzenoszącą 20 wypadków na 1000 mieszkańców, stosunek urodzeń tylko w dwóch państwach przenosi 30 na 1000 mieszkańców (32), są to państwa ze śmiertelnością wynoszącą prawie 20 wypadków: Finlandya i Holandya.

Z 13 państw *drugiej kategorii* najmniejsza jest śmiertelność w W. Ks. Badeńskiem (22), ale tam także stosunek urodzeń jest najmniejszy (33). W państwach pozostałych stosunek urodzeń przenosi 34 wypadki na 1000 mieszkańców.

Nie tylko obecnie wysokość urodzeń zależy od wysokości zejść, ale także w szeregu lat znajdujemy równoległe zmiany w wysokości urodzeń i zejść. Tak np. w Anglii z Walią¹⁾ wypadało średnio rocznie na 1000 mieszkańców:

Podczas okresu	Osób po- ślubionych	Urodzeń	Zejść
1841—50	16,1	32,6	22,4
1851—60	16,9	34,1	22,2
1861—70	16,6	35,2	22,5
1871—80	16,2	35,4	21,4
1881—90	14,9	32,5	19,1
1891—1900	15,6	29,9	18,2
w r. 1906	15,6	27,0	15,4.

Śmiertelność w Anglii zmniejszyła się z 22 do 18 a nawet 15 wypadków na 1000 mieszk., jednocześnie zmniejszył się stosunek urodzeń z 35 do 30 a nawet 27 w r. 1906.

Podobne zmiany równoległe wysokości urodzeń i zejść znajdujemy we Francji²⁾. Na 1000 mieszk. było

	Urodzeń	Zejść
1801—10	33	29
1811—20	32	26
1821—30	31	25
1831—40	29	25
1841—50	27	23

¹⁾ Dr. J. Bertillon, l. c. str. 5.

²⁾ Dr. J. Bertillon, l. c. str. 16.

Tabl. 29. *Ruch ludności państw europejskich podczas okresu 1891—1899.*

Oznaczenie państwa	Na 1000 mieszkańców było		
	Ślubów	Urodzeń	Zejść
<i>Państwa ze śmiertelnością mniejszą niż 20 na 1000 mieszk.</i>			
Anglia	7,8	30,1	18,2
Szkocya.	7,1	30,6	18,6
Irlandya	4,8	22,8	18,1
Dania	7,1	30,3	17,5
Norwegia	6,6	30,5	16,3
Szwecya	5,9	27,2	16,3
Finlandya	7,0	32,3	19,5
Szwajcarya	7,6	28,7	19,4
Holandya	7,3	32,5	18,4
Belgia	7,8	28,8	19,0
<i>Państwa ze śmiertelnością przenoszącą 20 na 1000 mieszk.</i>			
Austria	8,0	37,6	27,0
Węgry (1891—1900) . . .	8,7	40,6	29,9
Niemcy (1891—1900) . . .	8,2	36,1	22,2
Prusy	8,2	37,0	21,9
Bawarya (1891—1900). . .	7,7	36,4	25,3
Saksonia	9,1	39,3	24,0
Würtemberg (1891—1900) .	7,3	34,2	23,3
Badeńskie	7,5	33,1	22,0
Hiszpania (1891—1900) . .	7,9	35,1	29,8
Włochy (1891—1900) . . .	7,2	34,6	24,1
Rosya (1891—1897) . . .	9,1	47,5	36,4
Serbia (1881—1891) . . .	10,9	45,5	25,9
Bulgarya (1890—1899) . .	8,5	39,3	26,2
Francya.	7,5	22,2	21,6

	Urodzeń	Zejsć
1851—60	26	24
1861—70	26	23
1871—80	25	24
1881—90	24	22
1891—1900	22	22

Widzimy we Francyi stopniowe zmniejszanie się stosunków urodzeń i zejść, ale zamiast żeby to zmniejszanie się było równoległe, obie krzywe dochodzą do tej samej wysokości 22 wypadków na 1000 mieszk., znosząc zupełnie przewyżkę urodzeń nad zejściami.

Najmniejszą śmiertelność w Europie posiada *Szwecya*, zmniejszała się ona tam stopniowo od prawie 100 lat. Wypadało na 1000 mieszk. w tym kraju ¹⁾

	Zejsć	Urodzeń
podczas okresu 1851—60	22	33
" 1861—70	20	31
" 1871—80	18	30
" 1881—90	17	29
" 1891—1900	16	27

Zmniejszenie stosunku zejść z 22 do 16 idzie równoległe ze zmniejszeniem stosunku urodzeń z 33 do 27 na 1000 mieszk.

Obecnie Szwecya z Norwegią mają najmniejszą śmiertelność w Europie i Szwecya po Irlandyi ma najmniejszy stosunek dla ślubów.

W *Irlandyi* stosunek urodzeń zmniejszył się z 26 do 23 na 1000 mieszkańców, śmiertelność zaś zatrzymała się na 18. Stroną ujemną stosunków irlandzkich jest mała liczba stosunkowa ślubów (4,8 na 1000 mieszk.) najmniejsza w Europie, chociaż na jedną rodzinę irlandzką przypada średnio 5 dzieci, kiedy na francuską trochę więcej niż 2, ale ponieważ w Irlandyi zawieranych bywa mało ślubów, przeto i stosunek urodzeń jest tam równie mały jak we Francyi.

Śmiertelność w Europie zmniejsza się stopniowo w kierunku od południa ku północy. *Dr. Bertillon* ²⁾ podzielił państwa europejskie podług ich położenia geograficznego na cztery rzędy: 1-szy obejmuje państwa leżące na południu od 45° szer. geogr., 2-gi obejmuje państwa położone pomiędzy 45 i 50°, szer. geogr., 3-ci państwa znajdujące się pomiędzy 50 i 55° szer. geogr. i na koniec 4-ty zawiera państwa leżące na północy od 55° szer. geogr. Tab. 30.

Największą jest śmiertelność w państwach leżących na południu Europy: w Hiszpanii i we Włoszech 32 i 27 na 1000 mieszkańców. *Francya*

¹⁾ *Dr. J. Bertillon*, l. c. str. 8.

²⁾ *Dr. J. Bertillon*, l. c. str. 15.

Tabl. 30. **Wpływ szerokości geograficznej na śmiertelność.**

Podczas okresu 1881 do 1890, było średnio rocznie zejść na 1000 mieszkańców:

Położenie geograficzne	Państwo	Zejsć na 1000 mieszkańców
Na południu od 45° szerokości geograficznej	Hiszpania . . .	32
	Włochy . . .	27
W równej mierze na południu i na północy od 45° szer. geogr.	Francya . . .	22
	Węgry . . .	32
Od 45° do 50° szerokości geograficznej	Austria . . .	29
	Bawarya . . .	28
	Wurtemberg . .	26
	Badenśkie . . .	24
	Saksonia . . .	28
Od 50° do 55° szerokości geogr.	Prusy . . .	25
	Belgia . . .	20
	Holandya . . .	21
	Anglia z Walią .	19
	Irlandya . . .	18
Na północy od 55° szerokości geogr.	Szkocya . . .	19
	Dania . . .	19
	Norwegia . . .	17
	Szwecya . . .	17
	Szwajcarya . .	22

leży zarówno na północy jak i na południu od 45° szer. geogr. i ma śmiertelność 22.

W pasie od 45° do 50° szer. geogr. leżą: Węgry, Austria, Bawarya, Wurtemberg i Baden ze śmiertelnością: 32, 29, 28, 26 i 24.

Pomiędzy 50° i 55° szer. geogr. leżą Saksonia, Prusy, Belgia, Holandya, Anglia z Walią, Irlandya ze śmiertelnością: 28, 25, 20, 21, 19 i 18.

Nakoniec najwyżej na północy od 55° szer. geogr. z najmniejszą śmiertelnością leżą: Szkocya, Dania, Norwegia i Szwecya z 19, 19, 17, 17 zejść na 1000 mieszkańców.

Przewyżka urodzeń nad zejściami.

Przewyżka urodzeń nad zejściami stale zwiększa się w państwach europejskich w skutek zmniejszenia stosunku śmiertelności w rozmiarach znaczniejszych od zmniejszenia stosunku urodzeń¹⁾ (Tab. 31). Na 1000 mieszk. podczas okresu 1871 — 1880 średnią roczną przewyżka wynosiła 93, podczas następnego okresu od 1881—1890 r. 105, podczas okresu 1891—1900 r. 107, i w 1900 r. 103.

Obecnie w Europie 6 państw ma roczną przewyżkę urodzeń nad zejściami przenoszącą 300.000, są to Rosya Europ., Niemcy, Anglia z Walią, Włochy, Austria i Węgry. Dla Rosyi należy tę przewyżkę obliczać na 1½ miliona, w Niemczech ta przewyżka wynosiła w 1901 r. 858.000, w Austro-Węgrzech 570.000, w W. Brytanii z Irlandią 452.000 i we Włoszech 343.000. W tych tylko państwach przybywa rocznie około 3,7 milionów mieszkańców, dla całej Europy tę przewyżkę można przyjąć jako przenoszącą 4 miliony.

Dodając średnią roczną przewyżkę urodzeń nad zejściami podczas okresu 10-letniego 1891—1900 r. czterech wielkich państw Europy Zachodniej: Niemiec, Austro-Węgier, W. Brytanii i Włoch i dzieląc otrzymaną sumę ogólną przez ich ludność, znajdziemy, że przewyżka urodzeń nad zejściami wynosi w tych państwach średnio rocznie 11,7 na 1000 mieszkańców.

Chcąc żeby *Francya*²⁾ pozostała nadal w tym samym co w r. 1903 stosunku pod względem wysokości ludności, do wspomnianych wyżej wielkich państw, powinna mieć przewyżkę roczną urodzeń nad zejściami wysokości 450.000, kiedy ta przewyżka roczna podczas okresu 1891—1900 wynosiła za ledwie 23.961.

Przyczynę niekorzystnego położenia *Francyi* szukać należy w nienormalnie małym stosunku urodzeń, śmiertelność zaś jej ludności jest bardzo umiarkowana. Należy zatem podnieść płodność ludności francuskiej, nie zaś starać się o zmniejszenie jej śmiertelności, która nie jest bynajmniej wysoka i której zmniejszenie pociągnęłoby za sobą również zmniejszenie liczby urodzeń.

Śmiertelność w Niemczech.

W Niemczech śmiertelność r. 1905 była wyższą od śmiertelności roku poprzedzającego, wynosiła bowiem na 1000 mieszk. w 1904 r. 20,7, zejść w 1905 r. 20,8, w r. 1906 zmniejszyła się do 19,2³⁾. W 326 miastach Niemiec z ludnością przenoszącą 15.000 było w r. 1906 zejść na 1000 mieszkańców

¹⁾ Die Staaten Europas 5 Auf. str. 271 i nast.

²⁾ Dr. J. Bertillon, l. c. str. 20 i nast.

³⁾ Vürteljahrhefte zur Statistik des Deutsch. Reichs. 1907, I, str. 156 i nast. 1908, I, str. 122 i nast.

Tabl. 31.

Oznaczenie państwa	Na 1000 ludności było więcej urodzeń niż zejść										
	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906
50 gub. Rosyi Europ.	16,9	18,1	15,5	18,0	18,3	15,8	17,6	17,9	18,2	13,1	—
Kr. Polskie	1893—13,18	—	—	—	—	—	—	—	14,9	—	16,1
Finlandya	13,6	14,4	16,5	13,3	10,5	11,9	13,1	12,5	—	—	—
Niemcy	15,5	14,7	15,6	14,4	13,6	15,1	15,6	13,9	14,5	13,2	14,9
Austria	11,6	11,8	11,3	11,6	11,8	12,6	12,3	11,4	11,7	8,7	—
Węgry	11,6	11,8	9,7	12,1	12,4	12,4	11,8	10,6	12,2	7,9	—
Serbia	14,2	16,1	12,2	15,0	18,8	17,0	15,7	17,5	18,7	13,0	—
Rumunia	11,8	13,5	10,2	14,4	14,9	13,3	11,3	15,4	15,7	13,5	—
Bulgarya	17,1	16,9	16,3	15,9	19,9	14,4	15,1	18,3	21,4	21,9	—
Włochy	10,7	12,8	10,6	12,0	9,2	10,5	11,1	9,1	11,7	10,6	—
Hiszpania	6,4	5,8	5,1	5,4	4,9	7,1	9,5	11,4	8,6	9,5	—
Portugalia	7,2	8,5	8,8	9,7	10,1	10,0	12,3	13,2	13,0	—	—
Szwajcarya	10,2	10,5	10,2	11,3	9,3	11,1	11,5	10,1	9,9	9,5	—
Francya	2,4	2,8	0,9	0,8	—0,6	1,9	2,1	1,9	1,5	0,9	—
Luksemburg	8,3	9,9	9,1	9,6	8,1	13,4	12,4	10,5	10,5	10,5	10,7
Belgia	11,5	11,8	11,0	10,0	9,7	12,3	11,1	10,5	10,3	9,7	—
Holandya	15,5	15,6	14,9	14,9	13,7	15,1	15,5	16,0	15,4	15,5	—
Dania	14,8	13,2	14,8	12,4	12,8	14,0	14,6	14,0	14,7	13,3	15,1
Szwecya	11,6	11,3	12,0	8,7	10,2	10,9	11,1	10,6	10,5	10,0	11,3
Norwegia	15,1	15,1	15,4	13,6	14,2	14,6	15,1	13,9	13,8	12,5	—
Anglia z Walią	12,5	12,2	11,8	10,9	10,5	11,6	12,3	13,0	11,7	12,0	11,6
Szkocya	13,8	11,6	12,1	11,6	11,1	11,6	12,0	12,6	11,8	12,2	11,9
Irlandya	7,0	5,0	5,1	5,4	3,1	4,9	5,5	5,5	5,5	6,3	6,6
Meksyk	0,2	—6,1	2,8	—0,2	2,8	1,8	—0,8	0,9	—	—	—
Urugwaj	22,3	17,5	19,2	21,6	18,9	19,9	18,3	18,6	14,9	19,4	16,6
Argentyna	—	—	—	—	—	—	—	18,3	19,0	18,6	—
Chili	5,1	6,8	6,7	6,6	1,2	1,6	8,6	8,3	6,6	2,4	—
Algier	—	11,6	7,4	9,2	3,3	3,4	10,8	13,4	4,0	5,3	—
Japonia	8,6	10,6	10,9	10,2	11,3	12,4	12,0	12,0	10,4	—	—
Victoria	13,9	13,7	9,7	12,1	13,0	12,5	11,8	11,6	12,7	12,7	12,7
Nowa Wallia południowa	16,2	17,7	14,8	15,3	16,1	15,8	15,1	13,6	15,9	16,6	17,1
Queensland	19,0	18,6	15,6	15,2	18,4	16,4	15,6	12,2	17,0	15,4	16,7
Australia Południowa .	17,0	15,8	12,0	13,9	14,8	14,0	12,8	12,5	14,4	13,7	13,4
„ Zachodnia	5,5	8,5	13,4	16,7	17,8	16,5	16,0	17,2	18,0	19,6	18,1
Tasmania	16,9	16,7	13,2	14,3	17,1	17,9	17,9	16,5	18,4	19,1	18,6
Nowa Zelandya	17,1	16,7	15,8	14,7	16,1	16,3	15,2	16,0	17,1	17,9	17,8

17,47, w r. 1905 wynosiła 18,56‰. Jest to śmiertelność mniejsza niż całych Niemiec, wynosząca 19,20. Przyczyną mniejszej śmiertelności jest odmienny skład ludności miast pod względem wieku, mała liczba dzieci z największą śmiertelnością i przewaga liczebna osób wieku średniego najbardziej odpornego na wypadki śmierci.

Wielka jest śmiertelność dzieci do 1 roku życia, stanowiły one 34,16% wszystkich zmarłych w r. 1905 i 33,68% w r. 1906. Na 100 urodzeń ślubnych zmarło w 1906 r. 17,5 dzieci do 1 roku życia, na 100 urodzeń pozamałżeńskich zmarło 29,4. Prawie 1/3 część urodzonych dzieci nieślubnych umiera w pierwszym roku życia.

Przewyżka urodzeń nad zejściami wynosiła w Niemczech średnio z okresu 10-letniego 14,5 na 1000 mieszk. Była wyższą od średniej w Westfalii (21,9) i w Poznańskim (20,0), przeciwnie była niska w Alzacy i Lotaryngii 9,8, Meklemburg-Strelitz 9,1 i w Berlinie 8,7. Przewyżka urodzeń nad zejściami zmieniała się bardzo mało w ciągu ostatnich 10 lat.

Śmiertelność w Rosyi Europejskiej.

W 50 guberniach Rosyi Europejskiej zmarło na 1000 mieszkańców ¹⁾

w r. 1900	31,1
w r. 1901	32,1
w r. 1902	31,5

Przewyżka zatem urodzeń nad zejściami na 1000 mieszk. wynosiła

w r. 1900	18,3
w r. 1901	15,8
w r. 1902	17,6

Najwięcej zmarło w r. 1902 z pomiędzy ludności prawosławnej (33,2 na 1000 mieszk.), najmniej z pomiędzy żydów (15,3). Podług pór roku, najwięcej zejść było latem, najmniej jesienią.

Pomiędzy zmarłymi było dzieci do 1 roku życia 40,23% liczby ogólnej zmarłych, dzieci zaś do lat 5 stanowiły 60,86% t. j. większą połowę zmarłych. Na 1000 ludności każdej grupy wieku podług spisu z r. 1897 było zmarłych

1) w wieku od 0 do 15 lat.	55,6
2) " 15 " 20 "	5,5
3) " 20 " 60 "	11,8
4) " 60 " 70 "	48,0
5) " wyżej 70 "	100,4

¹⁾ Движение населения въ Европейской Россіи за 1901 годъ, стр. II и наст. Движ. населения Европ. Россіи за 1902 г. Пбр. 1907.

Największą była śmiertelność starych więcej niż 70-letnich, następnie dzieci do lat 15, najmniejszą młodzieży od 15 do 20 lat.

Największa przewaga liczebna mężczyzn nad kobietami, zarówno pomiędzy noworodkami jak i zmarłymi, była u żydów, najmniejsza u mahometan.

Z gubernji pojedynczych największą była śmiertelność w r. 1902

w gub. Permskiej	46,2
" Wiatskiej	42,2
" Orenburskiej.	41,3
" Samarskiej	40,2
" Penzeńskiej	40,1

Najmniejszą była śmiertelność w r. 1902:

w gub. Kowieńskiej.	22,7
" Wileńskiej	22,0
" Liflandzkiej	19,0
" Estlandzkiej	17,8
" Kurlandzkiej	17,6

Na 100 zmarłych mężczyzn było zmarłych kobiet w 1902 r. 94,2. Największą była przewyżka urodzeń nad zejściami

w gub. Jekaterynosławskiej	25,0
" Kałuskiej	24,4
" Mohylewskiej	24,3
" Mińskiej	22,3
" Chersońskiej	22,3
" Twerskiej	22,2

Najmniejszą była przewyżka:

w gub. Wiatskiej	10,8
" Kurlandzkiej	10,2
" Kazańskiej	9,8
" Liflandzkiej	9,3
" Permskiej	9,2
" Astrachańskiej	9,0

W r. 1905 podług sprawozdania głównego inspektora lekarskiego ¹⁾ było na 1000 mieszk.

	Zejsć	Przewyżki urodzeń
w guberniach bez ziemstw	26,9	12,8
w Kr. Polskim.	23,6	13,3
w gub. nadbałtyckich	20,7	4,8

¹⁾ Отчетъ о состояніи народнаго здравія за 1905 г., стр. 2 и наст.

	Zejsć	Przewyżki urodzeń
w guberniach z ziemstwami . . .	32,6	12,9
w okręgu wojska dońskiego . . .	35,5	18,8
średnio na Kaukazie	25,7	14,9
„ Syberyi	31,2	13,2

Największą była śmiertelność w okręgu wojska dońskiego, ale tam także największą przewyżka urodzeń nad zejściami. Najmniejszą była śmiertelność w guberniach nadbałtyckich, ale tam również najmniejszą przewyżka urodzeń nad zejściami. Z gubernij pojedynczych największą była śmiertelność w gub. Kałuskiej (42,6 na 1000 mieszk.), Moskiewskiej (40,3), Tulskiej (38,9), Wiat-skiej (38,4), Orłowskiej (37,8), Permskiej (37,1), Penzeńskiej (37,0), Astrachań-skiej (36,7), Samarskiej (36,7), Smoleńskiej (36,6). Najmniejszą była śmiertel-ność w guberniach nadbałtyckich (19,4—21,4), w gub. Warszawskiej (19,4), Łomżyńskiej (20,8), Wileńskiej (21,5).

W większej części gubernij widoczne jest zmniejszenie stosunku urodzeń przy jednoczesnem powiększeniu śmiertelności. Zwiększenie naturalnego zwiększenia ludności porównawczo z rokiem poprzedzającym widoczne jest tylko w guberniach za Wołgą: Orenburskiej, Samarskiej, Ufimskiej i w mniej-szym stopniu w guberniach Kr. Polskiego: Łomżyńskiej, Lubelskiej, Radom-skiej, Suwalskiej i w gub. Kazańskiej.

W 95 miastach Rosyi Europ. liczba zmarłych w r. 1905 przeniosła liczbę urodzeń. Do tych miast należy Kamieniec Podolski, w gub. Grodzieńskiej: Kobryń, Goniadz, Knyszyn, Suraz, Suchowola, Janów. W gub. Kowień-skiej: Poniewież, Rosienie, Telsze i Widzy, w gub. Piotrkowskiej miasto Ra-wa, w gub. Suwalskiej Sejny i t. d.

Śmiertelność w Królestwie Polskiem.

Podług sprawozdania *Komitetu Statystycznego Warszawskiego* było w *Królestwie Polskiem* na 1000 mieszkańców zejść:¹⁾

	w r. 1904	w r. 1906
w miastach	22,5	22,8
w gminach	22,9	21,6 (Tab. 27).
w całym Królestwie . . .	22,8	21,8
średnio z okresu 5-letniego (1889—1893)	—	22,45

Przewyżki urodzeń nad zejściami było na 1000 mieszkańców:

	w r. 1904	w r. 1906
po miastach	15,7	17,8
w gminach	14,6	15,6
w całym Królestwie . . .	14,9	16,1

¹⁾ Труды Варш. Статистич. Комитета. Выпускъ XXIV i XXXII.

Widzimy zatem, że przewaga urodzeń nad zejściami jest znaczniejszą po miastach niż po wsiach i śmiertelność miast w r. 1904 była mniejszą od śmier-telności wsi.

Z gubernij pojedynczych największą była śmiertelność w r. 1904 w gub. Suwalskiej (26,2⁰/₀₀), w r. 1906 w gub. Piotrkowskiej (25,8); najmniejszą była śmiertelność w r. 1904 w gub. Płockiej (19,7), w r. 1906 w gub. Warszaw-skiej (18,5).

Przewyżka urodzeń nad zejściami była największą w r. 1904 w gub. Sie-dleckiej (17,1⁰/₀₀), w r. 1906 w gub. Piotrkowskiej (20,7⁰/₀₀) i w m. Warszawie (26,9⁰/₀₀); najmniejszą była przewyżka urodzeń w r. 1904 w gub. Suwalskiej (7,3⁰/₀₀), w r. 1906 również w gub. Suwalskiej (7,4⁰/₀₀).

Na 100 zmarłych kobiet zmarło mężczyzn:

	w r. 1904	w r. 1906
po miastach	108,2	106,2
w gminach	102,4	100,1
w całym Królestwie . . .	103,5	101,4

Przewaga kobiet pomiędzy osobami zmarłymi była w r. 1904 w gub. Ka-liskiej (95,1 mężczyzn na 100 kobiet zmarłych) i w m. Warszawie (92,4), W r. 1906 w gub. Radomskiej (96,4 mężczyzn na 100 kobiet), w gub. Suwal-skiej (97,8 mężcz.) i w gub. Kaliskiej (98,3).

Śmiertelność dzieci przed ukończeniem roku życia.

*Śmiertelność dzieci przed ukończeniem pierwszego roku*¹⁾ życia jest wszę-dzie bardzo wielką. Na 100 osób zmarłych było dzieci przed ukończeniem roku życia w r. 1905 najwięcej w Niemczech 34,2, w 1906 r. 33,68, daleko mniej we Francyi w 1904 r. 15,5; w Szwecyi w 1903 r. 15,8; w Norwegii w 1904 r. 14,9. (Tab. 32).

Na 100 noworodków żywych było zmarłych nie mających roku życia w Niemczech w 1905 r. 20,5, w 1906 r. 18,5, w Austrii w 1903 r. 21,5, w Wę-grzech w 1906 r. 20,5, w Rumunii w 1899 r. 21,3, w Meksyku w 1903 r. 30,8.²⁾

W miastach główniejszych zmarło dzieci przed ukończeniem pierwszego roku życia na 1000 urodzeń:

¹⁾ Vierteljahrshefte zur Statistik d. Deutsch. Reichs. 1907 I, str. 160 i nast. 1908 I, str. 126 i nast. Dr. Prinzing Handbuch d. medizinischen Statistik., str. 279 i nast.

²⁾ Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 29 Jahrgang. 1908, str. 14* i nast.

Tabl. 32. Śmiertelność noworodków w pierwszym roku życia.

Państwa i większe miasta	Rok	Ilość noworodków żywych	Zmarło przed ukończeniem jednego roku życia		
			Liczba ogólna	Z tej liczby nieślubnych	Na 100 noworodków żywych
Europa.					
Niemcy	1906	2.022.477	374.636	50.044	18,5
Prusy	"	1.269.810	224.787	27.496	17,7
Bawaria	"	226.854	51.403	8.303	22,7
Saksonia	"	144.951	30.985	5.465	21,4
Würtemberg	"	76.642	15.343	1.774	20,0
Berlin	"	51.433	9.111	2.192	17,7
Wrocław	"	14.727	3.131	793	21,3
Monachium	"	15.817	3.095	895	19,6
Drezdno	"	14.327	2.392	524	16,7
Lipsk	"	14.759	2.809	792	19,0
Hamburg	"	21.079	3.509	847	16,6
Austria	1903	943.953	202.633	—	21,5
70 gmin Austrii	1906	124.482	22.709	—	18,2
Wiedeń	"	50.772	6.044	2 647	11,9
Praga	"	5.629	943	—	16,8
Węgry.	1906	733 953	150.346	—	20,5
Budapest	1905	21.385	3.434	1 060	16,1
Rosja Europejska	1901	4.801.190	1.304.072	—	27,2
Moskwa	1906	39.775	14.095	—	35,4
Warszawa	"	25.225	4.932	1.145	19,6
Finlandya.	1905	87.841	11.826	—	13,5
Serbia	1905	100.242	16.312	—	16,3
Rumunia	1899	250.318	49.546	—	21,3
32 miasta Rumunii	1905	28.440	6.781	—	23,8
Bukarest	1905	7.919	1.719	—	21,7
Bulgaria	1904	167.263	23.681	—	14,2
Włochy	1905	1.084.518	180.204	13.699	16,6
Rzym	1906	12.510	1.834	555	14,7
Mediolan	"	13.730	1.887	—	13,7
Szwajcaria	1906	95.595	12.112	—	12,7
18 miast Szwajcarii.	"	21.768	2.556	—	11,7
Zurich	"	4.927	574	—	11,7
Francja	1906	806.847	115.752	17.633	14,3
71 miast Francji z więcej niż 30.000 mieszkańców	1905	162.097	22.106	—	13,6
Paryż	"	51.096	5.667	—	11,1

Państwa i większe miasta	Rok	Ilość noworodków żywych	Zmarło przed ukończeniem jednego roku życia		
			Liczba ogólna	Z tej liczby nieślubnych	Na 100 noworodków żywych
Marsylia	1905	11.008	1.704	—	15,5
Lyon	"	8.366	966	—	11,5
Luksemburg	1906	7.516	1.253	118	16,7
Belgia	1905	187.437	27.410	—	14,6
77 miast Belgii i 8 przedmieść Brukselli	1906	61.437	9.164	—	14,9
Bruksella	"	3.644	581	180	15,9
Holandya	1906	170.954	21.729	759	12,7
Antwerpia	"	6.870	1.305	226	19,0
Amsterdam	"	14.490	1.542	—	10,6
Dania	1905	73.082	8.843	—	12,1
75 miast Danii	1906	28.665	3.903	—	13,6
Kopenhaga	"	12.026	1.783	651	14,8
Szwecja	1904	134.952	11.384	2.201	8,4
Stockholm	1906	8.020	786	—	9,8
Norwegia	1905	62.698	5.098	—	8,1
Christiania	1906	5.952	603	177	10,1
Anglia z Walią	1907	917.636	108.214	—	11,8
76 miast Anglii i Walii	1906	438.985	63.803	—	14,5
Londyn	"	124.880	16.307	—	13,1
Edynburg	"	7.649	862	110	11,3
Szkocja	1905	131.410	15.275	—	11,6
Irlandya	"	102.832	9.792	—	9,5
Ameryka St. Zjednoczone	1900	2.049.132	199.325	—	9,7
Meksyk	1903	469.449	144.769	—	30,8
Uruguay	1904	26.984	2.398	—	8,9
Afryka Algier	1906	142.707	15.802	327	11,1
Azja Japonia.	1905	1.457.039	220.450	28.695	15,1
Australia.					
Victoria	1906	30.844	2.866	—	9,3
Nowa południowa Walia	"	40.948	3.052	—	7,5
Queensland	1905	13.626	1.029	—	7,6
Australia południowa	1906	8.921	676	—	7,6
" zachodnia	1905	7.582	790	—	10,4
Tasmania	1904	5.292	480	—	9,1
Nowa Zelandya	1906	24.252	1.506	—	6,2

Miasta	Okres 1881—1885	Okres 1901—1905	w r 1907	Zmniejszenie podczas okresu 1881-5 do 1901-5 w %
Londyn	150	139	116	7,3
Edinburgh	127	131	127	+3,1
Glasgow	151	140	130	7,3
Dublin	—	158	159	—
Belfast	149	146	136	2,0
Sydney	173	107	96	38,2
Melbourne	171	113	86	33,9
Paryż	162	110	105	32,1
Amsterdam	203	122	89	39,9
Rotterdam	209	144	104	31,1
Haga	214	130	98	39,3
Kopenhaga	201	156	121	22,4
Stockholm	207	136	89	34,3
Christiania	156	119	80	23,7
Petersburg	278	246	251	11,5
Moskwa	340	262	?	22,9
Berlin	281	202	163	28,1
Hamburg	—	174	139	—
Drezdno	229	190	152	17,0
Wrocław	310	248	232	20,0
Monachium	331	236	204	28,7
Wiedeń	196	178	170	9,2
Budapest	244	149	155	38,9
Mediolan	156	146	133	6,4 ¹⁾

Zmniejszenie śmiertelności noworodków w 1-ym roku życia wynosi za okres 20-letni najmniej 2% w Belfascie, 6% w Medyolanie, 7% w Londynie i w Glasgowie, 9% w Wiedniu, 12% w Petersburgu; ale z drugiej strony 32% w Paryżu, 34% w Stockholmie, 39% w Hadze i Budapeszcie, i 40% w Amsterdamie.

W 50 guberniach Rosyi Europy. średnio z okresu 5-letniego 1899—1903 na 1000 urodzonych zmarło przed ukończeniem 1 roku życia 256 dzieci²⁾. Jest to śmiertelność większa niż w państwach zachodnio europejskich.

Na zwiększenie liczby zmarłych dzieci do roku życia wpływa ta okoliczność, że we Francyi, Holandyi i Belgii zaliczają do noworodków martwych a nie do zmarłych dzieci, dzieci które wprawdzie oddychały po przyjsciu na świat, ale przedstawione zostały urzędnikowi stanu cywilnego w ciągu obowiązującego okresu trzydniowego, jako martwe.

¹⁾ Annual Summary l. c. 1907, str. XLIV.

²⁾ Отчет о народномъ здравіи за 1905 годъ, str. 6.

Śmiertelność miast.

Śmiertelność miast jest bardzo różną od śmiertelności wsi i całego kraju wogóle¹⁾. Przyczyny tego szukać należy w tej okoliczności, że skład ludności pod względem wieku jest różny w miastach. Klasy ludności w wieku średnim, najmniej narażonym na choroby i wypadki śmierci, są daleko silniej reprezentowane w miastach, niż w całym kraju. Składa się na to przypływ ludności pracującej, szukającej zajęcia w miastach. Stąd też kiedy dawniej śmiertelność miast była znaczniejszą niż wsi, obecnie często miasta cieszą się mniejszą śmiertelnością. Przypisywano dawniej korzystniejsze położenie miast zarządzeniom higienicznym i ich asenizacji. Poparciem twierdzenia powyższego może służyć stosunek Paryża do Francyi²⁾. Podczas okresu 1901—1905 r. na 1000 mieszkańców było:

	w Paryżu	we Francyi
Ślubów	9,8	7,8
Noworodków	20,7	21,6
Zejsć	17,9	19,9.

Byłoby zupełnie fałszywie z liczb powyższych wnioskować, że ludność Paryża liczy więcej ślubów, prawie tyle noworodków i mniej zejść niż Francya.

Do innych dojdziemy rezultatów, jeżeli uwzględnimy wiek i stan cywilny ludności. I tak na 1000 mężczyzn w wieku od 15 do 60 lat, wolnych, wdowców i rozwiedzionych, było ślubów średnio rocznie

we Francyi	29,8
w Paryżu	28,4,

jest zatem więcej ślubów we Francyi niż w Paryżu.

Na 1000 kobiet w wieku 15 do 50 lat było noworodków żywych średnio rocznie podczas okresu 1901—1905

	we Francyi	w Paryżu
Dzieci ślubnych	114	89
„ nieslubnych	18	32
Razem	84	61.

Płodność zatem kobiet francuskich jest o $\frac{1}{3}$ większa od płodności paryżanek. Urodzenia nieslubne są częstsze w Paryżu niż we Francyi, ale to nie mówi na korzyść Paryża.

Śmiertelność podług grup wieku daje rezultaty następujące. Na 1000 osób każdej grupy wieku było średnio zejść rocznie:

¹⁾ Dr. Prinzing: „Handbuch d. medizinischen Statistik“. str. 452 i nast.

²⁾ Dr. J. Bertillon: „De la nuptialité, de la natalité et de la mortalité à Paris 1907 r.“, str. 10 i nast.

	we Francji 1901—1904	w Paryżu 1901—1905
0 do 1 roku	161	170
1 „ 4 lat	22	26
5 „ 19 „	4	4
20 „ 39 „	8	8
40 „ 52 „	15	19
60 „ 64 „	32	38
65 „ 69 „	50	55
70 „ 74 „	86	77
75 „ 79 „	128	108.

Z powyższego widzimy, że Paryż, z wyłączeniem późnej starości, nie ma rzeczywiście mniejszej śmiertelności od Francji, jak to wypadło z porównania liczb ogólnych. Porównywając zatem dokładnie Paryż z Francją, znajdujemy w tem mieście mniej ślubów, mniej noworodków i więcej wypadków śmierci niż we Francji. Jest to rezultat zupełnie przeciwny od otrzymanego początkowo na podstawie liczb ogólnych.

Registratr-General angielski podał *śmiertelność szeregu miast dla r. 1907*¹⁾ porównawczo ze śmiertelnością średnią roczną dwóch poprzedzających okresów 5-letnich 1881—1885 i 1901—1905 na 1000 mieszkańców.

Zmarło średnio rocznie na 1000 osób żyjących:

Miasta	Podczas okresów			Zmniejszenie w % podczas okresu od 1881—5 do 1901—5
	1881—1885	1901—1905	w r. 1907	
Londyn	21,0	16,6	15,2	21,0
Edinburgh	19,6	17,3	16,2	11,7
Glasgow	26,0	19,5	18,5	25,0
Dublin	30,6	24,9	24,7	18,6
Belfast	24,7	20,8	21,3	15,8
Melbourne	20,1	14,0	12,8	30,3
Sydney	20,8	11,6	11,5	44,2
Toronto	20,7	16,3	20,2	21,3
Paryż	24,4	18,0	18,5	26,2
Bruksella	23,4	15,2	13,7	35,0
Amsterdam	25,1	14,7	13,4	41,4
Rotterdam	24,2	15,6	14,3	35,5
Haga	23,3	14,4	13,4	38,2
Kopenhaga	22,2	16,1	15,2	27,5
Stockholm	24,3	16,1	13,9	33,7

¹⁾ Annual summary, 1907, str. XLIII.

Miasta	Podczas okresów			Zmniejszenie w % podczas okresu od 1881—5 do 1901—5
	1881—1885	1901—1905	w r. 1907	
Christiania	19,9	15,3	13,1	23,1
Petersburg	32,8	23,5	24,7	28,4
Moskwa	33,3	26,6	27,5	20,1
Berlin	26,5	17,0	15,4	35,8
Hamburg	25,2	16,3	14,8	35,3
Drezdno	25,0	17,6	14,9	29,6
Wrocław	31,3	23,7	22,3	24,3
Monachium	30,4	21,0	18,1	30,9
Wiedeń	28,2	19,1	17,3	32,3
Praga	32,2	22,0	19,8	31,7
Budapest	31,5	19,8	20,2	37,1
Trieste	32,1	26,3	26,3	18,1
Rzym	26,8	19,8	18,2	26,1
Medyolan	30,3	22,1	20,3	27,1
Turin	27,2	19,6	19,3	27,9
Wenecya	28,3	22,2	19,7	21,6
Nowy York	27,5	18,9	18,5	31,3
Chicago	21,5	14,2	15,3	34,0
Boston	24,9	18,8	19,2	24,5.

Widoczne jest znaczne zmniejszenie śmiertelności, wynoszące 21% w Londynie, 26% w Paryżu i Rzymie, 28% w Petersburgu, 32% w Wiedniu i 36% w Berlinie. W r. 1907 wynosiła śmiertelność 15,2 w Londynie, 15,4 w Berlinie, 17,3 w Wiedniu, 18,2 w Rzymie, 18,5 w Paryżu i 24,7 w Petersburgu na 1000 mieszkańców.

W Londynie w r. 1907 na 1000 dziewcząt urodziło się 1040 chłopców i na 1000 urodzeń było 37 nieślubnych. Dzieci do 1 roku życia zmarło tam w r. 1907—116 na 1000 urodzonych, kiedy w Anglii z Wala 118.

Śmiertelność podług przyczyn śmierci.

Bardzo ważnym jest podział zmarłych podług przyczyn śmierci. Podajemy poniżej liczbę osób *zmarłych z chorób zakaźnych i epidemicznych* w Rosyi Europejskiej w r. 1905¹⁾.

	Liczba ogólna	na 1000 mieszkańców w r. 1905 1904 r.	
Od ospy	48.600	61	55
„ odry	105.897	132	157

¹⁾ Отчетъ о состояніи народнаго здравія за 1905 годъ, str. 7.

	Liczba ogólna	na 1000 mieszkańców	
		w r. 1905	1904 r.
Od szkarlatyny	140.778	176	155
„ dyfterytu	58.682	73	66
„ krztusca	69.650	87	85
„ tyfusu brzuszego	21.311	27	23
„ „ wysypkowego	6.128	8	6
„ „ powrotnego	2.097	3	3
„ „ nieokreślonego	51.781	65	65
Wszystkich form tyfusu	81.317	102	97
Od czerwoni	59.996	75	40
„ dzumy sybirskiej	1.541	2	2
Cholera infantum	189.734	237	138.

Dla okazania, jak wielką jest śmiertelność w Rosyi od chorób zakaźnych, przytoczymy liczby śmiertelności dla r. 1907 w W. Brytanii ¹⁾.

Zmarło od	Anglia z Walią Liczba ogólna	Na 1000 mieszkańców	76 wiek- szych miast ‰	142 mniej- sze miasta ‰	Anglia z Walią bez 218 miast ‰
ospy	9	0,00	0,00	0,00	0,00
odry	12.409	0,36	0,43	0,41	0,25
szkarlatyny	3.203	0,09	0,12	0,08	0,06
blonicy	5.649	0,16	0,17	0,15	0,15
krztusca	10.036	0,29	0,35	0,29	0,21
tyfusu	2.344	0,07	0,07	0,07	0,06
kataru kiszek (diar- rhaea)	10.304	0,29	0,40	0,29	0,18
Od głównych chorób zakaźnych	43.954	1,26	1,51	1,29	0,91
Na 1000 noworodków zmarło w 1-ym ro- ku życia	—	118	127	122	106

Kiedy zatem w Rosyi Europ. od chorób zakaźnych i epidemicznych zmarło na 1000 mieszkańców w r. 1905. . . . 6,29 osób
w Anglii z Walią w r. 1907 zmarło 1,26 „
czyli na 100.000 osób zmarło z tych chorób:
w Rosyi Europ. 629
w Anglii z Walią 126,
prawie 5 razy mniej.

¹⁾ Annual summary, l. c., 1907, str. V i nast.

Śmiertelność w niektórych państwach, grupach miast i w ważniejszych wielkich miastach podług głównych przyczyn śmierci, przedstawiliśmy w dwóch specjalnych tablicach ¹⁾. (Tab. 33 i 34).

Ś l u b y.

Śluby w państwach pojedynczych.

W Europie na 1000 mieszkańców bywa zawieranych od 6 do 10 ślubów. Największe liczby stosunkowe znajdujemy w Serbii, Bulgarii, Węgrzech, Rosyi Europ. i Saksonii; najmniejsze liczby w Szwecyi, Norwegii, Finlandyi, Portugalii, Danii, Holandyi, we Włoszech, a szczególnie w Irlandyi. Jako stosunek normalny można przyjąć 7,8 związków na 1000 mieszkańców ²⁾. (Tabl. 35).

Na 1000 osób zdolnych do zawarcia związku małżeńskiego, t. j. mających 15 lat skończonych, wolnych, owdowiałych lub rozwiedzionych, było ślubów:

w Austrii	w r. 1900	24,59
w Węgrzech	„	37,40
w Niemczech	„	27,76
w Württembergu	„	24,18
we Francyi w r. 1896		22,48
w Holandyi w r. 1899		22,95.

Pod względem *stanu cywilnego poślubionych* 81 — 90% liczby ogólnej przypada na związki pomiędzy osobami wolnymi obu płci, najwięcej w Szwecyi, Belgii i Irlandyi; najmniej w Bulgarii, Serbii, w Węgrzech i w Austrii. Na związki pomiędzy wdowcami i pannami przypada 5 do 10% liczby ogólnej, najwięcej w Austrii, Finlandyi, Węgrzech, Württembergu, Norwegii, Bawarii i Irlandyi; najmniej w Belgii, Bulgarii, Francyi, Saksonii i Anglii z Walią. Na związki pomiędzy mężczyznami wolnymi i wdowami przypada 1 do 4,5% i na związki pomiędzy owdowiałymi osobami obu płci przypada najwięcej 11,4% w Bulgarii, najmniej 1,4% we Francyi.

Podług *wieku* najwięcej mężczyzn żeni się w wieku od 25 do 30 lat, najwięcej kobiet wychodzi za mąż w wieku od 20 do 25 lat. Tylko w Rosyi i Serbii przewaga liczebna jest po stronie kobiet najmłodszych do 20 lat wieku.

¹⁾ Dr. Prinzing: „Handbuch d. medizinischen Statistik“, str. 318 i nast.—„Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich“, 1908, 29 Jahrgang, str. 10* i nast.—„Statistisches Handbuch für das Deutsche Reich“. 1-er Theil. 1907, str. 702 i nast.

²⁾ „Die Staaten Europas“, 5-te Aufl., str. 221 i nast.

Śluby w Niemczech.

W Niemczech¹⁾ w r. 1906 średni wiek żeniących się mężczyzn, był o 3 lata wyższy od wieku średniego wychodzących za mąż kobiet. Mężczyźni żenili się najczęściej w wieku od 25 do 26 lat, kobiety wychodziły za mąż w wieku od 22 do 23 lat.

Dzieląc poślubionych grupami znajdujemy, że więcej niż połowa (56,9%) wychodzących za mąż kobiet w Niemczech w r. 1906, miała mniej niż 25 lat wieku, kiedy liczba przeważająca żeniących się mężczyzn (43,4%) była w wieku od 25 do 30 lat.

W 19,8% zawartych w r. 1906 ślubów (98.021) była kobieta starsza od mężczyzny, w 43.668 ślubach, t. j. w 8,8% byli oboje małżonkowie równego wieku i w 353.517 wypadkach, czyli w 71,4% liczby ogólnej, mężczyzna był starszy od kobiety. W 22 wypadkach mężczyźni w wieku aż do 26 lat poślubili kobiety w wieku od 50 do 55 lat, w 4 wypadkach kobiety w wieku od 55 do 60 lat i w 5 wypadkach pojęli żony więcej niż 60-letnie. Ale w stosunku odwrotnym w 48 wypadkach mężczyźni w wieku przenoszącym 50 lat poślubili kobiety mniej niż 20-letnie.

Z liczby żeniących się mężczyzn 90,0%, z liczby wychodzących za mąż kobiet 93,6% liczby ogólnej, zawarli pierwsze związki. Najwięcej było związków pomiędzy osobami wolnymi z obu stron (86,6% liczby ogólnej). Na związki wdowców z wdowami przypada 2,4% liczby ogólnej. W 90,9% liczby ogólnej ślubów obie osoby były tego samego wyznania.

Związków *mieszanych* pod względem wyznania było w r. 1906 w Niemczech 46.509 (9,3%), z których 44.068 pomiędzy ewangelikami i katolikami, 627 pomiędzy ewangelikami i izraelitami i 178 pomiędzy katolikami i izraelitami.

Śluby w Rosyi Europejskiej.

W 50 guberniach Rosyi Europ.²⁾ było w r. 1901 ślubów na 1000 ludności 8,6, kiedy w 1900 r. 8,8, w 1902 r. również 8,6. Najwięcej stosunkowo było ślubów w r. 1902 u mahometan (10,2 na 1000 mieszk.), najmniej u protestantów (6,5). Mniejszą niż średnia była także liczba ślubów u katolików (7,1) i u żydów (7,6).

Najwięcej ślubów zawarto w miesiącach zimowych, najmniej w miesiącach wiosennych.

¹⁾ Vürteljahrhefte zur Statistik des Deutschen Reichs. 1907, str. I 150 i nast., 1908 I, str. 115 i nast.

²⁾ Движение населения въ Европейской Россіи за 1901 г., str VI i nast., za 1902 r., str. VI i nast.

Tabl. 33. Ważniejsze przyczyny śmierci w niektórych państwach i grupach miast Europy.

Zmarło osób na 100.000 mieszkańców z wymienionych chorób.

Państwa i grupy miast.	Rok	Ludność w tysiącach	Od ospy	Od tyfusu wysypkowego	Od tyfusu i dławca	Od odry	Od płonicy	Od kszusca	Z suchoty płucnych	Od gruźlicy	Od zapalenia płuc	Od innych chorób organów oddechowych	Z suchoty płucnych i chorób organów oddechowych	Od influenzy	Od czerniaków i kataru zółtaka i kieszek	Od raka i od złośliwych nowotworów
Cesarstwo Niemieckie	1905	59.768	0,06	0,006	6,3	28,4	15,8	31,5	180,6	23,5	149,4	111,8	441,8	19,4	247,0	80,4
Szwajcarya	1905	3.455	1,04	—	5,0	19,3	9,0	18,9	191,9	79,7	—	—	412,4	—	97,0	131,8
Anglia z Walią	1906	34.547	0,06	0,01	9,2	19,0	27,3	10,1	115,0	49,5	121,1	124,2	360,3	13,3	64,6	38,4
Belgia	1904	7.075	9,3	—	14,9	18,2	39,0	10,3	41,2	109,1	30,5	175,5	376,4	15,1	125,8	56,1
Holandya	1906	5.591	0,1	0,04	8,2	8,5	25,1	2,8	17,9	135,3	44,6	160,9	397,9	9,2	141,2	101,7
Rosya ¹⁾	1906	64.351	51,1	4,6	24,1	72,0	78,2	150,2	83,5	—	—	—	—	—	222,5	—
327 większych miejscow. Niemiec	1906	20.884	0,004	—	6,1	22,9	23,6	15,4	20,8	202,7	—	—	—	2,2	252,4	—
18 większych gmin miejskich	1906	847	0,5	—	6,7	16,6	18,4	5,3	16,5	228,9	82,9	146,7	375,6	—	101,4	—
Szwajcaryi	1906	15.818	0,1	—	—	18,8	39,5	12,3	27,8	—	—	—	—	—	115,9	—
76 większych miast Anglii	1906	1.029	—	—	3,4	9,1	12,7	1,9	22,1	131,0	42,5	137,8	312,1	5,6	112,0	180,6
75 miast Danii	1906	3.234	36,4	1,5	40,4	15,6	37,1	6,9	13,5	250,1	73,7	109,9	758,1	46,1	383,1	69,9
49 miast Hiszpanii	1906	370	140,8	—	64,1	16,5	7,6	8,6	8,4	292,4	83,5	313,5	701,6	55,4	293,5	61,6
12 miast Grecyi z więcej niż 10.000 mieszkańców	1906	2.686	0,3	—	10,8	11,2	22,7	4,4	14,3	112,8	31,0	80,4	152,3	8,5	176,5	60,7
77 miast Belgii z 7 przedmieściami Brukseli	1906	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

¹⁾ Rosya liczyła w r. 1906 130.019.000 osób, ale wiadomości o przyczynach śmierci odnoszą się tylko do 64.351.083 czyli do 49,5% liczby ogólnej ludności.

Tabl. 34. **Ważniejsze przyczyny śmierci**

Zmarło osób na 100.000 ludności

Nazwa miasta	Rok	Ludność	Od ospy	Od tyfusu plamiste- go	Od tyfusu	Od błoni- cy i od dław- ca	Od odry
Berlin	1906	2.064.677	—	—	4,7	17,2	24,7
Wrocław	1906	476.519	0,2	—	5,7	24,3	12,4
Monachium	1906	544.000	—	—	2,0	16,9	12,3
Drezdno	1906	522.700	—	—	6,9	25,9	9,6
Lipsk	1906	507.988	—	—	7,1	27,0	24,0
Stuttgart	1906	253.159	—	—	2,4	29,6	24,5
Hamburg	1906	816.792	—	—	4,0	14,9	21,2
Strassburg	1906	169.532	—	—	18,3	18,3	28,3
Wiedeń	1906	1.937.869	—	—	4,9	23,5	30,7
Praga	1906	226.813	—	—	14,5	17,6	33,5
Budapest	1906	791.748	—	—	9,2	20,1	32,7
Rzym	1906	529.917	—	—	27,9	7,9	32,5
Medyolan	1906	560.613	—	—	40,7	14,8	17,1
Zurich	1906	180.843	1,1	—	7,2	26,5	32,6
Paryż	1905	2.714.068	4,3	—	8,8	7,5	15,6
Marsylia	1905	491.161	0,4	—	33,6	14,3	0,8
Lyon	1905	459.099	—	—	12,0	9,6	2,6
Londyn	1906	4.721.217	—	—	5,8	15,4	40,6
Edinburg	1906	341.240	—	—	3,2	14,1	37,5
Bruksella	1906	198.614	—	—	17,6	9,1	41,3
Antwerpia	1906	304.975	—	—	11,8	12,8	38,7
Amsterdam	1906	557.614	—	—	10,9	13,3	45,4
Haaga	1906	242.054	—	—	5,8	9,9	28,5
Kopenhaga	1906	432.000	—	—	4,2	4,6	21,5
Stockholm	1906	328.613	—	0,6	2,4	13,7	5,8
Christiania	1906	226.774	—	—	4,0	61,3	2,2
Moskwa	1906	1.359.886	5,1	1,8	19,6	35,1	27,8
Warszawa	1906	746.513	22,9	3,8	19,2	40,2	100,7
Bukarest	1906	285.445	—	1,8	29,4	12,6	—
Ateny	1906	112.053	166,3	—	99,1	8,2	9,8
Madrid	1906	570.010	4,4	8,2	34,6	13,2	48,9

w wielkich miastach europejskich.

z chorób niżej oznaczonych.

Od płonicy	Od krztusca	Z suchot płuc- nych	Od gruźlicy in- nych organów	Od zapalenia płuc	Od innych cho- rób organów oddechowych	Z suchot płuc- nych i od chorób organów od- dechowych	Od influenzy	Od czerwonki i kataru żołąd- ka i kiszki	Od raka i od nowotworów złośliwych
13,8	17,4	186,3	—	120,7	87,7	394,7	9,5	181,0	104,2
3,4	21,2	272,8	40,3	219,1	97,8	589,7	6,7	226,4	104,9
2,9	16,5	246,5	—	133,1	66,0	445,6	5,5	258,5	—
4,2	13,6	184,1	26,3	87,4	82,6	354,1	5,4	194,9	104,3
8,5	13,6	214,8	—	—	154,5	369,3	6,9	326,8	—
16,2	37,1	170,2	51,7	119,3	72,3	361,8	5,5	233,8	95,2
6,9	22,2	154,9	33,5	132,7	78,3	365,9	6,6	177,8	105,2
7,1	8,3	212,3	52,5	145,7	94,4	452,4	6,5	283,7	116,8
13,2	9,4	289,4	96,6	171,2	64,0	524,6	0,3	134,5	118,8
7,1	6,2	634,9	—	123,9	—	—	—	140,6	212,1
30,3	11,9	369,2	54,1	133,4	77,9	580,5	5,2	116,2	89,2
—	15,3	160,6	58,3	221,9	71,7	454,2	14,7	160,4	79,1
1,6	5,2	228,9	94,0	255,6	140,4	624,9	8,7	161,8	114,0
4,4	16,0	178,6	71,3	137,1	—	315,7	—	89,0	—
1,6	11,4	381,3	66,2	59,4	218,4	659,1	12,3	74,9	114,0
1,4	4,3	215,2	26,7	225,2	346,7	787,1	79,4	155,5	68,6
2,6	4,8	295,8	56,4	228,7	178,6	703,1	25,3	64,7	171,2
11,3	26,3	147,8	55,7	139,5	133,9	421,2	19,0	127,1	104,8
10,0	10,5	109,3	63,9	68,6	159,7	337,6	11,1	53,9	96,7
9,6	25,2	211,0	18,6	75,5	191,3	477,8	4,0	184,8	124,4
2,0	7,9	132,1	24,9	94,8	158,4	385,3	4,3	259,7	67,2
10,4	20,4	141,7	43,4	83,6	30,1	255,4	5,6	78,7	112,6
1,7	8,3	144,2	38,8	66,1	31,8	242,1	7,4	152,0	112,0
1,6	28,2	147,0	42,6	40,9	147,7	335,6	5,3	146,3	152,5
13,7	18,3	210,0	74,6	142,4	62,7	415,1	2,1	62,1	116,9
6,6	15,9	229,3	57,3	71,0	97,0	397,3	2,6	75,8	102,7
31,3	18,5	222,3	43,2	50,2	356,2	628,7	21,6	493,3	—
110,5	23,8	246,3	112,9	280,4	155,7	682,4	0,3	256,1	77,0
16,5	8,1	343,7	83,0	319,5	72,5	735,7	15,1	174,8	95,3
3,3	10,7	393,3	94,2	265,5	99,1	757,9	28,7	337,6	89,3
10,7	22,8	275,4	96,1	81,8	505,4	862,6	55,6	349,5	82,5

Tabl. 35.

Oznaczenie państwa	Na 1000 ludności zawarto ślubów											
	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	
50 gub. Rosyi Europ. .	8,7	9,1	8,7	9,2	8,8	8,6	8,6	—	—	—	—	
Kr. Polskie	1893— 7,30	—	—	—	—	—	—	—	6,2	—	7,3	
Niemcy	8,2	8,4	8,4	8,5	8,5	8,2	7,9	7,9	8,0	8,1	8,2	
Austria	7,9	8,0	7,8	8,2	8,2	8,1	7,8	7,8	7,8	7,9	—	
Węgry	8,1	8,2	8,4	9,1	8,9	8,8	8,6	8,1	9,1	8,4	—	
Finlandya	7,5	7,7	7,9	7,3	6,8	6,8	6,3	6,3	6,6	6,5	—	
Serbia	8,9	8,9	9,3	10,0	12,5	8,3	10,3	9,5	11,4	9,9	—	
Rumunia	8,4	7,3	7,5	8,5	6,8	7,3	9,1	9,0	8,1	7,9	—	
Bulgarya	8,4	8,3	7,9	8,8	8,3	8,8	9,5	9,5	11,4	10,9	—	
Włochy	7,1	7,2	6,9	7,3	7,2	7,2	7,2	7,2	7,5	7,7	—	
Hiszpania	7,3	7,1	6,9	8,5	8,7	8,4	8,7	8,2	7,7	7,2	—	
Portugalia	6,3	6,8	6,5	6,8	6,8	6,9	7,0	7,0	6,8	—	—	
Szwajcarya	7,5	7,8	7,8	7,8	7,7	7,6	7,5	7,5	7,4	7,6	—	
Francya	7,5	7,5	7,4	7,6	7,7	7,8	7,5	7,6	7,6	7,7	—	
Luksemburg	6,9	7,1	7,5	7,6	7,6	7,8	7,6	7,3	7,7	8,0	8,3	
Belgia	8,1	8,2	8,3	8,3	8,6	8,7	8,1	7,9	8,0	7,9	—	
Holandya	7,5	7,4	7,3	7,4	7,6	7,7	7,6	7,4	7,4	7,3	—	
Dania	7,3	7,5	7,5	7,5	7,6	7,2	7,1	7,1	7,3	7,1	7,5	
Szwecya	5,9	6,1	6,1	6,2	6,2	6,0	5,9	5,8	5,9	5,8	6,1	
Norwegia	6,7	6,7	7,0	7,1	6,9	6,6	6,4	6,0	5,8	—	—	
Anglia z Wallią	7,9	8,0	8,1	8,2	8,0	8,0	7,9	7,8	7,6	7,7	7,8	
Szkocya	7,1	7,2	7,4	7,5	7,3	7,0	7,0	7,1	7,0	6,7	7,0	
Irlandya	5,1	5,1	5,0	5,0	4,8	5,1	5,2	5,2	5,2	5,2	5,1	
Meksyk	4,1	3,9	4,7	4,5	4,7	4,4	4,4	4,4	—	—	—	
Urugwaj	5,0	3,3	5,0	5,0	4,9	4,6	4,6	4,7	2,5	5,7	5,8	
Argentyna	—	—	—	—	—	—	—	5,9	6,1	6,4	—	
Chili	5,6	4,4	4,5	4,3	4,2	5,5	5,2	4,9	5,0	5,0	—	
Algier	—	8,3	8,1	9,3	8,4	10,1	11,0	9,9	8,4	8,0	—	
Japonia	11,8	8,5	10,8	6,7	7,7	8,3	8,6	7,9	8,5	—	—	
Victoria	6,5	6,4	6,4	6,8	6,9	6,9	7,0	6,3	6,8	7,2	7,3	
Nowa Wallia południowa	6,6	6,8	6,8	6,9	7,4	7,7	7,5	6,9	7,2	7,4	7,6	
Queensland	6,1	6,0	6,0	6,8	6,9	6,6	6,3	5,7	5,9	6,0	6,7	
Australia Południowa .	6,2	5,7	6,4	6,4	6,5	6,4	6,6	6,3	6,9	7,0	7,1	
„ Zachodnia	7,8	10,2	10,0	9,8	9,9	9,4	9,5	9,1	8,6	8,5	8,7	
Tasmania	6,1	6,4	6,5	6,7	7,7	7,7	7,4	7,5	7,5	7,6	7,8	
Nowa Zelandya	6,8	6,8	6,7	7,2	7,6	7,7	7,9	8,1	8,1	8,3	8,5	

Na 100 poślubionych było w wieku:

	Meż.	Kob.
mniej niż 21 lat	31,5	56,6
od 21 do 50 lat	66,8	42,9
starszych niż 50 lat	1,7	0,5
Razem	100	100

Mężczyzn w wieku średnim było najwięcej u ormian gregoryańskich 98,0%, u katolików (92,5%) i u żydów (92,0%); najmniej u starowierów (53,7%).

Kobiet wieku średniego było najwięcej u żydów (75,0%) i protestantów (71,0%); najmniej u starowierów (33,8%) i prawosławnych (40,0%).

Mężczyzn w wieku najmłodszym było najwięcej u starowierów (45,6%) i prawosławnych (35,7%); najmniej u katolików (3,9%) i ormian gregoriańskich (0,2%).

Kobiet w wieku najmłodszym było najwięcej u starowierów (66,1%), u ormian gregoryańskich (60,8%) i u prawosławnych (59,6%); najmniej u żydów (23,9%) i u protestantów (27,7%).

Najwięcej stosunkowo ślubów było w r. 1902 w gub. Besarabskiej (11,2‰) najmniej w gub. Astrachańskiej (6,2‰).

Wogóle na wschodzie, a szczególnie na południo-wschodzie Rosyi Europ. kobiety i mężczyźni zawierają związki małżeńskie w wieku młodszym od wstępujących w związki na zachodzie. Wezweśne pod względem wieku śluby przeważają w guberniach centralnych i wschodnich, mianowicie w tych guberniach, gdzie przeważają liczebnie prawosławni i większy jest odsetek ludności mahometańskiej. Na żeniących się wieku najmłodszego przypadało mniej niż 15% w 8 guberniach zachodnich, a mianowicie są to gubernie:

	Mężczyźni
Wileńska	3,3%
Witebska	5,7
Grodzieńska	11,7
Kowieńska	1,7
Estlandzka	1,4
Liflandzka	2,7
Kurlandzka	4,0
Podolska	12,3

Najmniejszy odsetek najmłodszych poślubionych kobiet był w guberniach nadbałtyckich (Estlandzka 14,8, Liflandzka 19,9, Kurlandzka 19,7). Mężczyzn w wieku spóźnionym, mających więcej niż 50 lat, było pomiędzy żeniącymi się najmniej w gub. Tambowskiej (0,5), najwięcej w gub. Kowieńskiej (5,6). Kobiet w wieku wyżej 50 lat było pomiędzy zawierającymi śluby, najwięcej w gub. Kurlandzkiej (1,5), najmniej w gub. Archangielskiej i Pskowskiej (0,1).

Śluby w Kr. Polskiem.

Dla *Królestwa Polskiego* mamy liczbę ślubów dla lat 1904 i 1906. Było na 1000 mieszkańców ślubów:

	w r. 1904	w r. 1906
w miastach	7,3	9,0
w gminach	5,9	6,8
w całym Królestwie	6,2	7,3 ¹⁾

Stosunki zmieniły się, mieliśmy dawniej większą liczbę ślubów na wsi niż po miastach, obecnie stosunek jest odwrotny. Było bowiem na 1000 mieszkańców ślubów

	w miastach	po wsiach
w r. 1889	6,59	8,30
„ 1890	4,07	7,46
„ 1891	4,01	7,37
„ 1892	4,17	7,27
„ 1893	4,51	8,04

Najwięcej ślubów w stosunku do ludności było w r. 1904 w Warszawie (7,9⁰/₀₀), w r. 1906 również w Warszawie (10,7); najmniej ślubów w obu latach było w gub. Suwalskiej (w r. 1904—4,1, w r. 1906—4,9⁰/₀₀).

Śluby w Paryżu.

Stosunek ślubów do ludności wynosi w *Paryżu* 9,5 na 1000 mieszkańców²⁾. Jeżeli uwzględnimy tylko osoby obu płci wieku od 15 do 60 lat, to na 1000 takich osób było rocznie ślubów 28,5, prawie bez zmiany od r. 1851. Stosunek poślubionych wolnych mężczyzn zwiększył się za ostatnie lat 15, kiedy przeciwnie liczby stosunkowe wdowców, mianowicie mających mniej niż lat 40, znacznie się zmniejszyły. To samo dotyczy wdów mających mniej niż 40 lat.

Na 1000 osób w wieku od 15 do 60 lat było rocznie ślubów podczas okresów 1886—1890 — 25; 1891—1895 — 26; 1896—1900—27; 1901—1905 — 28.

Na 1000 ślubów było takich, w których mężczyzna był:

¹⁾ Движение населения въ 10 губерніяхъ Цар. Польскаго. Труды Варш. Статистич. Комитета. Выпускъ XXIV i XXXII.

²⁾ Dr. J. Bertillon, de la nuptialité, de la natalité et de la mortalité à Paris, 1907, str. 17 i nast.

	1891—1895	1896—1900	1901—1905
starszy od kobiety o więcej niż 10 lat	157	141	136
tylko trochę starszy od żony (od 5 do 9 lat)	284	283	277
prawie wieku równego o 5 lat więcej lub mniej . .	484	501	512
młodszy od żony o lat 5 i wyżej	75	75	75
	1000	1000	1000

Związki zatem, w których obie osoby poślubione są prawie wieku równego, przy różnicy nie przenoszącej 5 lat, chociaż zwykle mężczyzna jest starszy od kobiety, stanowią prawie połowę liczby ogólnej. Związki, w których mężczyzna jest starszy od 5 do 10 lat od małżonki stanowią prawie 1/3 liczby ogólnej małżeństw, i наконец związki nieproporcjonalne pod względem wieku stanowią tylko 1/6 liczby ogólnej.

Wychodztwo (emigracja).

Na ilość i jakość ludności danego kraju wpływają prócz ilości urodzeń i zejść, jeszcze ilości emigracyjne, t. j. ilość krajowców opuszczających kraj rodzinny i ilość przybyszów zewnątrz z obcych krajów. Jednak wychodztwo nie ma zbyt silnego wpływu na stan ludności w państwach europejskich, za wyłączeniem jedynie Irlandyi, która wskutek wychodztwa do Ameryki straciła prawie połowę swej ludności. Zwykle wychodztwo zabiera tylko część przewyżki urodzeń nad zejściami i emigracja jest często tylko czasowa, pewna ilość emigrantów, przebywszy za granicami swej ojczyzny pewien czas, powraca do dawnego miejsca swego pobytu. Można rozróżniać cztery rodzaje wychodztwa¹⁾. Najpierw wychodztwo miejscowe, t. j. zmiana pobytu miejscowego; następnie wychodztwo w granicach tego samego państwa; po trzecie wychodztwo w granicach łądu stałego Europy i наконец wychodztwo zamorskie.

Dla otrzymania pewnych danych o zmianach pobytu miejscowego ludności potrzebne są dokładnie prowadzone *księgi ludności*, jak to ma miejsce w Holandyi i Belgii. Przy spisach ludności dla zebrania odpowiednich danych wymagane są od każdej osoby obecnej oznaczenie miejsca jej urodzenia i czasu trwania pobytu w danej miejscowości.

Pod względem *zmian pobytu miejscowego* otrzymano rezultaty następu-

¹⁾ „Die Staaten Europas“. 5-te Auflage, 1907, str. 252 i nast., str. 276 i nast.

jące. W zmianach pobytu miejscowego uczestniczą wielkie masy ludności. Podczas ostatniego okresu 10-letniego 30% ludności Austrii zmieniło swe zamieszkanie. W Holandii w r. 1900 uczyniło to 6% ludności ogólnej. Natężenie wychodztwa zmniejsza się w miarę oddalenia celu wędrowki, szczególnie dla osób płci żeńskiej. Znalezione w Austrii, że przypływ ludności do małych miejscowości ma bardziej charakter przemijający i niestały, niż przypływ do większych gmin, szczególnie do wielkich miast. Pod względem historycznym ruch wędrowny znacznie zwiększył swoje natężenie, szczególnie ruch do dalszych miejscowości. Z rezultatów otrzymanych w Holandii i Austrii okazuje się, że miasta mianowicie wielkie mają silny wpływ przyciągający na ludność kraju. Oznaką tego wpływu jest mały odsetek osób opuszczających miasto i siła przyciągająca ludność z dalszych okolic, charakteryzująca t. zw. *pociąg do miasta* (Zug nach der Stadt). Roczny przypływ obcych do *Berlina* wynosi 12% ludności obecnej. Osoby urodzone w samym mieście przyjmują mały udział w tym ruchu. Pomiedzy przybyłymi przeważają mężczyźni wolni w wieku od 14—30 lat, pod względem zajęć przeważają pomiędzy kobietami służące, pomiędzy mężczyznami robotnicy, szukający zarobku w wielkim mieście.

Należy rozróżniać trzy rodzaje przypływu ludności: do miast, do środowisk przemysłowych i wędrowki robotników rolnych.

Kierunek emigracji w granicach państw europejskich i emigracji zamorskiej, jest ze wschodu na zachód, wyjątek stanowi ludność prawosławna Rosyi, która z małemi wyjątkami dla sekciarzy, nie emigruje na zachód, ale na wschód, dążąc do Syberyi i do krajów ustąpionych przez Chiny.

Jako przykład wędrowek czasowych, mogą służyć wędrowki robotników polskich z Rosyi i Galicyi do Niemiec i Danii, rocznie koło 180.000 osób, jest to przykład wędrowki rolniczej. Jako przykład wędrowki przemysłowej mogą służyć wędrowki włoskich kopaczy ziemnych i mularzy do prawie wszystkich państw europejskich.

O *emigracji zamorskiej* zbierane są wiadomości w portach, w których następuje wsiadanie na okręta emigrantów i w portach ich przyjazdu. Ale niepodobna tam rozróżnić wędrowkę czasową od stałej, ponieważ część wychodźców wraca napowrót do swej ojczyzny. Najwięcej emigrantów otrzymują Stany Zjednoczone Ameryki Półn., w ciągu okresu od 1821—1900 przybyło tam 17.393.536 wychodźców. Otrzymują jeszcze pewną ilość wychodźców: Argentyna, Brazylia, Kanada, Australia i Afryka południowa.

Pobudki wychodztwa z Europy zachodniej i południowej są wyłącznie ekonomiczne, kiedy emigracja z Europy wschodniej i poczęści południowej jest następstwem działalności agentów emigracyjnych i pobudek politycznych i religijnych, jak np. wychodztwo Żydów z Rosyi i Rumunii, duchoborców i mennonitów z Rosyi.

Kryzysy ekonomiczne w Stanach Zjednoczonych w latach 1893, 1898 i 1907 wpłynęły na znaczne zmniejszenie emigracji do tych stanów.

Ruch emigracyjny jest różny w państwach pojedynczych. Emigranci z państw posiadających kolonie dążą do tych kolonij. Portugalczycy idą przeważnie do Brazylii, Francuzi i Włosi do pokrewnej językowo Ameryki południowej, z państw szczepu germańskiego udają się przeważnie do Stanów Zjednoczonych, dokąd również zmierzają z pomiędzy ludności słowiańskiej, jak Polacy pruscy, Czesi i Słowacy. Udają się tam także Finowie, Madziarzy i Litwini.

We wszystkich państwach europejskich, za wyłączeniem Francyi, Finlandyi i Szwajcaryi, mają przewagę liczebną wychodźcy nad przybyszami.

Emigracja z Europy w r. 1900 wynosiła ¹⁾:

narodowości W. Brytańskiej . . .	168.825
z Cesarstwa Niemieckiego . . .	20.921
z Włoch	171.735
z Austro-Węgier	116.110.

Z liczby emigrantów z wysp Brytańskich powróciło do kraju 97.637 Anglików, Szkotów i Irlandczyków, także liczba emigrantów zupełnych zmniejsza się do 71.188.

Emigracja z Królestwa Polskiego w ciągu okresu 15-letniego 1890—1904 liczyła 158.362 osoby, ale jej natężenie było różne w latach pojedynczych ²⁾. Pierwsze 3 lata przedstawiają bardzo liczną emigrację, następne 5-lecie (1893—1897) jej zmniejszenie z minimum w r. 1894, ostatnie zaś 7 lat (z 1898 do 1904 r.) znowu zwiększenie wychodztwa z jego maximum w r. 1904. Podług sprawozdania Urzędu amerykańskiego w Washingtonie za r. 1904 wyemigrowało z Rosyi w r. 1904 do Stanów Zjednoczonych 145.141, w tej liczbie było Żydów 77.544, Polaków 32.577, Litwinów 12.707, Finów 10.077, Niemców 7.128, Rosyan 3.907, Skandynawów 871. Cała emigracja tego roku do Stanów Zjednoczonych wynosiła — 812.870 osób.

Wogóle przybyło *Polaków* w r. 1904 do Stanów Zjednoczonych 67.757, w której liczbie było z Rosyi 32.577, z Austrii 30.243, z Niemiec 4.901. Elementarnie wykształconych z pomiędzy emigrantów Polaków było 36%.

Do Anglii przybyło w r. 1904—46.095 Rosyan i Polaków, byli to jednak przeważnie Żydzi. Najwięcej emigrantów z Kr. Polskiego było z gubernij: Suwalskiej, Płockiej, Łomżyńskiej, Warszawskiej i Kaliskiej.

¹⁾ Dr. J. Bertillon: „Rapport sur les relations entre la mortalité et la natalité.“ 1903, str. 18.

²⁾ „Труды Варшавскаго Статистическаго Комитета“. Выпуск XXII, 1906, str. 41 i nast., 32 i nast. Выпуск XXI, 1905, str. 44 i nast.

Pod względem natężenia *emigracji z wsi* pierwsze miejsce przypada gub. Płockiej, pod względem natężenia *emigracji z miast* pierwszeństwo przypada miastom gub. Suwalskiej.

Na 100.000 mieszkańców było emigrantów w latach:

	1890	1904
z ludności wiejskiej	246	141
„ miejskiej	177	179

Przewaga była zatem w r. 1890 po stronie ludności wiejskiej, w r. 1904 po stronie ludności miast.

Na początku lat dziewięćdziesiątych wieku przeszłego zjawiała się nagle *emigracja do Brazylii*, kiedy bowiem w r. 1889 wyjechało tam z Kr. Polskiego tylko 12 osób, w 1890 r. 29.226.

Podług sprawozdania emigracyjnego amerykańskiego było osób zajęć wyzwolonych pomiędzy emigrantami polakami 136, pomiędzy żydami 843 i pomiędzy litwinami 16. Rzemieślników i robotników wyspecjalizowanych było najwięcej pomiędzy żydami, 45.109 osób, pomiędzy polakami 3.811 i pomiędzy litwinami 831. Najliczniejszymi rzemiosłami pomiędzy żydami było krawiectwo i szewstwo. Emigrantów bez zajęcia specjalnego było pomiędzy żydami 21.799, pomiędzy polakami 48.981 i 9.471 pomiędzy litwinami. Do podziału emigrantów podług zajęć nie zaliczono dzieci w wieku mniej niż 14 lat. Przeważnem zajęciem emigrantów z Rosyi było rzemiosło u żydów i praca fizyczna u polaków.

Pod względem *stanu cywilnego* emigrantów z Kr. Polskiego najliczniejszą jest emigracja rodzinami u rzemieślników i osób innych zajęć, przeciwnie emigrantów pojedynczych znajduje się najwięcej pomiędzy robotnikami wiejskimi i włościanami, chociaż z pomiędzy ostatnich emigruje dużo żonaty, ale pojedynczo. Sprowadzają oni często później żonę i dzieci kiedy urządzili się w nowym miejscu pobytu. Robotnicy miejscy przedstawiają największy odsetek ludzi wolnych.

Na 100.000 *ludności wiejskiej* katolickiej emigrowało 94, ludności protestantskiej 181, prawosławnej 14, i na 100.000 żydów 177. Emigracja wiejska była zatem najintensywniejszą pomiędzy protestantami i żydami.

Na 100.000 *ludności miejskiej* katolickiej emigrowało 86 osób, z ludności protestantskiej 63, prawosławnej 20, i z 100.000 ludności żydowskiej miejskiej emigrowało 158. Najsilniejszy zatem był prąd emigracyjny pomiędzy ludnością miast u żydów, najmniejszy u prawosławnych. Największą zatem ruchliwością odznacza się ludność żydowska.

Rezultaty ogólne emigracji z Królestwa Polskiego dla r. 1904 były następujące:

Emigrowało pojedynczo	8.051
„ żonaty	6.110
przy nich kobiet i dzieci	3.078
Razem	17.239
Wyszło czasowo na zarobki zagranicę Królestwa: mężczyzn	83.609
kobiet	65.462
Razem	149.071
Wyszło na zarobki do Cesarstwa: mężczyzn	3.024
kobiet	1.303
Razem	4.327
Przesiedliło się do Cesarstwa: osób pojedynczych	175
„ żonaty	195
przy nich kobiet i dzieci	413
Razem	783

Departament opłat celnych w Petersburgu oblicza corocznie liczbę rosyjan wyjeżdżających zagranicę i stamtąd wracających¹⁾. Przewaga liczebna jest po stronie opuszczających Rosyę. Strata liczebna za cały okres 6-letni 1897—1902 r. miała wynosić 152.729 osób, czyli średnio rocznie 25.455.

Emigracja z Rosyi podług wykazów urzędowych niemieckich jest daleko mniejszą od liczb podawanych przez Departament opłat celnych. Pochodzi to stąd, że źródła urzędowe niemieckie obliczają tylko emigrantów z Rosyi przybyłych do trzech portów wyprawiających, jakimi są: *Hamburg, Brema i Szczecin*. Podług obliczeń Departamentu wyżej wymienionego było średnio rocznie emigrantów z Rosyi podczas okresu 5-letniego 1897 — 1901 110.946, przybyło zaś średnio w tym czasie do 3 portów niemieckich 45.356, co stanowi zaledwie 40,9% sumy wyżej podanej.

Emigracja przez *Hamburg* była daleko znaczniejsza niż przez *Bremę* 95% liczby ogólnej emigrantów z Rosyi wyjechało do Stanów Zjednoczonych Ameryki Półn. Po Stanach Zjednoczonych odpływ emigrantów rosyjskich jest jeszcze znaczny do Argentyny i Afryki.

¹⁾ *Ежегодник России* 1904 r. СПб. 1905, str. 120 i nast.

ROZDZIAŁ III. Rolnictwo.

Własność ziemską w Królestwie Polskiem.

Przestrzeń ogólna własności ziemskiej.

Podział przestrzeni rolniczych w Królestwie Polskiem podług właścicieli, mamy dla r. 1894 i w 13 lat następnych dla r. 1907, podług ostatniego zeszytu wydawnictwa Komitetu Statystycznego Warszawskiego¹⁾.

Należało dziesięcin gruntów w r. 1907. (Tab. 36):

		W r. 1894	
		% 45,58	%
do włościan	5.134.921	45,58	43,1
do szlachty zagrodowej . . .	690.582	6,13	5,9
do osad miejskich	362.578	2,68	2,6
do miast	150.948	1,34	1,4
do wielkiej własności . . .	3.881.468	34,45	40,6
do skarbu	658.074	5,84	5,9
do Majoratów i do innych właścicieli	448.158	3,98	0,5

Razem 11.266.729 100,00 100,0

Powyższe liczby są trochę odmienne od podanych w poprzednich wydawnictwach Komitetu Statystycznego, odnoszących się do lat poprzednich.

Weiągu ostatnich 10 lat zwiększyła się własność ziemską włościańska a zmniejszyły się przestrzenie, należące do wielkiej własności, której pozostało tylko 34,45% przestrzeni ogólnej.

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Выпуск XXXIV, 1908, стр. 9 i nast.

**Tabl. 36. Własność ziemską w Królestwie Polskiem
w r. 1907, w dziesięcinach.**

Gubernie	Przestrzeń guberni w dziesięcinach	Pod budowlami, ogrodami i sadami	Gruntów ornych	Łąk	Pastwisk	Lasów	Nieużytków	Razem	%
<i>Własność włościańska.</i>									
Gub. Warszawska . . .	1.538.687	29.833	493.925	45.961	45.083	12.418	26.391	653.611	42,48
" Kaliska	1.017.627	27.576	375.378	38.836	30.916	14.519	22.659	509.884	50,11
" Kielecka	890.597	20.735	296.531	31.971	42.166	14.389	18.516	424.308	47,64
" Łomżyńska	899.540	12.364	145.526	50.393	37.501	9.611	11.906	267.301	29,72
" Lubelska	1.485.608	37.503	495.079	70.941	48.227	48.083	26.376	726.209	48,89
" Piotrkowska	1.102.151	23.470	384.988	42.908	39.074	21.149	23.861	535.450	48,58
" Płocka	850.195	15.093	202.860	30.514	33.646	7.383	12.495	301.991	35,52
" Radomska	1.107.777	26.201	379.536	43.364	53.025	27.579	26.737	556.442	50,23
" Suwalska	1.111.278	22.753	413.761	95.779	48.553	10.534	43.578	634.958	57,14
" Siedlecka	1.263.269	23.110	305.084	71.701	57.901	46.113	20.858	524.767	41,54
Razem	11.266.729	238.638	3.492.668	522.368	436.092	211.778	233.377	5.134.921	45,58
<i>Większa własność ziemską.</i>									
Gub. Warszawska . . .	—	22.843	454.545	42.244	35.091	115.469	27.726	697.918	45,36
" Kaliska	—	8.786	249.121	29.483	17.498	91.737	17.756	414.381	40,72
" Kielecka	—	9.127	157.348	17.466	14.028	88.626	18.246	304.841	34,23
" Łomżyńska	—	5.650	61.335	17.096	13.311	44.177	7.679	149.248	16,60
" Lubelska	—	14.448	286.518	43.735	13.373	206.337	15.359	579.770	39,03
" Piotrkowska	—	8.154	199.956	30.220	20.857	108.536	18.101	385.824	35,01
" Płocka	—	11.753	216.493	26.588	29.982	54.116	16.673	355.605	41,83
" Radomska	—	9.577	151.350	15.828	14.596	157.979	16.335	365.665	33,01
" Suwalska	—	5.761	84.173	19.731	19.321	42.285	15.876	187.147	16,84
" Siedlecka	—	11.479	210.484	48.645	28.064	124.716	17.681	441.069	34,91
Razem	—	107.578	2.071.323	291.036	206.121	1.033.978	171.432	3.881.468	34,45

Tabl. 36, ciąg dalszy.

Gubernie	Pod budowlami, ogrodami i sa- dami	Gruntów ornych	Łąk	Pastwisk	Lasów	Nieużytków	Razem	%
	w dziesięcinach							
Własność szlachty zagrodowej.								
Gub. Warszawska	1.376	31.373	4.574	1.550	2.404	2.015	43.292	2,81
„ Kaliska	284	4.205	255	212	20	67	5.043	0,50
„ Kielecka	260	1.433	75	17	1.978	286	4.049	0,45
„ Łomżyńska	19 262	166.767	22.867	42.765	49.973	25.808	327.442	36,40
„ Lubelska	1.314	12.168	984	510	546	1.495	17.017	1,15
„ Piotrkowska	252	5.133	280	391	386	132	6.584	0,59
„ Płocka	4.863	89.206	9.233	12.406	6.504	6.571	128.783	15,15
„ Radomska	183	4.919	50	286	759	249	6.446	0,58
„ Suwalska	193	2.701	375	363	211	649	4.492	0,40
„ Siedlecka	6.089	79.804	11.208	14.994	25.681	9.658	147.434	11,67
Razem	34.086	397.709	49.901	73.494	88.462	46.930	690.582	6,13
Własność osad miejskich.								
Gub. Warszawska	2.648	17.466	1.751	2.411	1.188	1.335	26.799	1,74
„ Kaliska	2.224	12.574	1.915	1.492	4.389	974	23.568	2,31
„ Kielecka	1.543	16.925	1.513	2.149	4.175	1.553	27.858	3,13
„ Łomżyńska	1.480	11.591	1.851	2.319	1.089	915	19.245	2,14
„ Lubelska	3.231	24.016	4.107	2.860	2.285	1.138	37.637	2,52
„ Piotrkowska	2.386	21.602	2.102	3.071	7.867	2.321	39.349	3,57
„ Płocka	654	6.645	1.732	1.548	2.188	541	13.308	1,56
„ Radomska	4.247	26.643	2.933	2.748	5.405	2.943	44.919	4,06
„ Suwalska	1.299	8.905	1.547	1.923	1.419	5.441	20.534	1,85
„ Siedlecka	4.395	26.925	5.168	3.515	6.286	3.072	49.361	3,91
Razem	24.107	173.292	24.619	24.036	36.291	20.233	302.578	2,68

Tabl. 36, ciąg dalszy.

Gubernie	Grunta miejskie		Grunta skarbowe		Majoraty i inni właściciele	
	Dziesięcin	‰	Dziesięcin	‰	Dziesięcin	‰
Gub. Warszawska	19.592	1,27	64.759	4,21	32.716	2,13
„ Kaliska	12.343	1,21	16.971	1,67	35.437	3,48
„ Kielecka	5.704	0,64	80.882	9,09	42.955	4,82
„ Łomżyńska	11.649	1,29	97.173	10,80	27.482	3,05
„ Lubelska	22.997	1,55	23.497	1,58	78.481	5,28
„ Piotrkowska	21.043	1,91	67.000	6,08	46.901	4,26
„ Płocka	11.316	1,33	21.192	2,49	18.000	2,12
„ Radomska	8.569	0,77	76.627	6,92	49.109	4,43
„ Suwalska	12.883	1,16	188.107	16,93	63.157	5,68
„ Siedlecka	24.852	1,97	21.866	1,73	53.920	4,27
Razem	150.948	1,34	658.074	5,84	448.158	3,98

Ponieważ do małej własności prócz włościańskiej, należy jeszcze zaliczyć własność szlachty zagrodowej i osad miejskich, przeto z ogólnej przestrzeni wypada na małą własność ziemską 54,39‰, czyli daleko więcej niż połowa całej przestrzeni rolniczej, kiedy na większą własność pozostaje trochę więcej niż 1/3 przestrzeni (34,45‰).

Podług *Milutyna*, w r. 1859 było w użytkowaniu włościan tylko 27,6‰ całej przestrzeni rolniczej.

Prócz tego dodać należy, że przestrzenie *leśne* znajdują się prawie wyłącznie w posiadaniu skarbu i większej własności.

W *Rosji* drobna własność ziemską ma wynosić więcej niż 60‰, wielką około 37‰ i średnia mniej niż 3‰. We *Francyi* na drobną własność przypada 35‰, w *Niemczech* 28‰; na wielką zaś własność we *Francyi* 25‰, w *Niemczech* 24‰ przestrzeni ogólnej własności prywatnej ziemskiej.

Większa własność ziemską.

Komisya Senatora *Podgorodnikowa*, przeznaczona do zbadania potrzeb własności włościańskiej w Król. Polskiem, zebrała dane dotyczące dóbr prywatnych w Królestwie dla r. 1906 i z tego zebranego materiału skorzystał

Komitet Statystyczny Warszawski w swoich wydawnictwach ¹⁾. Są to bardzo ciekawe dane, ale nie mogą rościć prawa do wyczerpującego przedstawienia, dotyczą bowiem tylko 7417 dóbr, z których stowarzyszonych w Towarzystwie Kred. Ziemskim miało być 4449, kiedy wszystkich dóbr stowarzyszonych liczy Tow. Kr. Ziem. po d. 13 maja 1907 r. 9604. (Tab. 37).

W materyałach Komisji Sen. *Podgorodnikowa* przestrzeń dóbr prywatnych podana na 6,380.171 morg czyli 3.269.636 dziesięcin i tę przestrzeń podzielono na kategorie następujące:

	Morgów	Dziesięcin
gruntów ornych . . .	3.407.217	1.746.091
łąk	485.277	248.689
lasów	1.961.067	1.004.985
pozostałych gruntów	526.610	269.871
Razem	6.380.171	3.269.636

Podług obliczeń *inspektorów podatkowych* średnia wartość jednego morga i dla całego Królestwa wynosi 84,86 rubli i 165,59 rub. za dziesięcinę.

Najwyższą wartość podano dla gub. Radomskiej (105 rub. za 1 morg) i Kaliskiej (100 rub.), najniższą cenę za 1 morg w gub. Suwalskiej (62,57 rub.) i Łomżyńskiej (63,89 rub.).

Ci sami inspektorowie podatkowi obliczyli *dochód średni* z morga i z 1 dziesięciny; dla całego Kr. Polskiego dochód ten wynosi 7,16 rub. z 1 morga i 13,97 rub. z 1 dziesięciny.

Podług wiadomości podanych przez *Bank włościański* *cena średnia kupna* 1 dziesięciny wynosiła w r. 1904 w całym Kr. Polskim 215 rubli, najwięcej w gub. Kieleckiej i Lubelskiej (po 289 rub.), najmniej w gub. Łomżyńskiej (101 rubel).

Średnia *wielkość* dóbr prywatnych miała wynosić w całym Król. Polskim 440,8 dziesięcin czyli 860,2 morgów.

W r. 1901 *majoraty* ²⁾ zajmowały 676.912 morgów przestrzeni, z których było gruntów ornych i łąk 399.983 mor. t. j. 59.1%, lasów 213.808 m. t. j. 31,6%, i innych gruntów 63,121 m., czyli 9,3%. Między majoratami największą jest *Ordynacya Zamoyskich* z 100.665 morgami.

W r. 1901 przestrzeń dóbr prywatnych i majoratów miała wynosić 4.279.677 dzies. czyli 8.351.103 m. i te przestrzenie zmniejszyły się od tego roku przybliżenie o 606.867 morgów, czyli o 311.000 dzies. przeważnie na korzyść posiadłości włościańskich ³⁾.

¹⁾ Труды Варш. Стат. Комитета. Выпускъ 30, 1907, стр. 14 i nast.

²⁾ Труды Варшав. Стат. Комит. Вып. 25, 1906, стр. 46.

³⁾ Труды Варш. Стат. Комит. Вып. 25, стр. 28 i nast. 45 i nast.

Tabl. 37. Dobra prywatne ziemskie w Królestwie Polskiem w r. 1906.

Gubernie pojedyncze.	Dobra prywatne		Średnia wielkość dóbr prywatnych		Przeźren ogólna dóbr prywatnych		W tej liczbie gruntów ornych	Łąk	Lasów	Pozostałych	Średnia wartość podług obliczeń inspektorów podatkowych		Dochód średni	Cena kupna 1 dziesięciny podług obliczeń Banku włościańskiego
	Liczba ogólna	Stowarzyszonych w Tow. Kr. Ziem.	Morgów	Dziesięcin	Morgów	Dziesięcin	Morgów	Morgów	Morgów	Morgów	1 morga	1 morga	1 morga	1 morga
Gub. Warszawska . . .	1.575	1.007	698,4	357,9	1.099.982	563.706	724.025	69.603	230.603	75.751	97,96	8,91	8,91	r. 1904 209,—
" Kaliska . . .	878	620	780,7	400,0	685.388	351.240	399.218	51.042	183.837	51.741	100,—	5,69	5,69	190,—
" Kielecka . . .	606	382	808,9	414,5	490.193	251.208	235.797	27.503	187.232	39.671	91,14	7,46	7,46	289,—
" Łomżyńska . . .	340	139	832,7	426,7	283.097	145.078	125.650	30.250	84.641	42.556	63,89	5,66	5,66	101,—
" Lubelska . . .	651	370	1.553,6	796,2	1.011.423	518.322	478.425	68.630	421.298	43.070	91,40	10,87	10,87	289,—
" Piotrkowska . . .	696	402	892,8	457,6	621.417	318.457	311.263	52.284	208.947	51.023	83,50	8,53	8,53	160,—
" Płocka . . .	1.120	610	623,0	319,3	697.796	357.599	459.997	52.993	102.954	81.852	80,14	6,86	6,86	140,—
" Radomska . . .	607	283	862,5	442,0	523.568	268.312	211.306	25.407	237.252	49.603	105,—	8,14	8,14	219,—
" Suwalska . . .	427	334	721,4	369,7	308.031	157.856	167.367	35.576	69.683	35.405	62,57	3,67	3,67	1902 r. 148,—
" Siedlecka . . .	517	302	1.275,2	653,5	659.276	337.858	294.169	71.989	237.180	55.938	71,22	5,76	5,76	1904 r. 153,—
Razem w r. 1906	7.417	4.449	860,2	440,8	6.380.171	3.269.636	3.407.217	485.277	1.961.067	526.610	84,86	7,16	7,16	1904 r. 215,—
Dziesięcin . . .	—	—	—	—	—	—	1.746.091	248.689	1.004.985	269.871	165,59	13,97	13,97	—

Podług wiadomości zebranych przez Komisję Sen. Podgorodnikowa w latach 1900/1 było dóbr stowarzyszonych w *Tow. Kred. Ziemskim* 9.646 z przestrzenią 6.597.276 morgów, ocenianych na 293.481.079 rubli czyli 45,2 rub. średnio morg. Z ogólnej sumy przestrzeni wypadło na grunta orne i łąki — 4.108.794 morgi czyli 62,3%; na lasy 1.791.637 mor. czyli 27,1% i na pozostałe grunta 696.845 m. czyli 10,6%.

Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskiem.

Po 13 Maja 1907 r.

Podług wiadomości udzielonych przez Komitet Tow. Kredyt.

Gubernie	Ilość dóbr stowarzyszonych	Przestrzeń dóbr stowarzyszonych				Pożyczka pierwsiastkowa i dodatkowa
		Morgów	Prętów	Dziesięcin	Sażni	Rubli
Warszawska	1.662	1 037.589	145	531.731	2.274	30.656.450
Kaliska	1.409	813 970	282	417.134	1.157	22.411.200
Kielecka	557	490 820	262	251.529	1.074	11.631.550
Łomżyńska	447	424.560	50	217.573	1.725	8.975.900
Lubelska	1.355	902 278	267	462.389	169	24.998.400
Piotrkowska	780	630.140	50	322.926	2.394	14.135.000
Płocka	1.490	848.905	171	435.037	913	23 795.550
Radomska	626	616.781	30	316.298	"	11.477.100
Suwalska	667	358.541	"	183.750	"	10.290.800
Siedlecka	611	959.120	"	492.200	740	14.044.500
Razem	9.604	7.082.708	57	3.630.571	846	172.416.450

W dn. 13 maja 1907 r. było dóbr stowarzyszonych 9604, przestrzeni morgów — 7.082.708 i 57 prętów, czyli dziesięcin 3.630.571 i sążni 846, z pożyczką pierwsiastkową i dodatkową 172.416.450 rub.

Dobra *niestowarzyszone* w r. 1900/1 miały posiadać 1.076.915 morgów, z których

gruntów ornych i łąk	570.621 m.	53,0
lasów	410.276 "	38,1
innych gruntów	96.018 "	8,9
Razem	1.076.915 m.	100,0

Suma ogólna *dlugów* miała wynosić w r. 1900 — 122.174 339 rubli czyli 40,9% wartości ogólnej, co na 1 morg daje 18,5 rubli.

Pomiędzy dobrami stowarzyszonymi najwięcej jest dóbr wielkości od 300 — 1000 morgów, takich dóbr w r. 1893 było około 4000. Wogóle w całym Kr. Polskiem bardzo mało jest posiadłości karłowatych sproszkowanych pomiędzy małą własnością włościańską, jak również bardzo wielkich pomiędzy większą własnością, za wyłączeniem jednej Ordynacji Zamoyskich z 100.665 morgami ¹⁾.

W przeciągu całego okresu od 1893/4 do 1903/4 przestrzeń wszystkich dóbr dworskich zmniejszyła się o 1.227.574 morgi, czyli o 629.093 dzies. t. j. o 13,7%.

Własność ziemska włościańska.

W chwili wydania Ukazów 1864 r. w dobrach prywatnych i instytutowych liczono dymów włościańskich 220.943 z 3.718.769 morgami gruntu. Po ukończeniu operacji likwidacyjnej w r. 1870 okazało się dymów osiadłych włościan 424.735 z 5.157.250 morgami gruntu. Przybyło zatem 203.792 dymy i 1.738.481 morg gruntu ²⁾. (Tabl. 38).

Wynagrodzenie przyznane obywatelom za przeszłe do włościan grunta wynosiło w listach likwidacyjnych podług sprawozdania kontroli państwa 64.014.250 rubli.

Prócz tego w 6.646 *wsiach rządowych* przeszło na własność 147.360 osad 2.331.459 morgów gruntu.

Następnie pod koniec r. 1863 liczono 267.765 rodzin *włościan bezrolnych*, z których w dobrach prywatnych i instytutowych było 211.171, w dobrach rządowych 46.464 i w dobrach nadanych 10.130. Z liczby powyższej rodzin bezrolnych otrzymało 173.493 rodziny własność gruntową i pozostało 94.272 rodziny bez udziału gruntowego.

Ukaz 1866 r. został zastosowany do 85.540 osad miejskich, z których 58.457 osad należało do mieszczan rolników (71%) i 27.083 (29%), do pozostałych mieszkańców miejskich. Mieszczanie rolnicy otrzymali 443.309 morgów (89%) a pozostali mieszkańcy miast 54.657 morgów (11%) z ilości ogólnej 497.966 morgów.

Obecne położenie własności ziemskiej włościańskiej jest następujące. W r. 1902/3 było:

¹⁾ Труды Варш. Стат. Комит. Вып. 25, стр. 44 i nast.

²⁾ W. Załęski. Rozwój historyczny służebności pastwiskowych i leśnych. Str. 179 i nast.

	Dziesięcin	Morgów
gruntów nadanych .	4.590.325	8.957.282
„ kupionych		
przez włościan . .	917.767	1.790.875
Razem	5.508.092	19.748.157 ¹⁾

Jeżeli uwzględnimy tylko *grunta nadane włościanom*, wynoszące w r. 1904 — 4.590.325 dzies., co stanowi 40% przestrzeni ogólnej²⁾, to najwięcej takich gruntów było w gub. Suwalskiej 54,6% przestrzeni ogólnej t. j. zajmowały więcej niż połowę przestrzeni całej gubernii. Najmniej gruntów nadanych było w gub. Łomżyńskiej, tylko 28,2%.

Przestrzenie gruntów nadanych włościanom ciągle wzrastały, wynosiły więc:

w r. 1873	4.134.756 dzies.
w r. 1877	4.202.405 „
w r. 1880	4.539.492 „
w r. 1904	4.590.325 „

Zwiększenie zatem w ciągu 30-tu lat wynosiło 455.600 dzies., czyli 11%. W ciągu okresu od 1877 do 1904 zwiększenie nastąpiło we wszystkich guberniach, za wyłączeniem gub. Suwalskiej i wynosiło 9,2%. W gub. Suwalskiej przestrzenie nadane włościanom zmniejszyły się o 2%, wskutek dokonanych dokładniejszych pomiarów.

Zmiany w tabelach likwidacyjnych i w danych w dobrach rządowych mogły nastąpić na mocy prawa z r. 1864 tylko w przypadkach następujących: dobrowolnego zrzeczenia się przez włościan praw służebnościowych, przy zniesieniu szachownic, w skutek nowych pomiarów lub na koniec przy znalezieniu pomyłek w wykazach dawniejszych.

Osad włościańskich liczono w r. 1870 — 592.817, w r. 1904 zaś 778.445, zwiększenie wynosi zatem 185.628 czyli w ciągu 34 lat o 31,3%, tylko w gub. Płockiej liczba osad z 40.874 zmniejszyła się do 39.249, t. j. o 4%.

Z liczby ogólnej 84 powiatów Kr. Polskiego w 21 powiecie liczba osad włościańskich na gruntach nadanych urosła od 50 do 105%, w 20 powiatach zwiększenie wynosi tylko od 1 do 20%; w 31 powiecie zwiększenie liczby osad włościańskich było średnie, około 31%; na koniec w 12 powiatach liczba osad włościańskich zmniejszyła się o 1 do 13%.

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Вып. 25, стр. 30 i nast.

²⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Вып. 21, 1905, стр. 5 i nast.

Tabl. 38. *Własność ziemską włościańską w Królestwie Polskim w r. 1902/3.*

Własność ziemską włościańską w Królestwie Polskim	Ziemie włościańskie nadane w r. 1902/3	Ziemie włościańskie kupione w r. 1902/3	Razem ziem włościańskich w r. 1902/3	Ziemie należące do osad	Prywatna własność ziemska w r. 1906	Majoraty	Grunta należące do szlachty zagrodowej
	D z i e s i ę c i n						
Gub. Warszawska	602.493	140.032	742.525	24.425	563.706	35.478	35.801
„ Kaliska	399.118	123.871	522.989	22.252	351.240	33.962	—
„ Kielecka	384.032	79.409	463.441	27.441	251.208	35.276	152
„ Łomżyńska	254.673	25.283	279.956	18.305	145.078	25.695	319.393
„ Lubelska	632.782	147.868	780.650	36.728	518.322	33.225	2.212
„ Piotrkowska	486.421	97.173	583.594	39.090	318.457	35.600	9.652
„ Płocka	269.893	44.060	313.953	13.120	357.599	9.347	124.482
„ Radomska	445.385	157.034	602.419	41.682	268.312	41.737	—
„ Suwalska	613.202	11.663	624.865	20.428	157.856	61.691	4.067
„ Siedlecka	502.326	91.374	593.700	48.896	337.858	34.885	155.981
Razem	4.590.325	917.767	5.508.092	292.367	3.269.636	346.896	651.740
Morgów	8.957.282	1.790.875	10.748.157	570.507	6.380.171	676.912	—

Osady włościańskie można podług ich wielkości podzielić na 3 kategorie (Tab. 39).

małe do 1½ dzies. (3 morgów),

średnie od 1½ do 7½ dzies. (od 3 do 15 morgów)

i *wielkie* wyżej 7½ dzies. (15 morgów).

Najwięcej jest osad włościańskich *średniej wielkości* od 1½ do 7½ dzies. (od 3 do 15 morgów), mianowicie 506.592 czyli 65,1% liczby ogólnej. Najwięcej ich liczy gub. Lubelska 91.668 czyli 77% liczby ogólnej, następnie gub. Piotrkowska 68.015 czyli 70,8% i Kielecka 65.631 czyli 70,5%. Przeciwnie najmniej ich jest w gub. Suwalskiej, bo tylko 24.320, czyli 4,90% liczby ogólnej.

Drugą kategorię tworzą *wielkie osady włościańskie*, posiadające więcej niż 7½ dzies. (15 morgów) gruntów, liczba ich wynosi 145.558 czyli 18,7%.

Tabl. 39. *Wielkość i ilość osad włościańskich na ziemiach*

Ilość osad włościańskich na ziemiach nadanych posiadających.

Gubernie pojedyncze	Mniej niż 1½ dziesięciny		Od 1½ do 7½ dziesięciny		Więcej niż 7½ dziesięciny		Razem osad
	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	
Gub. Warszawska. . .	12.988	14,0	54.083	58,2	25.914	27,8	92.985
" Kaliska	15.563	20,4	47.874	62,6	12.992	17,0	76.429
" Kielecka	21.980	23,6	65.631	70,5	5.437	5,9	93.048
" Łomżyńska . . .	6.830	18,6	20.183	54,9	9.745	26,5	36.758
" Lubelska	12.955	10,9	91.668	77,0	14.313	12,1	118.936
" Piotrkowska . .	14.873	15,5	68.015	70,8	13.204	13,7	96.092
" Płocka	7.380	18,8	21.000	53,5	10.869	27,7	39.249
" Radomska . . .	17.360	19,4	61.453	68,6	10.759	12,0	89.572
" Suwalska	8.918	15,1	24.320	40,9	26.113	44,0	59.351
" Siedlecka . . .	7.448	9,8	52.365	68,8	16.212	21,4	76.025
Razem	126.295	16,2	506.592	65,1	145.558	18,7	787.445

liczby ogólnej. Najwięcej wielkich osad włościańskich jest w gub. Suwalskiej, w której wynoszą 44% liczby ogólnej; najmniej ich w gub. Kieleckiej, bo tylko 5.437 czyli 5,9% liczby ogólnej.

Na trzecim miejscu są *małe osady włościańskie*, przestrzeni do 1½ dzies. (do 3 morgów). Znajduje się ich obecnie w Kr. Polskim 126.295 czyli 16,2% liczby ogólnej. Najwięcej ich liczy gub. Kielecka 21.980 czyli 23,6% liczby ogólnej; najmniej stosunkowo znajduje się ich w gub. Siedleckiej 7.448 czyli 9,8% i w gub. Lubelskiej 12.955 czyli 10,9% liczby ogólnej.

Liczba *drobnych osad włościańskich*, posiadających mniej niż 1½ dzies. gruntów, w ciągu okresu od 1870 do 1904 r. zmniejszyła się o 30,3% w guberniach: Płockiej, Suwalskiej, Warszawskiej, Kaliskiej i Łomżyńskiej. Największe zmniejszenie było w gub. Płockiej wynoszące 48,1%. W pozostałych guberniach: Suwalskiej i Warszawskiej zmniejszenie wynosi około 32½%, t. j. prawie o 1/3; w gub. Kaliskiej o 22%.

Zmniejszenie drobnych osad włościańskich w 5 guberniach leżących na granicy zachodniej Kr. Polskiego, przypisują sprawozdania urzędowe *emigracyi zaatlantycznej*. Działają w tym kierunku: wychodztwo robotników tutej-

nadanych i kupionych w Królestwie Polskim w r. 1904.

Ilość osad włościańskich na ziemiach kupionych od niewłościan posiadających.

Mniej niż 1½ dziesięciny		Od 1½ do 7½ dziesięciny		Więcej niż 7½ dziesięciny		Razem osad
Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	Liczba ogólna	%	
1.611	7,6	14.235	67,2	5.342	25,2	21.188
2.556	11,1	16.933	73,2	3.630	15,7	23.129
7.351	29,6	16.337	65,8	1.154	4,6	24.842
1.235	24,8	3.006	60,4	738	14,8	4.979
5.197	16,4	22.533	71,3	3.871	12,3	31.601
2.548	14,6	11.604	66,8	3.223	18,6	17.375
748	12,2	3.662	60,0	1.695	27,8	6.105
4.175	14,4	19.785	68,0	5.126	17,6	29.086
592	26,2	1.307	57,9	360	15,9	2.259
3.796	20,5	12.093	65,4	2.623	14,1	18.512
29.819	16,6	121.495	67,8	27.762	15,6	179.076

szych na zarobki czasowe zagranicę, jak również wyjazd ich do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej do zajęć w fabrykach i pracy przy drogach żelaznych na lat kilka.

Położenie drobnych właścicieli ziemskich ma być często gorsze niż położenie zupełnie bezrolnych, ponieważ liczyć mogą tylko na zarobki dzienne, kiedy bezrolni mogą zostać parobkami folwarcznymi, których położenie jest bardziej zabezpieczone.

Emigracja włościan z gub.: Suwalskiej i Płockiej w ciągu okresu od 1889 do 1904 r. ogromnie wzrosła, wynosi średnio rocznie z gub. Suwalskiej 2.260, a z Płockiej 2.030 osób. Na zarobki podczas okresu 5-cioletniego od 1900 do 1905 r. wychodziło zagranicę średnio rocznie z gub. Płockiej 27.000, z gub. Suwalskiej 2½ tysięcy osób.

Podczas tego samego okresu 5-cioletniego wychodziło do Niemiec z gub. Kaliskiej średnio rocznie do 68.000 osób, z gub. Łomżyńskiej 16.000.

Podobnie tłumaczy sprawozdanie urzędowe zmniejszenie drobnych osad włościańskich gub. *Warszawskiej* emigracją i wychodztwem robotników do

sąsiednich prowincji pruskich, mianowicie z powiatów *Nieszawskiego* i *Włocławskiego*.

W sumie ogólnej dla całego Kr. Polskiego liczba drobnych osad włościańskich zmniejszyła się o 2,2%.

Liczba osad włościańskich *średniej wielkości* od 1½ do 7½ dzies. (od 3 do 15 morgów) w ciągu okresu 34-letniego więcej niż się podwoiła. Wynosiła w 1870 r. 240.922, w 1904 r. 506.592, powiększenie wynosi zatem 110,3%. Najwięcej przybyło w gub. Siedleckiej, w której z 13.190, utworzyło się 52.365, powiększenie wynosi zatem 297% t. j. prawie czterokrotne.

Liczba *wielkich osad włościańskich* przenoszących 7½ dzies. (15 morg.). zmniejszyła się we wszystkich guberniach Kr. Polskiego, z wyjątkiem Płockiej, w której one zwiększyły się o 5,3%. Z sumy ogólnej 222.698, w r. 1870 pozostało 145.558, w r. 1904, zmniejszenie wynosi zatem 34,6%. Największe zmniejszenie okazuje się w gub. Kieleckiej (o 64,3%), Lubelskiej (o 59,3%) i Radomskiej (o 54,2%).

Średnia wielkość osady włościańskiej wynosi obecnie 6 dzies. (12 morgów). Największa średnia jest w gub. Suwalskiej (10,3 dzies.), najmniejsza w gub. Kieleckiej (4,1 dzies.). Jest to daleko mniej niż w 50 guberniach Rosji Europ., w których włościanie otrzymali przy uwłaszczeniu średnio na 1 osadę 11,1 dzies. i dokupili średnio na 1 osadę 2,1 dzies.

Ta średnia wielkość zmniejszyła się, wynosiła bowiem w 1877 r. 7,2 dzies. w 1904 r. 5,9 dzies. Wyjątek stanowi tylko gub. Płocka, w której średnia wielkość osady włościańskiej 6,2 dzies. w r. 1877 zwiększyła się do 6,9 dzies. w r. 1904. Największe zmniejszenie znajdujemy w gub. Lubelskiej z 8,3 do 5,3 dzies. t. j. o 36,1% i w gub. Siedleckiej z 9,8 do 6,6 dzies. t. j. o 32,7%.

Prócz wspomnianych wyżej gruntów, otrzymanych przez włościan przy uwłaszczeniu i przy dobrowolnych umowach o zniesienie służebności, *nabyli włościanie* od właścicieli większych, od szlachty zagrodowej i innych osób niewłościan w ciągu okresu 40-letniego 917.767 dzies. W stosunku do obszarów otrzymanych przy uwłaszczeniu stanowi to 20% czyli 1/5 część. Najwięcej kupili włościanie w gub. Radomskiej 157.034 dzies., co stanowi 35,3% czyli więcej niż 1/3 część ziemi, otrzymanej przy nadziale. Drugie miejsce zajmuje gub. Kaliska, nabyli w niej włościanie 123.871 dzies., co stanowi 31,0% ziem nadanych. Najmniej kupili włościanie gub. Suwalskiej, tylko 11.663 dzies. t. j. 1,9%, a następnie włościanie gub. Łomżyńskiej 25.283 dzies. t. j. 9,9% ziem nadanych. Przyczyny tego szukać należy w tej okoliczności, że w gub. Suwalskiej najmniej jest procent gruntów dworskich. W powiecie *Biłgorajskim* gub. Lubelskiej, w ciągu okresu od r. 1864 do r. 1904 nie było ani jednego wypadku kupna ziemi dworskiej przez włościan.

Podług gen. *Anuczyna* nabyli włościanie do 1873 r. 110.141 dzies., kiedy tych gruntów nabytych było w 1904 r. 917.767 dzies. t. j. 8 razy więcej. Naj-

większe zwiększenie ziem, nabytych przez włościan znajdujemy w gub. Kieleckiej, gdzie takich gruntów kupionych było w 1873 r. 2.033 dzies., w 1904 r. po upływie 30 lat 79.409 dzies. W gub. Warszawskiej było w r. 1873 gruntów nabytych przez włościan 8.735 dzies., w 1904 r. 116.506 dzies. Również znaczne zwiększenie ilości gruntów, nabytych przez włościan, znajdujemy w gub. Suwalskiej i Łomżyńskiej.

Na zwiększenie ilości gruntów nabywanych przez włościan miały wpływać: kryzys rolniczy, połączony z upadkiem cen na zboża w r. 1880, następnie otwarcie w r. 1890 filii *Banku Włościańskiego*, dalej parcelacja większych majątków i emigracja włościan na zarobki do sąsiednich prowincji pruskich, do Ameryki Północnej i do prac przy fabrykach.

Z gruntów nabytych od osób stanu niewłościańskiego dostało się najwięcej *bezrolnym*. Kupili oni 553.048 dzies. czyli 61,5% liczby ogólnej; kiedy włościanie właściciele nabyli 346.040 dzies. czyli 38,5%. Największą przewagę gruntów nabytych przez włościan bezrolnych znajdujemy w gub.: Lubelskiej, Płockiej i Piotrkowskiej (68%, t. j. więcej niż dwa razy ilość nabytą przez włościan właścicieli 32%).

Tylko w dwóch guberniach Suwalskiej i Siedleckiej przewaga jest po stronie włościan właścicieli, 54,7% po stronie ostatnich i 45,3% po stronie bezrolnych gub. Suwalskiej i 58,3% dla włościan właścicieli i 41,7% dla bezrolnych w gub. Siedleckiej.

Na gruntach nabytych przez włościan utworzono 179.076 nowych osad. Z pomiędzy nich najwięcej jest osad *średniej wielkości* od 1½ do 7½ dzies. mianowicie 121.495, co stanowi 67,8% liczby ogólnej. Drobnych osad do 1½ dzies. wielkości powstało 29.819 czyli 16,6% liczby ogólnej.

Osad największych, mających więcej niż 7½ dzies. przestrzeni przybyło najwięcej w gub. Warszawskiej i Płockiej (25 i 28% liczby ogólnej).

Przewaga jest zatem po stronie włościan bezrolnych przy utworzeniu nowych osad. Utworzyli oni 95.772 osad, czyli 53,5% liczby ogólnej, kiedy włościanie właściciele utworzyli z nabytych na nowo gruntów 83.304 osady, czyli 46,5% liczby ogólnej. Największą jest przewaga włościan bezrolnych w gub. Piotrkowskiej, gdzie utworzyli 61,5% liczby ogólnej nowych osad i w gub. Kaliskiej 60,5%.

Średnia wielkość osad na gruntach nabytych jest mniejsza od średniej na gruntach nadanych, wynosi bowiem 5,1 dzies. zamiast 5,9 dzies. Osady utworzone przez właścicieli, już posiadających grunta, wynoszą średnio 4,2 dzies., kiedy utworzone przez bezrolnych wynoszą średnio 6 dzies., najwięcej w gub. Płockiej 8,7 dzies. i w gub. Warszawskiej 7,1 dzies., najmniej w gub. Kieleckiej 3,5 dzies. U włościan już poprzednio posiadających grunta nowoutworzone osady zawierają średnio najwięcej w gub. Warszawskiej (5,8 dzies.) i Płockiej (5,3 dzies.), najmniej w gub. Kieleckiej (2,8 dzies.).

Pość włościan bezrolnych miała wynosić w r. 1891—849.318, w r. 1901 było bezrolnych:

na wsi	1.220.333
w osadach miejskich.	211.746
Razem.	1.432.079
Przybyło zatem bezrolnych	582.761

Komitet statystyczny podaje 371.015, liczy tylko przybyłych bezrolnych na wsi. ¹⁾

Własność szlachty zagrodowej.

Bardzo zbliżone pod względem ekonomicznym do włościan jest położenie szlachty zagrodowej.

W posiadaniu tej szlachty znajduje się 651.740 dzies., czyli 6% przestrzeni ogólnej. ²⁾ Przestrzeń ta od r. 1873 kiedy wynosiła 360.857 dzies. zwiększyła się o 80,6%. Najwięcej tych przestrzeni znajduje się w gub. Łomżyńskiej 319.393 dzies., w gub. Siedleckiej 155.981 dzies. i w gub. Płockiej 124.482 dzies. Na tych gruntach znajduje się 52.993 osady. Liczba ich od 1873 r. zwiększyła się o 60%. Najwięcej jest tych osad średniej wielkości od 1½ do 7½ dzies., mianowicie 24.329, czyli 45,9% liczby ogólnej.

Średnio na jedną osadę szlachty zagrodowej przypada w całym Kr. Polskim 12,3 dzies., jest zatem więcej niż dwa razy większą od średniej wielkości osady włościańskiej, wynoszącej 5,9 dzies. Od r. 1873 kiedy średnia wielkość osady szlachty zagrodowej wynosiła 10,8 dz., zwiększyła się ona o 1½ dziesięciny.

Służebności i szachownice rolne i dzierżawa gruntów.

Służebności.

Wielką przeszkodą rozwoju rolnictwa w Kr. Polskim tak gospodarstw większych jak i włościańskich są służebności pastwiskowe i leśne, służące osadom włościańskim na gruntach i w lasach większej własności, a powtórnie rozrzucone w szachownice gruntu włościańskie.

Pewne, zmierzające do usunięcia tych przeszkód racjonalnego gospodarstwa, środki były już przedsięwzięte, ale okazały się niewystarczającymi.

W tym kierunku Ukazem z d. 29 Grudnia 1875 r. wydane zostały przepi-

¹⁾ Труды Варш. Стат. Комит. В. XXV, стр. 30 i nast.

²⁾ Труды Варш. Стат. Комит. В. XXI, стр. 49 i nast.

sy o obowiązkowej separacji i zamianie gruntów w szachownice rozrzuconych ¹⁾ i o podziale pastwisk wspólnych między właścicieli i włościan w guberniach Królestwa Polskiego. W celu usunięcia szachownic dozwolono przeprowadzenie separacji obowiązkowej i zamiany gruntów rozrzuconych w szachownice, jak również podziału pastwisk wspólnych na zasadzie specjalnych przepisów.

Prawo żądania zamiany i separacji służyło również właścicielowi majątku jak i włościanom, co do ostatecznych na mocy uchwały najmniej 2/3 części wszystkich gospodarzy wsi. Ale żądania obowiązkowej separacji i zamiany gruntów mogły być wnoszone tylko w ciągu lat sześciu od dnia ogłoszenia wydanych przepisów.

Prawie jednocześnie bo 31 Grudnia 1875 roku wydane zostały przepisy o użytkowaniu z lasów obciążonych służebnościami włościańskimi w guberniach Kr. Polskiego.

Powyższe przepisy nie zdołały jednak usunąć głównych przyczyn zaoferowania gospodarstwa rolnego w Królestwie. Wykazała to przekonywająco Komisja pod prezydencją senatora Podgorodnikowa, przeznaczona do zbadania potrzeb gospodarstwa i przemysłu wiejskiego w Kr. Polskim, streszczająca prace i referaty Komitetów miejscowych w pojedynczych guberniach. ²⁾

Wykazała ta Komisja zupełnie odrębny charakter gospodarstwa włościańskiego w Królestwie, różny od gospodarstwa w Cesarstwie, nieznającego wspólnej własności ziemi, z wyłączeniem tylko pojedynczych przypadków wspólnych pastwisk. Wyjaśnione zostały w Komitetach gubernialnych ujemne strony służebności pastwiskowych i leśnych na gruntach dworskich.

Podług zdania jednego z referentów, żaden właściciel nie zechce zasiewać traw dla cudzego inwentarza, ani zaprowadzać postępowej kultury w lasach obciążonych służebnościami. Służebności pastwiskowe na polach i łąkach czynią niemożliwymi wszelkie ulepszenia racjonalne i bardzo często nie przynoszą nawet pożytku włościanom, korzystającym z tych służebności. Przytoczono na dowód majątek, w którym włościanie mają prawo wypędzać 1.600 sztuk bydła rogatego na łąki dworskie przestrzeni tylko 109 morgów.

Chcąc wyzyskać służebność pastwiskową, trzymają włościanie maximum inwentarza, który zimą narażony jest na głód dla braku pokarmu. Takie postępowanie przeciwne jest zasadom racjonalnego gospodarstwa, wymagającego zastosowania ścisłego ilości trzymanego inwentarza do liczby posiadanego materiału pokarmowego.

Służebności leśne przedstawiają tę stronę ujemną i niekorzystną dla

¹⁾ W. Załęski. Rozwój historyczny służebności pastwiskowych i leśnych. 1880, str. 173 i nast.

²⁾ Труды Варш. Стат. Комит. В. XXIV, стр. 26 i nast.

właściciele lasów, że w wypadkach przekroczenia rozmiarów przyznanego serwitutu, włościanin bywa skazany na zwrócenie wartości przywłaszczonego materiału leśnego, nie zaś na wynagrodzenie strat wyrządzanych właścicielowi lasu. Za połamanie np. gałęzi kosztownego drzewa, wstrzymujące jego dalszy wzrost, naruszający służebność płaci tylko wartość połamanych gałęzi, nie wynagradzając właściciela za zniszczenie kosztownego drzewa.

Podług materiałów, zebranych przez Komisję senatora Podgorodnikowa¹⁾, znajduje się w całym Kr. Polskim 7.550 wsi i 90 osad miejskich, razem 7.640, w których choć jedna osada korzysta z praw serwitutowych.

Komitet Urządzający w Kr. Polskim z liczby istniejących naówczas 694.747 osad włościańskich przyznał służebności 335.171 osadzie na polach i w lasach właścicieli; a mianowicie²⁾:

służebności pastwiskowych	299.837 osadom
„ leśnych na opał	241.859 „
„ „ na naprawę budowli	168.807 „
„ „ na ściółkę	86.433 „

W ciągu okresu 40-letniego od r. 1864 do 1903 wskutek obustronnych układów zniesione zostały służebności, służące 209.316 osadom, to jest 62,5% liczby pierwsiastkowej korzystających osad; nie zrzekły się zatem dotychczas nadanych praw serwitutowych 37,5% liczby ogólnej obdarowanych przez rząd. Podług referatu P. J. Jeziorańskiego, podczas okresu od 1865 do 1900 r. zrzekło się praw serwitutowych 7.876 całych wsi, osad i miast i 3.515, częściowych wsi, osad i miast.

Podług wiadomości zebranych przez Komisję senatora Podgorodnikowa posiadało w r. 1902 prawo

na służebności leśne	16.907 osad
na służebności pastwiskowe	33.694 „
na oba rodzaje służebności	75.254 „

Razem . . . 125.855 osad (Tab. 40).

Co do ilości majątków obciążonych służebnościami, materiały wyżej wzmiankowanej Komisji dostarczają liczb następujących:

Gubernia	Ilość ogólna dóbr	Ilość dóbr obciążonych
Warszawska	1.575	294
Kaliska	878	257
Kielecka	606	148

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. В. XXIV, стр. 26 и наст. В. XXX, стр. 22 и наст.

²⁾ W. Załęski. Różwój historyczny służebności pastwiskowych i leśnych, str. 186.

Tabl. 40. Ilość osad włościańskich korzystających ze służebności pastwiskowych i leśnych w Królestwie Polskiem w r. 1864 i w r. 1902.

Gubernie	Dobra prywatne na początku 1907 r.		Liczba osób włościańskich korzystających ze służebności w r. 1864	Liczba osad włościańskich korzystających ze służebności w r. 1902 podług wiadomości Komisji Senatorskiej Podgorodnikowa				Liczba osad które zrzekły się służebności podczas okresu 1864 do 1903 r.	% osad które zrzekły praw serwitutowych w czasie od 1864 do 1903 r.	% osad które zatrzymały służebności w r. 1903
	Liczba ogólna	Z tego obciążonych służebnościami		Zesłużebności leśnych	Zesłużebności pastwiskowych	Zjedynionych i drugich	Razem			
Warszawska	1.575	294	42.016	813	6.529	5 731	13 073	28.943	68,9	31,1
Kaliska	878	257	35.841	2.689	4.147	7.699	14.535	21.306	59,4	40,6
Kielecka	606	148	35.750	1.356	2 687	6.634	10.677	25.073	70,1	29,9
Łomżyńska	340	125	19.137	406	3.204	5.522	9.132	10.005	52,3	47,7
Lubelska	651	185	59.681	3.480	2.432	20.503	26.415	33.266	55,7	44,3
Piotrkowska	696	182	31.967	2.508	1.530	7.376	11.414	20.553	64,3	35,7
Płocka	1.120	420	38.193	600	4.340	7.040	11.980	26.213	68,6	31,4
Radomska	607	77	29.659	913	2.914	5 468	9.295	20 364	68,7	31,3
Suwalska	427	108	5.842	1.701	1.579	1.418	4.698	1.144	19,6	80,4
Siedlecka	517	116	37.085	2.441	4.332	7.863	14.633	22 449	60,5	39,5
Razem	7.417	1.912	335.171	16.907	33.694	75.254	125.855	209.316	62,5	37,5

Gubernia	Ilość ogólna dóbr	Ilość dóbr obciążonych
Łomżyńska	340	125
Lubelska	651	185
Piotrkowska	696	182
Płocka	1.120	420
Radomska	607	77
Suwalska	427	108
Siedlecka	517	116

w całym Kr. Polskiem 7.417 1.912, czyli 25,8%.

Komisja senatora Podgorodnikowa zebrała dane o rozmiarach służących praw służebnościowych. Najprzód co do ilości wypędzanego na pastwi-

Tabl. 41. *Ilość inwentarza, którą włościanie mają prawo wypędzać na paszę, na grunta dworskie i ilość fur drzewa i chróstu, które mogą zabierać z lasów dworskich w r. 1902.*

Gubernie	W r. 1902 podług Komisji Senatora Podgorodnikowa					Liczba osad korzystająca ze służeb. leśnych w r. 1902			Ilość fur drzewa i chróstu które mają prawo zabierać z lasów dworskich	
	Ilość osad korzystających ze służeb. pastwiskowych			Ilość inwentarza którą mają prawo paść włościanie na gruntach dworskich		Tylko leśnych	Leśnych i pastwiskowych	Razem	Razem	Na 1 osadę
	Tylko pastwiskowych	Pastwisk. i leśnych	Razem	Razem	Na osady włościan.					
Gub. Warszawska . . .	6.529	5.731	12.260	34.140	2,8	813	5.731	6.544	239.019	36,5
„ Kaliska	4.147	7.699	11.846	36.012	3,0	2.689	7.699	10.388	470.551	45,3
„ Kielecka	2.687	6.634	9.321	38.967	4,2	1.356	6.634	7.990	398.997	49,9
„ Łomżyńska	3.204	5.522	8.726	25.171	2,9	406	5.522	5.928	202.535	34,2
„ Lubelska	2.432	20.503	22.935	95.102	4,2	3.480	20.503	23.983	2.552.722	106,4
„ Piotrkowska	1.530	7.376	8.906	36.827	4,1	2.508	7.376	9.884	644.745	65,2
„ Płocka	4.340	7.040	11.380	27.595	2,4	600	7.040	7.640	186.211	24,4
„ Radomska	2.914	5.468	8.382	31.786	3,8	913	5.468	6.381	379.067	59,4
„ Suwalska	1.579	1.418	2.997	11.996	4,0	1.701	2.418	3.119	264.118	84,7
„ Siedlecka	4.332	7.863	12.195	41.388	3,4	2.441	7.863	10.304	641.511	62,3
Razem	33.694	75.254	108.948	378.984	3,5	16.907	75.254	92.161	5.979.476	62,9

ska dworskie bydła, licząc 10 sztuk owiec i 10 nierogacizny za jedną sztukę bydła rogatego, 108.948 osad włościańskich (Tab. 41), z których 33.694 miały prawo tylko do służebności pastwiskowych, a 75.254 osady do służebności pastwiskowych i leśnych, miały prawo wypędzać na pastwiska dworskie 378.984 sztuki bydła większego, czyli średnio po 3,5 sztuki na jedną osadę.

Następnie co do służebności leśnych miały prawo

tylko na służebności leśne 16.907 osad

wraz ze służebnościami pastwiskowymi . . 75.254 „

Razem . . . 92.161 osad.

Wspomniane osady miały prawo wywieźć z lasów dworskich 5.979.476 fur materiału drzewnego i ściółki, czyli prawie 65 (64,9) fur średnio na każdą osadę.

Przyznane liczby fur materiału leśnego przenoszą często możność pojedynczych włościan. Nie są oni często w stanie zabrać przyznanej im liczby fur, kiedy np. na każdą osadę w gub. Lubelskiej wypada średnio 106,4 fur do zabrania rocznie.

Pomimo dosyć znacznego zmniejszenia liczby osad włościańskich, korzystających ze służebności pastwiskowych i leśnych, liczba spraw sądowych o przekroczenie rozmiarów praw serwitutowych lub o naruszeniu tych praw, zamiast się zmniejszać, zwiększyła się w większej części miejscowości Królestwa. Tak w gub. Warszawskiej, Kieleckiej, Łomżyńskiej, Płockiej, Siedleckiej i Suwalskiej liczba ogólna spraw o służebności wszczętych w r. 1895 była o 62% większą od liczby wszczętych w r. 1885 i w dwóch z tych gubernii: Kieleckiej i Suwalskiej liczba tych spraw więcej niż się podwoiła. W gub.: Piotrkowskiej i Radomskiej liczba spraw sądowych o służebności trochę się zmniejszyła, ale w żadnym stosunku do liczby wsi i osad, które zrzekły się praw służebnościowych w tych guberniach i wynosiły 21% liczby ogólnej.

Wobec stałego podnoszenia się cen materiału leśnego, wynoszącego rocznie podług obliczenia 10% cen roku poprzedniego, właściciele lasów coraz są skąpsi i bardziej oszczędzający ten materiał, włościanie zaś coraz na ten materiał chęćsi.

Przy wzrastającej liczbie ludności wiejskiej wzrasta także liczba oddzielnych gospodarstw włościańskich, na co wpływają podziały poszczególnych osad. Dla większej liczby osad potrzebna jest większa ilość opału i bydła, stąd też zabierają włościanie więcej suszy z lasów dworskich i wypędzają na pastwiska więcej bydła, niż przyznały im tabele likwidacyjne i urzędowo oznaczone zostały rozmiary służebności. Z drugiej strony wszelkie ulepszenia gospodarstwa polnego połączone bywają ze zmniejszeniem przestrzeni pod ugiem i powiększeniem przestrzeni zasiewanych, przez co zmniejsza się przestrzeń dla korzystania ze służebności pastwiskowych.

Wobec powyższych okoliczności coraz staje się trudnijszem doprowadzenie do zgody pomiędzy dworem a wsią, o zastąpienie służebności pewną ilością gruntów, wydanych włościanom, wymagania bowiem włościan stają się coraz większe. Tymczasem rozwój tak większej jak i mniejszej własności ziemskiej wymaga koniecznie uwolnienia gruntów i lasów od wszelkich ciężarów. Nie obejdzie się zatem bez wydania prawa o przymusowym zniesieniu, jak to uczyniono w Galicyi i w Księstwie Poznańskim, gdzie zdołano szczęśliwie, bez pokrzywdzenia żadnej strony, doprowadzić do zniesienia więzów krępujących rozwój rolnictwa krajowego.

Szachownice.

Do stron ujemnych *szachownic* należy zaliczyć dużą stratę przestrzeni na miedze i drogi. Towarzystwo rolnicze łomżyńskie obliczyło z tego powodu stratę 765.000 morgów w całym Królestwie, wartości 76½ mil. rubli.

Często parcele nie mają dostępu i szachownice zmuszają do zatrzymania systemu trójpółwki. Włościanie gub. Suwalskiej, którzy przeprowadzili kolonizację zaczęli zasiewać rośliny pastewne.

Odległość działek zwiększa koszty uprawy, na każde 250 sążni mają zwiększać się koszty pracy ręcznej o 5⁰/₀, dowóz nawozu o 20 — 30⁰/₀, zbiór zboża o 15—32⁰/₀.

Pojedyncze działki robią się zbyt długimi, dochodząc do 3 i nawet 5 wiorst długości. Są one przez to przyczyną naruszania własności i pobudzają do pieniactwa, kłótni i t. p. Czem większy jest stosunek długości działki do jej szerokości, tem większą jest strata ziemi na niepotrzebne miedze.

W pracach Komitetu piotrkowskiego wskazał p. Jeziorański trzy sposoby usunięcia szachownic.

Pierwszym sposobem ma być *konsolidacja*, t. j. zapewnienie gospodarstwu niezależności od posiadłości sąsiedzkich przez przeprowadzenie dróg do wszystkich kawałków (parcel) i przez wyprostowanie formy działek; zastosowano ją w prowincyi Nassauskiej i prawie w całych Niemczech południowych.

Drugim sposobem ma być *komasacja* przeprowadzona w Saksonii i w całej północno-zachodniej Germanii, polegająca na zaokrągleniu posiadłości przez połączenie wszystkich działek do jednej całości, ale bez kosztownego przeniesienia budowli gospodarskich na środek własności.¹⁾

Nakoniec trzecim sposobem najracjonalniejszym jest *kolonizacja*. Przy niej następuje przeprowadzenie dróg i wyprostowanie figury własności, jak przy konsolidacji, następnie połączenie do jednej całości wszystkich części jednej własności, prócz samej osady, jak przy komasacji i na koniec przeniesienie wszelkich budowli gospodarskich każdego włościanina na środek nowej siedziby, tak że cała własność otrzymuje formę zupełnie zaokrągloną.

Ten sposób znalazł zastosowanie w Poznańskim i w Prusach Wschodnich i Zachodnich, w których rząd mniej się oglądał na życzenia ludności a bardziej na podniesienie ogólnego poziomu dobrobytu. Na podstawie doświadczeń zrobionych w państwach Europy Zachodniej zniesienie szachownic podnosi wartość działek ziemskich o 25 do 30⁰/₀ i dochód z nich o 30 do 40⁰/₀.

Podług materyałów zebranych przez Komisję senatora Podgorodnikowa stan szachownic polnych w dobrach prywatnych i w r. 1906 był następujący:

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. В. XXV, стр. 79 i nast. В. XXX, стр. 37 i nast.

Gubernia	Płość ogólna dóbr prywatnych	Z tych było z szachownicami
Warszawska	1.575	130
Kaliska	878	124
Kielecka	606	90
Łomżyńska	340	85
Lubelska	651	102
Piotrkowska	696	131
Płocka	1.120	327
Radomska	607	80
Suwalska	427	38
Siedlecka	517	73

Razem . . 7.417 1.180, czyli 15,9⁰/₀.

Dzierżawy gruntów.

Komisja senatora Podgorodnikowa zebrała dane o dzierżawach ziemi w Kr. Polskiem.¹⁾

W rysach ogólnych przedstawiają się te dzierżawy jak następuje w dziesięcinach:

Gubernia	Przestrzeń ogólna	Przestrzeń wyzierżawiona	Z tej przestrzeni dzierżawią włościanie
Warszawska	563.706	48.109	8.243
Kaliska	351.240	14.066	9.216
Kielecka	251.208	28.497	6.310
Łomżyńska	145.078	8.667	613
Lubelska	518.322	72.747	3.648
Piotrkowska	318.457	17.621	6.246
Płocka	357.599	15.642	908
Radomska	268.312	14.340	3.294
Suwalska	157.856	14.046	604
Siedlecka	337.858	25.319	929
Razem	3.269.636	259.054	40.011
		7,9 ⁰ / ₀	1,2 ⁰ / ₀

Oplata dzierżawna ma wynosić średnio przy umowie *jednorocznej*
z 1 dziesięciny pod żytem 16 rb.
„ „ pszenicą 13 „

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. Вып. XXX, стр. 50 i nast.

z 1 dziesięciny pod jęczmieniem . . .	18 rb.
„ „ owsem . . .	13 „
„ „ kartoflami . . .	19 „

Przy umowach *kilkoletnich*:

z 1 dziesięciny pod zasiew żyta . . .	15 rb.
„ „ pszenicy . . .	13 „
„ „ jęczmienia . . .	14 „
„ „ owsa . . .	13 „
„ „ kartofli . . .	15 „

z 1 dziesięciny łąki:

dwukośnych	36 rb.
jednokośnych	20 „

Własność ziemska w Rosji Europejskiej w r. 1905.

Centralny Komitet Statystyczny Ministerium Spraw wewnętrznych opracował bardzo szczegółowe dane o własności ziemskiej w 50 guberniach Rosji Europ. dla r. 1905.¹⁾

Własność ziemska została podzieloną na trzy kategorie: do pierwszej należy własność prywatna, drugą stanowią gminy korzystające z dóbr nadanych i do 3-ej kategorii zaliczono grunta należące do skarbu, duchowieństwa i do różnych instytucji. Podług tych 3 kategorii było dziesięcin ziemi:

I grupy własności prywatnej	101.735.343	czyli	25,8%
II „ gruntów nadanych	138.767.587	„	35,1 „
III „ „ należących do skarbu i t. d.	154.689.513	„	39,1 „
Razem	395.192.443	czyli	100,0%

W roku 1877 było gruntów należących do

I grupy	93.982.066	—	24,9%
II „	116.720.996	—	31,0 „
III „	166.317.099	—	44,1 „
Razem	377.020.161	—	100,0.

Własność ziemska prywatna.

Przechodząc do pojedynczych grup posiadłości ziemskich, rozpoczynamy od własności prywatnej.

¹⁾ *Статистика землевладения 1905 г. Сводъ данныхъ по 50 губерніямъ Европейской Россіи. СПб. 1907.*

Własność prywatna dzieli się na własność indywidualną i własność zbiorową i spółek. Było w r. 1905

własności indywidualnej	85.956.666	—	84,5%
„ zbiorowej	15.778.677	—	15,5 „

Razem . 101.735.343 — 100,0.

Od r. 1877 własność pierwszego rodzaju zmniejszyła się o 5.543.811 dzies., drugiego rodzaju zwiększyła się o 13.297.088 dz.

Z *własności indywidualnej* w ciągu okresu od 1877 do 1905 r. zmniejszyła się tylko własność szlachty o 19.907.781 dzies. i własność obcych poddanych 126.543 dzies. Zwiększyła się najbardziej własność prywatna włościan o 7.426.455 dz. i własność kupców o 3.116.912 dz.

W 1905 r. wypadało na pojedyncze klasy właścicieli ziemskich tysięcy dziesięcin:

		% przestrzeni ogólnej	%
należało do szlachty	53.169	13,5	61,9
„ do włościan	13.214	3,3	15,4
„ do kupców i obywateli honorowych	12.907	3,3	15,0
„ do mieszczan	3.764	0,9	4,4
„ do innych właścicieli	2.213	0,6	2,5
„ do zagranicznych poddanych	353	0,1	0,4
„ do duchowieństwa	337	0,1	0,4
Razem	85.957	21,8	100,0.

Z *własności indywidualnej* posiada *szlachta* najwięcej w prowincjach nadbałtyckich (84,0% przestrzeni ogólnej), w guberniach północno-zachodnich (78,9%) i południowo-zachodnich (69,8%), najmniej w guberniach okręgu północnego (18,5%) i w guberniach okręgu jezior (40,8%).

Szlachta posiadała w 1877 r. 73.076.789 dzies. ziemi, zatem o 19.907.781 dzies. więcej niż w r. 1905.

Do *włościan* należało w 1877 r. 5.787.570 dzies., w 1905 r. 13.214.025, zatem o 7.426.455 więcej. Posiadają oni najwięcej w guberniach okręgu jezior (10,5% przestrzeni ogólnej i 24,6% własności indywidualnej), dalej w okręgu centralnym (6,8% przestrzeni ogólnej), w okręgu południowym stepowym (6,6%), w okręgu Dnieprowo-Dońskim (6,1%) i średniej Wołgi (6,0%). W okręgu północnym posiadają włościanie więcej niż każda inna klasa ludności (44,4% własności osobistej).

Kupcy posiadali w 1878 r. 9.789.883 dzies., w 1905 r. 12.906.795, zatem o 3.116.912 dzies. więcej. Najwięcej posiadają w okręgu jezior (11,3% przestrzeni ogólnej) i w okręgu centralnym (7,3%).

Własność ziemską *mieszczan* zwiększyła się także o 1.854.823 dzies., wynosiła bowiem w 1877 r. 1.908.999 dzies., w 1905 r. 3.763.822 dzies.

W ciągu okresu 28-letniego *straciła szlachta* prawie 30% dawnej przestrzeni, z 73 milionów zeszła na 52 mil. Najmniej straciła szlachta prowincyj nadbałtyckich, gubernij północno-zachodnich, gub. za Wołgą i gubernij południowo-zachodnich i największe były straty stosunkowe w okręgu północnym, południowym stepowym i średniej Wołgi. Podług uwagi Komitetu Centr. Statyst. szlachta kresów zachodnich silnie trzyma się ziemi.

Straty szlachty są jeszcze znaczniejsze jeżeli uwzględnimy rok 1906. Bank włościański sprzedał w ciągu r. 1906 i przedstawiono mu do sprzedaży 10.058.143 dzies., z których było należących do szlachty 7.596.325 dzies., tak że z 73,1 mil. posiadanych w 1877 r. pozostanie szlachcie tylko 44,6 mil., zmniejszenie będzie zatem wynosiło około 40%.

Najwięcej straciła szlachta ziemi w guberniach czysto rosyjskich, najmniejsze były straty w gub.: Tulskiej (31%), Besarabskiej (30%), Kijowskiej (24%), Kurskiej (23%), Podolskiej (23%), Mińskiej (14%), Kowieńskiej (31%), w Archangielskiej i w 3 nadbałtyckich.

Włościanie w ciągu okresu 28-letniego powiększyli swą własność prywatną o 7 mil. dzies. Powiększenie własności osobistej włościan pod względem ilości ogólnej było największe w guberniach czysto rosyjskich, pod względem stosunkowym w guberniach kresowych.

Właściciele ziemskich było w 1905 r. 752.881, z tego wypadało na

		Średnia wielkość posiadłości dzies.
włościan	490.393 czyli 65,1%	26,9
szlachty	107.247 „ 14,3 „	495,8
mieszczan	84.901 „ 11,3 „	44,3
innych	36.735 „ 4,9 „	56,9
kupców	22.897 „ 3,0 „	563,7
duchowieństwa	9.840 „ 1,3 „	34,3
obcych poddanych . . .	868 „ 0,1 „	406,0
	752.881 czyli 100,0	114,0

Jeżeli podzielimy posiadłości ziemskie na 3 kategorie: *małych* (od 0—100 dzies.), *średnich* (od 100 do 1000 dzies.) i *dużych* (więcej niż 1000 dzies.), otrzymamy:

	Ilość dóbr	%	Przestrzeń dzies.	%
dóbr małych	663.860	88,2	9.746.115	11,4
„ średnich	75.170	10,0	23.912.883	27,8
„ wielkich	13.851	1,8	52.175.075	60,8
Razem	752.881	100,0	85.834.073	100,0

Najliczniejsze są dobra *małe*, których jest prawie $\frac{9}{10}$ liczby ogólnej (88,2%), ale ich przestrzeń wynosi zaledwie $\frac{1}{9}$ (11,4%) przestrzeni ogólnej posiadania indywidualnego. Główną masę przestrzeni w rękach posiadaczy pojedynczych stanowią dobra *wielkie* (60,8%), ale tych dóbr jest zaledwie 1,8% liczby ogólnej. Dobra *średniej* wielkości stanowią 10,0% liczby ogólnej i zajmują przestrzeni $\frac{1}{4}$ (27,8%).

Podług pojedynczych *rodzajów właścicieli* wypadało procentów na kategorie następujące wielkości:

	% liczby dóbr		
	wielkich	średnich	małych
u kupców	11,6	34,2	54,2
u szlachty	8,7	34,5	56,8
u cudzoziemców	7,4	28,4	64,2
u mieszczan	0,5	8,2	91,3
u duchowieństwa	0,3	6,0	93,7
u włościan	0,2	4,2	95,6

	% przestrzeni dóbr		
	wielkich	średnich	małych
u kupców	74,9	22,8	2,3
u szlachty	72,0	24,9	3,1
u cudzoziemców	73,5	22,9	3,6
u mieszczan	20,0	49,0	31,0
u duchowieństwa	14,2	43,1	42,7
u włościan	17,6	38,0	44,4

Dla wszystkich rodzajów właścicieli *małe* dobra stanowią więcej niż połowę liczby ogólnej, nawet u kupców *małe* posiadłości stanowią 54,2%. Szlachta, kupey i cudzoziemcy są przedstawicielami wielkiej własności, włościanie zaś i duchowieństwo reprezentantami drobnej własności ziemskiej.

Średnia wielkość posiadłości szlacheckich waha się pomiędzy 70 dzies. w gub. Archangielskiej i 7.894 dz. w gub. Permskiej.

Do posiadających dobra szlacheckie najmniejszych rozmiarów, mających średnio mniej niż 300 dzies. na jedno dobro, należą gub.: Kowieńska średnio 278, Wileńska 276, Grodzieńska 262, Moskiewska 247 dzies.

Drobnych dóbr szlacheckich najwięcej w gub. Czernihowskiej 84,3% liczby ogólnej, Połtawskiej 83,2%, Riazańskiej 71,3%, Mińskiej 68,7%, Grodzieńskiej 67,1%. Przypada na *małe* dobra więcej niż 90% całej przestrzeni, w gub. Kowieńskiej 9,2%, Archangielskiej 100,0%, Czernihowskiej 15,7%, Połtawskiej 14,1% i in.

Wielkie dobra szlacheckie są przeważnie w gub. nadbałtyckich i za Wołgą. Więcej niż 15% liczby ogólnej przypada na nie w gub. Estlandzkiej (71,7%), Kurlandzkiej (61,1%), Liflandzkiej (54,7%), Besarabskiej (17,5%), Wołyńskiej (16,1%) i in.

Przestrzeń wielkich dóbr przynosi 50⁰/₀ całej przestrzeni, w gub. Estlandzkiej (94,4⁰/₀), Kurlandzkiej (92,3⁰/₀), Liflandzkiej (87,5⁰/₀), Mińskiej (83,9⁰/₀), S.-Petersburskiej (81,1⁰/₀) i in.

Własność ziemską osobistą *włościan* wynosi średnio od 4 dzies. w gub. Archangielskiej do 415 dz. w gub. Astrachańskiej, największe są jej rozmiary w Kraju Nadbałtyckim, za Wołgą i na południu, najmniejsze w centrze, na północy i pomiędzy Donem i Dnieprem. Rozmiar ich przenosi 100 dz. w gub. Kurlandzkiej (349), mniej niż 15 dzies. znajdujemy w gub. Grodzieńskiej (14,5), Połtawskiej (10,0), Czernihowskiej (9,0) i in.

Przewaga drobnej własności osobistej włościańskiej okazuje się np. w gub. Czernihowskiej (79,8⁰/₀), Kowieńskiej (70,6), Wołyńskiej (70,1), Grodzieńskiej (68,6) i in.

Wogóle gubernie za Wołgą i nadbałtyckie odznaczają się wielkością posiadłości ziemskich, tam koncentrują się największe posiadłości szlachty i kupców i tam średnie rozmiary posiadłości drobnych posiadaczy: mieszczan, duchowieństwa i włościan nie zniżają się do rozmiarów małej własności.

Pod względem własności osobistej ziemskiej Rosya Europejska rzekami Dźwiną Zachodnią i Dnieprem na zachodzie i biegiem średnim i dolnym Wołgi na wschodzie, jest podzielona na 3 części: średnią i dwie kresowe zachodnią i wschodnią. Środkowa rdzenna Rosya odznacza się stosunkowo większym rozwinięciem własności włościańskiej i mniejszymi rozmiarami posiadłości innych stanów ludności; kresy zachodnie a szczególnie wschodnie odznaczają się większymi rozmiarami posiadłości wogóle i posiadają największe dobra ziemskie kupców i szlachty.

Średnie rozmiary posiadłości r. 1905, przy porównaniu z rozmiarami w r. 1887, zmniejszyły się, wyniosły bowiem:

	w r. 1887	w r. 1905
u szlachty	538,2	488,0
u kupców	668,3	559,3
u mieszczan	39,9	42,8
u włościan	45,1	26,6
u wszystkich	187,7	111,8

Własność ziemską zbiorową dzieli się na posiadłości gmin włościańskich i posiadłości spółek: włościańskich, mieszczańskich mieszanych (włościańsko-mieszczańskich), różnych stanów i towarzystw handlowych.

Z posiadłości zbiorowych rozwinęły się tylko włościańskie. Posiadały one w 1877 r. 764.595 dzies., w 1905 r. 3.729.352 dz., przybyło zatem 2.964.757 dzies. posiadłości ziemskich.

Grunta nadane włościanom.

Drugą grupę stanowią *ziemie nadane* włościanom i kozakom dońskiego, orenburskiego i astrachańskiego wojska. Przestrzeń gruntów nadanych wynosi 138.767.587 dzies., co stanowi 35,1⁰/₀ całej powierzchni 50 gubernii Rosyi Europ. Wszystkich *osad włościańskich* jest 12.297.905, wypada zatem na jedną osadę 11,1 dzies. Ta średnia wielkość waha się pomiędzy 3,8 dzies. w gub. Podolskiej i 65,1 dz. w gub. Ołonieckiej. Podług okręgów wypada najwięcej w gub. nadbałtyckich 36,9 dzies., najmniej w gub. południowo-zachodnich 6,0 dz.

Podług *średnich rozmiarów* gruntów nadanych 13 gubernii przedstawiają rozmiary największe przenoszące 13 dzies. na osadę. Pomiedzy temi guberniami znajduje się Kowieńska (14,6), Wileńska (13,5). W 22 guberniach rozmiary są średnie od 7 do 13 dzies. Znajduje się pomiędzy niemi gub. Witebska (11,5), Mińska (9,1), Mohylewska (8,2), Wołyńska (7,8). Nakoniec w 12 rozmiary nie dochodzą 10 dzies. Są tam gub. Kijowska (5,5), Podolska (3,8), Połtawska (4,9).

Podług *kategorji włościan* było:

	Liczba osad	Gruntów dzies.	Średnio na 1 osadę dzies.
Byłych poddanych	5.734.140	38.415.480	6,7
„ skarbowych	5.302.979	66.290.378	12,5
„ rodziny Cesarskiej	434.072	4.144.862	9,5
Baszkirów i tepciarów	273.577	8.972.089	28,2
Kolonistów	157.517	3.190.203	20,2
Czynszowników	40.952	109.690	2,6
Rerzeszów	13.634	71.827	5,3
Nadbałtyckich włośc.	62.384	2.483.807	38,9
	—	399.753 ¹⁾	—
Razem	12.019.255	124.078.089	10,2

Główną masę włościan stanowią byli poddani i b. włościanie skarbowi. Pierwsi stanowią 47,7⁰/₀ liczby ogólnej osad włościańskich i posiadają 31,0⁰/₀ ilości ogólnej ziemi nadanej włościanom. Włościanie byli skarbowi stanowią 44,4⁰/₀ liczby ogólnej osad włościańskich i otrzymali 53,4⁰/₀ przestrzeni.

Najmniej otrzymali *czynszownicy* gub. Podolskiej, Wołyńskiej i Kijowskiej przy 41.000 osad po 2,6 dzies. na jedną osadę. Po nich idą *rerzeszy* gub. Besarabskiej, otrzymawszy średnio na 1 osadę 5,3 dzies., następują *byli poddani* z 6,7 dzies. na osadę. Włościanie *byli apanażowi* z 434.000 osad przeważnie w gub. Simbirskiej, otrzymali 9,5 dzies. na osadę. *Byli włościanie skarbowi* otrzymali 12,5 dzies. na osadę. *Koloniści*, przeważnie Niemcy,

¹⁾ 399.753 nie podzielonych podług kategorji właścicieli i na osady.

w gub. Chersońskiej, Besarabskiej, Samarskiej, Saratowskiej, Jekaterynosławskiej i Tauryckiej, otrzymali 20,3 dzies. na osadę. Nakoniec *baszkiry i tepciarze* w gub. Ufimskiej i Orenburskiej otrzymali po 28,2 dzies. na 1 osadę.

Wielkość nadziału na 1 osadę włościańską u włościan byłych poddanych wynosi najmniej 3,7 dzies. na 1 osadę w gub. Podolskiej i Połtawskiej, najwięcej 42 dzies. w gub. Ołoneskiej; dla byłych włościan skarbowych granice wielkości zawarte są pomiędzy 4,7 dzies. w gub. Podolskiej i 6,5 dzies. w gub. Ołoneskiej; dla byłych włościan apanażowych 1,7 dzies. w gub. Czernihowskiej i 18,4 dzies. w gub. Orenburskiej i 18 dzies. w gub. Astrachańskiej.

Na zasadzie wspólnej własności ziemi oparte są 76,7% liczby ogólnej osad włościańskich, posiadających 81,4% całej przestrzeni nadanej. Na prawach własności indywidualnej gruntów oparte są 23,3% liczby ogólnej osad włościańskich, posiadających 18,6% ziemi nadanej.

W trzech guberniach nadbałtyckich i w gub. Kowieńskiej, Grodzieńskiej i Mińskiej panuje wyłącznie własność indywidualna ziemi, w gub. Wileńskiej i Podolskiej, posiadłości te stanowią 99% liczby ogólnej, w Kijowskiej i Wołyńskiej 91 i 98%, liczby ogólnej osad; w gub. Besarabskiej i Witebskiej przypada na nie 72 i 47% i tylko w gub. Chersońskiej i Mohylewskiej przeważa wspólna własność ziemi (93 i 81%).

W pozostałej Rosji panuje prawie wyłącznie własność wspólna ziemi i nie obniża się nigdzie niżej 95% i tylko na południo-zachodzie i w gub. Kurskiej, Czernihowskiej a mianowicie Połtawskiej znajduje się także własność indywidualna, wynosząca 30, 49 i 82% liczby ogólnej osad posiadających grunta nadane.

Podług rodzajów włościan, *byli poddani* przedstawiają 69,6% będących na prawie własności wspólnej z 70,8% ogólnej przestrzeni nadanej, *byli skarbowi* mają 82,8% liczby ogólnej osad na prawie wspólnego władania z 87,8% ogólnej przestrzeni. U *włościan apanażowych* osady ze wspólnem posiadaniem stanowią 98,6% liczby ogólnej z 99,2% przestrzeni. *Baszkiry, tepciarze i kozacy* posiadają grunta tylko na prawie wspólnego posiadania. *Czynszownicy* przeciwnie znają tylko własność jednostkową. U *kolonistów* 73,9% osad jest na prawie wspólnoty, a u rezeszów 30,7%.

Jeżeli podzielimy osady włościańskie na gruntach nadanych podług ich wielkości na 3 kategorie: posiadających do 5 dzies., posiadających od 5 do 10 dzies. i posiadających więcej niż 10 dzies., otrzymamy podział następujący, posiadających

	Osad włościańskich	%
do 5 dzies.	2.856.950	23,8
od 5 do 10 dzies.	5.071.511	42,3
wyżej 10 dzies.	4.070.244	33,9
Razem	11.998.705	100,0.

Nie posiadających 5 dzies. jest prawie $\frac{1}{4}$ liczby ogólnej osad, więcej niż $\frac{2}{5}$ posiadają od 5 do 10 dzies. i $\frac{1}{3}$ posiadają więcej niż 10 dzies. na 1 osadę. Osady włościańskie, *posiadające na 1 osadę nadziału mniej niż 5 dzies.*, znajdują się przeważnie w południowej Rosji a szczególnie w jej części południowo-zachodniej. Ponieważ cała posiadana przez nich przestrzeń wynosi 9.027.813 dzies., wypada zatem średnio na 1 osadę 3,2 dzies. Żeby zatem uzupełnić ich nadziały do wysokości 5 dzies. na osadę, potrzeba 5.256.937 dz.

Z gubernij pojedynczych posiadają osad z nadziałem wynoszącym mniej niż 5 dzies. na osadę.

	Osad	% liczby ogólnej
gub. Podolska	360.471	78,6
„ Połtawska.	250.849	56,1
„ Kijowska	201.456	55,5
„ Besarabska	161.389	56,7
„ Czernihowska	144.502	39,3
„ Charkowska	132.270	36,3
„ Kurska	105.945	31,6
„ Tambowska	101.568	25,1
„ Okręg doński	90.017	69,0

Dla powiększenia rozmiarów własności ziemskiej włościańskiej znajdują się źródła następujące:

	tysięcy dzies.
Zapas banku włościańskiego	1.555,2
Przedstawiono mu do sprzedaży w 1906 r.	8.265,4
Razem	9.820,6
Przeznaczonych na ten cel gruntów skarbow.	7.540,4
Gruntów apanażowych	2.123,9
Suma ogólna	19.484,9

Wspomniane 19,5 mil. dzies. wystarczają zupełnie do uzupełnienia brakującej ilości 5.257.000 dzies. dla doprowadzenia przestrzeni osad włościańskich do normy 5 dzies. na osadę. Ale przeznaczone przestrzenie znajdują się przeważnie na północy i wschodzie Cesarstwa, kiedy tymczasem najmniejsze nadziały włościańskie znajdują się na południu i południo-zachodzie. Tak w gub. Archangielskiej, Astrachańskiej, Wołogodzkiej, Witebskiej, Wiatskiej, Kostromskiej, Mińskiej, Orenburskiej, Permskiej, Samarskiej, Saratowskiej, Simbirskiej i Ufimskiej brakuje 921.000 dzies. przestrzeni, zaś suma dla uzupełnienia wynosi 11.927.000 dzies.; przeciwnie w 6 guberniach południowo-zachodnich: Podolskiej, Połtawskiej, Kijowskiej, Besarabskiej, Czernihowskiej i Kurskiej brakuje wogóle 2.326.000 dzies., a dla uzupełnienia tego braku znajduje

się tylko 1.101.000 dzies. Kiedy zatem na północy i wschodzie Cesarstwa rozporządzalne przestrzenie przenoszą 13 razy ilości potrzebne dla powiększenia posiadania włościańskiego do normy 5 dzies. na osadę, w guberniach południowo-zachodnich wystarczają te grunta zaledwie do pokrycia połowy niezbędnej przestrzeni.

Przy porównaniu z r. 1877 liczba osad włościańskich z 8.450.782 urosła do 12.019.255, czyli na 1,40 razy. Największe było *zwiększenie* w

gub. Mińskiej	w 2,02 razy
„ Podolskiej	„ 1,86 „
„ Chersońskiej	„ 1,74 „
„ Wołyńskiej	„ 1,68 „
„ Astrachańskiej	„ 1,64 „
„ Mohylewskiej	„ 1,57 „
i inne.	

Najmniejsze było *zwiększenie* w

gub. Petersburskiej	na 1,24 razy
„ Moskiewskiej	„ 1,18 „
„ Wileńskiej	„ 1,14 „
„ Grodzieńskiej	„ 1,08 „

W ciągu tego okresu przestrzeń gruntów nadanych zwiększyła się o 11.554.304 dzies., szczególnie w gub. Ołoneskiej, Permskiej, Wiatskiej i Wołogodzkiej. Zmniejszyły się te przestrzenie w guberniach nadbałtyckich.

Wskutek szybszego wzrostu liczby osad włościańskich niż wzrostu przestrzeni nadanych, wypadało średnio na 1 osadę w 1877 r. 13,2 dz., w 1905 r. 10,2 dzies.

Działy na 1 osadę włościańską zmniejszyły się więcej niż na półtora raza w gub.:

Mińskiej	na 1,89 razy
Podolskiej	„ 1,79 „
Orenburskiej	„ 1,78 „
Chersońskiej	„ 1,64 „
Wołyńskiej	„ 1,58 „
Tauryskiej	„ 1,58 „
Ekaterynosławskiej	„ 1,54 „
Tambowskiej	„ 1,51 „

Przeciwnie zwiększyła się średnia wielkość pojedynczej osady włościańskiej w gub. Ołoneskiej, Grodzieńskiej, Permskiej, Estlandzkiej i Liflandzkiej.

Grunta należące do skarbu, kościołów i różnych instytucyj.

Trzecią ostatnią grupę stanowią grunta należące do skarbu, kościołów i różnych instytucyj. Stanowią one razem 154.689.513 dzies., czyli 39,1% całej przestrzeni Rosyi Europejskiej. Z tej sumy ogólnej przypada na *skarbu* 138.086.168 dzies., czyli więcej niż $\frac{1}{3}$ całej przestrzeni Rosyi Europejskiej. Większa część tych gruntów skarbowych znajduje się na samej północy i północo-wschodzie Cesarstwa w niekorzystnych dla kultury stosunkach. Następnie znajduje się ich najwięcej w okręgach za Wołgą i jeziornym. Do gubernii z licznymi gruntami skarbowymi należy także Mińska, posiadająca 721.000 dzies. gruntów skarbowych, dalej gub. Kurlandzka z 18,4% ogólnej przestrzeni gubernii, gub. Grodzieńska (11,1%), Wileńska (10,7%). Do posiadających najmniej gruntów skarbowych należą: gub. Podolska (82.000 dz.) i Estlandzka (4.000 dzies.).

Gruntów *apanażowych* znajduje się 7.843.015 dzies., czyli 2,0% przestrzeni ogólnej, z których 1.868.227 dzies., czyli 23,9% przeznaczono do sprzedaży *małorolnym* włościanom.

Własność indywidualna i własność wspólna.

Jeżeli połączymy grunta 1-ej i 2-ej grupy, przedstawiające razem całą własność prywatną 50 gubernii Rosyi Europ., otrzymamy liczby następujące:

	Dziesięcin	%	% w r. 1877
Grunta nadane	138.767.587	57,7	55,4
„ własności indywidualnej	85.956.666	35,7	43,4
„ należące do gmin i spółek	15.778.677	6,6	1,2
Razem	240.502.930	100,0	100,0

W ciągu ostatnich lat 20 widzimy znaczne zwiększenie gruntów gmin i spółek kosztem własności indywidualnej. Urosły one z 1,27 w r. 1877 do 6,6% w r. 1905, kiedy własność indywidualna zmniejszyła się z 43,4% w roku 1877 do 35,7% w r. 1905.

Jeżeli rozróżnimy wspólną własność ziemską od własności indywidualnej, otrzymamy podział następujący:

	Dzies.	%
Do własności indywidualnej należy	108.937.859	45,3
„ zbiorowej	131.565.071	54,7

Na kresach zachodnich (okręgi nadbałtycki, północo-zachodni i południowo-zachodni) panuje własność jednostkowa, która nigdzie nie wynosi mniej niż 80%; przeciwnie na północy, południu i wschodzie rozwinęta jest przeważnie własność zbiorowa. Pośrodku pomiędzy temi dwoma częściami Rosyi

znajdują się okręgi: Jeziorowy i Dniepro-Doński, w których występują w równej mierze oba rodzaje własności ziemskiej.

Własność indywidualna najbardziej przeważa (więcej niż 80% zajmując przestrzeni) w guberniach:

Liflandzkiej	100	Kurlandzkiej	100
Kowieńskiej	99,9	Estlandzkiej	99,7
Wileńskiej	99,3	Grodzieńskiej	95,1
Podolskiej	94,3	Mińskiej	94,2
Wołyńskiej	94,2	Kijowskiej	89,4
Połtawskiej	87,0		

Własność zbiorowa przeważa najbardziej w guberniach:

Ołoneskiej	93,2	Astrachańskiej	92,2
Orenburskiej	91,1	Wijatskiej	90,5
Dońskiej	84,5	Kazańskiej	83,3
Archangielskiej	80,9		

Dawniej przeważała własność jednostkowa nad zbiorową, tworząc 54,0% całej własności prywatnej; w r. 1905 przeważa własność zbiorowa, posiadając 54,7% przestrzeni ogólnej, kiedy własność jednostkowa posiada tylko 45,3%. Jednak własność jednostkowa zwiększyła się w gub. Besarabskiej i Wołyńskiej, w których z 58,0% i 89,3% w r. 1877 powiększyła się do 71,7% i 94,2% w r. 1905.

Cała przestrzeń własności prywatnej należy do następujących *kategorii właścicieli*:

	Dzies.	%
do włościan	148.735.808	61,84
do szlachty	53.169.008	22,11
do kupców	16.669.049	6,93
do kozaków	14.689.498	6,11
do mieszczan	3.828.537	1,59
do duchowieństwa	337.206	0,14
do innych	2.721.386	1,13
do cudzoziemców	352.438	0,15
Razem	240.502.930	100,0.

Posiadłości *szlachty* znajdują się przeważnie na kresach zachodnich. Zajmują one najwięcej w gub. Estlandzkiej—68,2%, Mińskiej—56,1%, Kurlandzkiej—48,2%, Liflandzkiej—45,7%, Wileńskiej—44,2%, Kowieńskiej—43,5%, Wołyńskiej—39,9%, Permskiej—39,1%, Podolskiej—38,7%, Kijowskiej—36,4%, Mohylewskiej—35,7%, Witebskiej—34,7%, Petersburskiej—33,4%.

Włościanie do nadanych gruntów 124.078.089 dzies. dokupili i otrzy-

mali 24.657.719 dzies., czyli 16,6% posiadanej obecnie przestrzeni, co przy równomiernym podziale na osady daje 2,1 dzies. na jedną.

	Dzies.
W r. 1877 było gruntów nadanych	111.628.506
nabytych	6.552.165
Razem	118.180.671
W r. 1905 było gruntów nadanych	123.182.810
nabytych	23.674.722
Razem	146.857.532
Przybyło zatem gruntów nadanych	11.554.304
nabytych	17.122.557
Razem	28.676.861

W r. 1905 dla powiększenia własności włościańskiej *Najwyżej* kazano przekazać Bankowi Włościańskiemu dla sprzedaży włościanom

gruntów skarbowych	3.878.000
lasów	3.662.000
gruntów apanażowych	2.124.000
Razem	9.664.000

Prócz tego w d. 1 Stycznia 1907 r. było

zapasu bankowego	1.555.000
i zaproponowano do sprzedaży w ciągu 1906 r.	8.265.000

Powiększenie zatem posiadłości włościańskich może dojść, po potrąceniu 104.000 dzies. zwróconych bankowi od zaległych dłużników, do 19.380.000 dzies. Po skutecznieniu tego obrotu własność prywatna dojdzie do 250,3 mil. dzies., a własność włościan do 168,5 mil., czyli do 67,4%.

Licząc 5 osób na *rodzinę*, posiadało zatem własność ziemską

rodzin włościańskich	69,1%
„ szlacheckich	33,6 „
„ kupieckich	18,0 „
„ mieszczkańskich	3,9 „

Wypada zatem na 3 rodziny szlacheckie jedna posiadająca ziemię. Lepsze są stosunki w gub. Połtawskiej, w której 100,6 posiadłości jest na 100 rodzin, w gub. Czernihowskiej nawet 118,5 posiadłości.

Dla *włościan* bardzo korzystnymi są stosunki w gub. Jarosławskiej i Archangielskiej, w których liczba posiadłości włościańskich przenosi liczbę ich rodzin.

Włościanie bezrolni.

Tylko w gub. Kowieńskiej, Grodzieńskiej, Wileńskiej, Petersburskiej i okręgu Dońskim przeważa liczba rodzin *bezrolnych* włościańskich, stanowiących od $\frac{1}{2}$ do $\frac{2}{3}$, a nawet w 3 guberniach nadbałtyckich więcej niż 75% liczby ogólnej.

Włościanie bezrolnych wogóle najwięcej w okręgach: północno-zachodnim i nadbałtyckim, w których posiadają własność ziemską tylko 51,2 i 14,4% wszystkich rodzin włościańskich.

W 50 guberniach Rosyi Europ. ilość gospodarstw wiejskich wynosi 14,7 mil., posiadają własne grunta 12,5 mil., jest zatem bezrolnych 2,2 mil., co licząc po 5 osób na rodzinę daje 11 mil. osób.

Podług opisu 1897 r. zajętych włościan w przemyśle fabrycznym i górnictwie i w zajęciach przewozowych było 11,4% czyli 12,2 mil.; włościan zajętych handlem 3,7% czyli 5 mil., prócz tego jest dużo zajętych usługą osobistą i jako wyrobnicy dzienni. Wogóle włościan niezajętych przy rolnictwie podług obliczeń Komitetu Centr. Statyst. ma być 17 milionów (3,4 mil. rodzin).

Wypada zatem dla r. 1905:

Ilość pracujących w rolnictwie	79.169,7 tys.
Średnia wielkość gospodarstwa. . . .	5,3 osób
Liczba ogólna gospodarstw wiejskich . .	14 994,7 tys.
„ gospodarstw włościańskich	14.733,0 „
Liczba obejrzanych własności włościańskich razem z osadami.	12.489,1 „
Stosunek obejrzanych posiadłości włościańskich do liczby gospodarstw włościańskich.	85

Podług pojedynczych okręgów znajdują się najprzód takie, w których *bezrolnych włościan rolników* niema zupełnie, i znowu są inne, w których ich liczba przenosi $\frac{4}{5}$. Tak np. w okręgach północnym, centralnym, średniej Wołgi i jezior, liczba posiadłości ziemskich włościańskich nie tylko odpowiada liczbie rodzin włościańskich zajętych uprawą rolną, ale nawet ich liczbę przenosi, mogą zatem tam być osady małorolne, ale zupełnie bezrolnych włościan rolników niema zapewne.

Zato na kresach zachodnich, szczególnie w Kraju Zachodnio-Północnym a jeszcze bardziej w guberniach nadbałtyckich, gdzie własność ziemską szlachty jest bardzo rozwiniętą, procent włościan bezrolnych, zajętych pracą przy rolnictwie, dochodzi do 28,44 i nawet 87%.

ROZDZIAŁ IV.

Produkcya rolnicza.

Przestrzenie użytkowane.

O użytkowanych rolniczo przestrzeniach mamy dane dla r. 1901 z państw europejskich i dla Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. ¹⁾ (Tabl. 42).

Z przestrzeni ogólnej 950.758 tysięcy hektarów w Europie, przypada na grunta orne wogóle w Europie 28,6% liczby ogólnej, w Europie Zachodniej 30,9%, w Europie Wschodniej 27,1%. Najwięcej stosunkowo znajduje się gruntów ornych w Danii (69,1%), we Włoszech (62,7%), w Belgii (53,5%) i we Francji (53,3%); najmniej w Norwegii (2,1%), w Finlandyi (3,6%) i w Szwecyi (8,7%). W Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. z liczby ogólnej 750.000 tysięcy hektarów na grunta orne ma przypadać 22,4%.

Łąki miały zajmować w Europie Zachodniej 13,5% przestrzeni ogólnej, w Europie Wschodniej 15,5%, razem w całej Europie średnio 14,7%; w Stanach Zjednoczonych tylko 4,9%. Najwięcej stosunkowo łąk znajduje się w W. Brytanii z Irlandyą 36,8% przestrzeni ogólnej, następnie w Holandyi 36,3%, w Szwajcaryi 34,3%, w Grecyi 30,9%.

Przestrzenie leśne zajmują w Europie 32,9% sumy ogólnej, w Zachodniej 25,1%, we Wschodniej 37,9%, kiedy w Stanach Zjednoczonych 26,7%. Najwięcej stosunkowo lasów znajdujemy w Finlandyi (51,2%, więcej niż połowę przestrzeni ogólnej), następnie w Szwecyi (50,8%), w Rosyi wynoszą

¹⁾ *Das Getreide im Welthandel*. Wien 1905, str. 306 i nast.

Gustaw Sundbärg *Aperçus statistiques internationaux*. 2-eme année. Stockholm, 1906, str. 140 i nast.

Statistisches Handbuch für das Deutsche Reich, 1-er Theil. 1907, str. 114 i nast.

Tabl. 42. Główne kategorie użytkowania ziemi.

Państwa pojedyncze	Cała przestrzeń	Z tego w 1000 hektarów				%			
		Grunta uprawne	Łąki i pastwiska	Lasy	Pozostałe grunta	Grunty ornych	Łąk	Lasów	Innych gruntów
Belgia	2.945	1.576	412	521	436	53,5	14,0	17,7	14,8
Bulgaria	9 604	3.300	833	2.000	3.471	34,4	8,7	20,8	36,1
Dania	3.801	2.627	238	283	653	69,1	6,3	7,4	17,2
Niemcy	53.479	26.392	8.663	13.996	4.428	49,3	16,2	26,2	8,3
Finlandya	33.194	1.180	2.350	17.000	12.664	3,6	7,1	51,2	38,1
Francya	53.503	28.507	5.920	9.522	9.554	53,3	11,1	17,8	17,8
Grecya	6.466	1.432	2.000	850	2.184	22,1	30,9	12,7	34,3
Wielka Brytania z Irlandyą	31.172	8.133	11.482	1.162	10.395	26,1	36,8	3,7	33,4
Włochy	28.448	17.832	3.162	4.156	3.298	62,7	11,1	14,6	11,6
Luksemburg	259	128	40	77	14	49,4	15,4	29,7	5,5
Holandya	3.257	1.030	1.185	252	790	31,6	36,3	7,7	24,4
Austria — Węgry, Bosnia i Hercegowina	67.372	26.510	13.917	21.067	5.878	39,3	20,7	31,3	8,7
Portugalia	8.885	2.466	1.776	630	4.013	71,7	20,0	7,1	45,2
Rumunia	12.949	5.900	1.900	2.774	2.375	45,6	14,7	21,4	18,3
Rosya	485.889	122.985	73.000	196.530	93.374	25,3	15,0	40,4	19,3
Szwecya	41.119	3.579	1.432	20.876	15.232	8,7	3,5	50,8	37,0
Norwegia	30.848	636	376	6.822	23.014	2,1	1,2	22,1	74,6
Szwajcarya	3.975	765	1.362	854	994	19,1	34,3	21,3	25,3
Serbia	4.811	1.502	480	1.200	1.629	31,2	10,0	24,9	33,9
Hiszpania	50.414	11.429	7.012	8.484	23.489	22,7	13,9	16,8	46,6
Turcja, Czarnogórze i Kreta	18.368	4.000	2.000	4.300	8.068	21,8	10,9	23,4	43,9
Europa Zachodnia	366.375	113.313	49.310	91.941	111.811	30,9	13,5	25,1	30,5
„ Wschodnia	584.383	158.596	90 230	221 415	114.142	27,1	15,5	37,9	19,5
Cała Europa	950.758	271.909	139.540	313.356	229.453	28,6	14,7	32,9	23,9
Stany Zjednoczone Ameryki Północnej	750.000	167.853	30.000	200.000	352.147	22,4	4,0	26,7	46,9

lasy 40,4%, w Austro-Węgrzech 31,3%. Najmniej posiada lasów W. Brytania z Irlandyą 3,7%, Portugalia (7,1%), Dania (7,4%), Holandia (7,7%).

Nakoniec *innych gruntów* znajduje się w Europie 23,8% przestrzeni ogólnej; w Zachodniej 30,5%, we Wschodniej 19,5%, kiedy w Stanach Zjednoczonych 46,9%. Tych innych przestrzeni znajduje się najwięcej w Norwegii (74,6%), w Hiszpanii (46,6%), w Portugalii (45,2%), w Szwecyi (37%).

Jeżeli uwzględnimy same *grunta orne*, to z nich przypadało w Europie:

na ogrody	1,41%	przestrzeni ogólnej
na winnice	3,40	„ „
na grunta pod zbożem	59,08	„ „
„ pod okopowami	6,43	„ „
„ pod roślinami pastwnymi	9,74	„ „
„ pod innymi roślinami	3,16	„ „
na ogór	16,77	„ „

Razem 100% (Tab. 43).

W Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. w r. 1900 znajdowało się:

pod zbożem	74.861.000 hektarów
pod roślinami okopowymi	2.328.000 „
„ „ pastwnymi	24.964.000 „

Przestrzenie zasiane czterema głównymi gatunkami zboża i kartoflami w państwach główniejszych przedstawiają cyfry następujące:²⁾ (Tab. 44)

Najwięcej przestrzeni wysianych *pszenicą* było w tysiącach hektarów:

w Rosyi Europ. z Kr. Polskiem	23.706,3
w Stanach Zjednoczonych Ameryki	18.296,9
we Francyi	6.516,8
we Włoszech	5.315,0

Najmniej przestrzeni wysianych *pszenicą*:

w Norwegii	5,1
„ Danii	40,8
„ Holandyi	56,8

Pod *żytem* najwięcej wysianych przestrzeni:

w Rosyi Europ. z Kr. Polskiem	29.360,8
w Niemczech	6.042,6
w Austrii	1.853,6
we Francyi	1.252,5
w Węgrzech z Krocayą i Sławonią	1.142,3

²⁾ Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 1907, 28 Jahrgang. Berlin. 1907, str. 17. 29 Jahrgang 1908, str. 24*.

Tabl. 43. Głównie rodzaje gruntów uprawnych w 1000 hektarów. w r. 1901.

Państwa pojedyncze	Ogół gruntów uprawnych	Ogrody	Winnice	Grunta rolnicze pod				Ugory
				zbożem	okopowem	roślinami pastewnymi	innymi roślinami	
Belgia	1.576	52	—	761	256	193	283	31
Dania	2.627	36	—	1.218	213	932	12	216
Niemcy	26.392	483	135	15.273	4.517	2.657	2.096	1.231
Finlandya	1.180	10	—	677	50	178	15	250
Francya	28.507	387	1.788	14.215	2.390	4.736	1.623	3.368
Wielka Brytania z Irlandyą	8.133	288	—	3.430	1.712	2.485	76	142
Włochy	17.832	150	3.920	8.305	300	2.357	993	1.807
Luksemburg	128	5	—	65	25	15	17	1
Holandya	1.030	63	—	530	234	164	32	7
Austro-Węgry	26.510	832	512	17.172	2.372	2.170	969	2.483
Portugalia	2.466	50	204	1.300	50	50	162	650
Rumunia	5.900	100	147	4.891	24	71	267	400
Rosya	122.985	1.000	185	78.556	4.600	7.182	462	31.000
Szwecya	3.579	38	—	1.711	203	1.208	4	415
Norwegia (1900).	636	8	—	166	39	403	—	20
Szwajcarya	765	10	32	252	125	274	29	43
Serbia (1899).	1.502	31	61	1.250	11	120	—	29
Hiszpania	11.429	125	1.707	5.800	350	1.000	447	2.000
Państwo bałkańskie	8.732	170	550	5.071	25	300	1.116	1.500
Europa Zachodnia.	113.313	1.959	8.028	58.060	11.502	17.544	5.843	10.377
„ Wschodnia	158.596	1.879	1.213	102.583	5.994	8.951	2.760	35.216
Cała Europa	271.909	3.838	9.241	160.643	17.496	26.495	8.603	45.593
%	—	1,41	3,40	59,08	6,43	9,74	3,16	16,77
Stany Zjednoczone w r. 1900	167.853	—	—	74.861	2.328	24.964	—	—

Tabl. 44. Przestrzenie pod uprawą czterech głównych rodzajów zboża i pod kartoflami w tysiącach hektarów.

Oznaczenie państwa	Rok	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Kartofle
Belgia	1906	150,1	252,9	35,2	261,2	144,9
Bulgarya	1905	979,6	175,7	233,2	173,7	2,2
Dania	1901	40,8	272,1	264,9	426,5	53,9
Niemcy	1907	1.746,8	6.042,6	1.701,7	4.377,1	3.297,5
Finlandya	1905	2,9	231,8	121,9	299,6	64,2
Francya	1906	6.516,8	1.252,5	709,3	3.854,9	1.512,9
Wielka Brytania	1906	710,8	26,2	709,0	1.232,0	229,1
Irlandya	1907	15,8	3,7	70,4	444,9	244,5
Włochy	1895	5.315,0	137,0	297,0	474,0	209,0
Holandya	1906	56,8	218,2	28,7	139,1	161,1
Norwegia	1900	5,1	13,1	42,1	102,5	36,7
Austria	1907	1.179,5	1.853,6	1.166,5	1.935,7	1.258,5
Rumunia	1907	1.714,3	146,7	509,7	352,5	9,8
Rosya Europ. z Kr. Pols.	1906	23.706,3	29.360,8	9.534,9	16.980,3	4.008,6
Szwecya	1906	85,8	410,9	203,5	812,6	152,2
Szwajcarya	1906	96,3	75,5	14,3	90,5	85,8
Serbia	1907	367,6	44,5	101,3	96,1	11,3
Hiszpania	1907	3.697,9	901,7	1.441,1	480,1	243,2
Węgry	1906	3.877,4	1.142,3	1.129,1	1.146,3	640,1
Argentyna	190 ² / ₃	3.693,9	2,2	35,8	20,8	36,1
Kanada	1901	1.709,7	71,5	352,8	2.172,3	181,6
Urugwaj	190 ⁶ / ₇	252,3	—	1,9	2,0	—
Stany Zjednoc. Ameryki	1907	18.296,9	779,5	2.609,5	12.884,1	1.264,3
Indye brytańskie	190 ⁶ / ₇	9.825,1	—	3.117,5	—	—
Japonia	1906	439,5	695,1	664,3	24,4	55,6
Australia Nowa Zelandya	190 ⁵ / ₆	89,9	0,6	12,0	143,4	10,9
Nowa Wallia południowa	190 ⁵ / ₆	784,9	1,8	3,9	15,6	10,7
Queensland	1906	46,4	0,05	3,5	0,5	3,3
Australia Południowa	190 ⁵ / ₆	711,1	—	10,6	23,0	3,9
Tasmania	190 ⁵ / ₆	16,7	0,2	2,2	17,3	11,6
Victoria	190 ⁵ / ₆	837,9	0,8	16,6	126,3	18,1
Australia Zachodnia	196 ⁵ / ₆	78,9	0,2	1,5	6,4	0,9
Algier	1906	1.341,7	0,2	1.321,0	128,1	14,3
Natal	1905	0,2	—	0,6	0,8	2,6

Najmniej pod żytem było przestrzeni:

w Norwegii	13,1
w Serbii	44,5
w W. Brytanii z Irlandyą	26,2

Pod *jęczmieniem* najwięcej wysianych przestrzeni rolniczych:

w Rosyi Europ. z Kr. Polskiem	9.534,9
w Stanach Zjednocz. Ameryki Półn.	2.609,5
w Niemczech	1.701,7
w Hiszpanii	1.441,1
w Austrii	1.166,5
w Węgrzech z Krocąją i Sławonią	1.129,1

Najmniej uprawiają jęczmienia:

Holandya pod wysiewem	28,7 tys. hek.
Belgia	35,2 "
Norwegia	42,1 "

Pod *owsem* najwięcej znajduje się gruntów ornych w tysiącach hektarów:

w Rosyi Europ. z Kr. Polskiem	16.980,3
w Stanach Zjednocz. Ameryki Półn.	12.884,1
w Niemczech	4.377,1
we Francyi	3.854,9
w Austrii	1.935,7
w W. Brytanii z Irlandyą	1.676,9
w Węgrzech z Krocąją i Sławonią	1.146,3

Najmniej gruntów ornych pod *owsem*:

w Norwegii	102,5
w Serbii	96,1
w Holandyi	139,1

Najwięcej gruntów ornych pod *kartoflami*:

w Rosyi Europ. z Kr. Polskiem	4.008,6
w Niemczech	3.297,5
we Francyi	1.512,9
w Austrii	1.258,5
w Stanach Zjednoczonych Ameryki	1.264,3

Najmniejsze przestrzenie pod *kartoflami*:

w Bulgaryi	2,2
w Rumunii	9,8
w Serbii	11,3

Wykazy *Komitetu Centralnego Statystycznego w Petersburgu* podają nam

przestrzenie rolnicze, wysiewane w r. 1907 w Cesarstwie i Król. Polskiem w dziesięcinach.¹⁾ (Tab. 45)

Pod zbożami *ozimymi* było:

		Średnio z okresu 5 lat 1902—1906
w Kr. Polskiem	2.382.165 dzies.	2.339.968 dzies.
w 50 gub. Rosyi Europ.	27 558.017 "	27.496.659 "
Razem w 72 guberniach i okręgach Cesarstwa	32.857.109 "	32.598.377 "
Pod zbożami <i>jaremi</i> było w r. 1907:		
w Kr. Polskiem	1.827.112 dzies.	1.793.935 dzies.
w 50 gub. Rosyi Europ.	42.170.377 "	42.197.225 "
Razem w 72 guberniach i okręgach Cesarstwa	51.315.574 "	50.275.958 "

Wypada zatem, że w Kr. Polskiem przeważa wysiew zbóż ozimych nad wysiewem zbóż jarych, w 50 guberniach Rosyi Europ. przewaga jest po stronie zbóż jarych.

Pod *kartoflami* było w r. 1907:

w Kr. Polskiem	913.155 dzies.	855.030 dzies.
w 50 gub. Rosyi Europ.	2.754.272 "	2.708.024 "
w 72 guberniach i okręgach Cesarstwa	3.814.837 "	3.715.348 "

Zbiory rolnicze.

Zbieranie danych o zbiorach.

Dokładna statystyka zbiorów rolniczych napotyka na wielkie trudności. Wymłot próbny w jesieni zboża na zasiew nie daje dokładnych danych, ponieważ dla otrzymania ziarna na zasiew wybierają najlepsze części zbiorów. Z ich omłotu nie można zatem sądzić o wielkości zbiorów ogólnych.²⁾ Następnie nawet więksi właściciele ziemscy często nie prowadzą dokładnego obliczenia rezultatów rocznej gospodarki. Dalej rolnicy niechętnie udzielają

¹⁾ Урожай 1906 года I Озимые хлеба и сено, II Яровые хлеба и картофель. СПб. 1907. Предварительные данные о площадях посева зерновых хлебов в 72 губерниях и областях Империи в 1907 году.

²⁾ Prof. Dr. J. Conrad. Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie, IV Theil. Statistik. II Theil, die Statistik der wirtschaftlichen Kultur. Jena, 1904, str. 114 i nast.

Tabl. 45. *Przestrzenie rolnicze zasiewane w r.*

Przestrzenie wysiane w r 1907 w dziesięcinach	Gub. Warszaw- ska	Gub. Kaliska	Gub. Kielecka	Gub. Łomżyń- ska	Gub. Lubelska	Gub. Piotrkow- ska
Żyta ozimego	282.459	246.198	109.449	122.119	206.187	245.749
Pszenicy ozimej	71.385	40.869	63.063	24.317	94.225	29.309
Razem zboża ozimego	353.844	287.067	172.512	146.436	300.412	275.058
Żyta jarego	1.522	483	1.323	1.103	2.439	1.736
Pszenicy jarej.	1.182	120	1.877	471	1.868	38
Owsa	137.253	96.460	84.396	65.705	158.054	114.005
Jęczmienia	44.250	31.060	69.352	15.739	90.698	47.298
Orkisz	2.155	1.815	443	80	741	3.065
Gryki	9.403	6.472	1.100	7.887	31.253	6.092
Prosa	1.940	3.154	3.820	774	8.713	2.582
Kukurydzy	121	44	101	104	61	9
Grochu	21.730	16.458	9.956	13.918	13.890	9.695
Soczewicy	147	284	747	21	1.099	57
Bobu	1.320	942	3.263	967	4.740	94
Razem pod zbożami jaremi.	221.023	157.292	176.378	106.769	313.556	184.671
Wogóle pod zbożami . .	574.867	444.359	348.890	253.205	613.968	459.729
Pod kartoflami	125.250	110.502	84.157	59.591	98.305	131.895
„ lnem	4.543	3.322	1.116	4.891	4.698	2.652
„ konopiami	194	318	418	236	4.310	50
„ łąkami naturalnymi.	87.804	77.648	52.873	88.065	134.915	64.689
Przestrzenie zasiane ziarnem zbożowym, roślinami strączkowymi i kartoflami średnio z okresu 5-letniego 1902 — 1906:						
Pod zbożami ozimymi . .	—	—	—	—	—	—
„ „ jaremi	—	—	—	—	—	—
„ „ kartoflami	—	—	—	—	—	—

1907 w Królestwie Polskim w dziesięcinach.

Gub. Płocka	Gub. Radomska	Gub. Suwalska	Gub. Siedlecka	Całe Kró- lestwo Pol- skie	50 gubernii Rosyi Euro- pejskiej	Razem w 72 guberniach i okręgach
196.091 47.413	174.182 30.975	147.551 22.097	194.389 34.138	1.924.374 457.791	24.148.905 3.409.112	26.823.014 6.034.095
243.504 2.633 104 65.628 29.226 74 10.963 323 1 22.795 64 126	205.157 2.923 156 120.357 56.543 895 8.411 4.554 3 12.493 276 1.689	169.648 893 643 90.827 40.624 40 4.447 — — 15.851 1.038 123	228.527 363 36 116.328 25.122 355 12.800 4.246 21 12.991 101 337	2.382.165 15.418 6.495 1.049.013 449.912 9.663 98.828 30.106 465 149.777 3.834 13.601	27.558.017 178.795 13.479.887 14.110.640 7.579.352 273.189 1.826.674 2.636.703 1.073.395 696.178 265.917 49.647	32.857.109 682.560 16.512.581 16.905.110 9.222.777 290.665 1.977.001 3.224.739 1.289.530 874.013 271.771 64.827
131.937 375.441 85.029 1.216 38 68.463	208.300 413.457 84.649 3.219 1.097 60.816	154.486 324.134 41.843 7.844 878 102.229	172.700 401.227 91.934 5.046 911 139.876	1.827.112 4.209.277 913.155 38.547 8.450 877.378	42.170.377 69.728.394 2.754.272 1.235.985 616.969 24.399.612	51.315.574 84.172.683 3.814.837 1.356.322 695.857 32.286.438
— — —	— — —	— — —	— — —	2.339.968 1.793.935 855.030	27.496.659 42.197.225 2.708.024	32.598.377 50.275.958 3.715.348

dokładnych wiadomości, obawiając się podwyższenia podatków i dlatego świadomie podają fałszywe cyfry.

Pierwsza *Belgia* zaprowadziła w r. 1846 dokładne zbieranie wiadomości o zbiorach przy pomocy kwestyonaryuszów wysyłanych do pojedynczych gospodarzy wiejskich, odpowiedzi których kontrolują specjalne komisje w każdym okręgu i robią z nich zestawienia.

Najwięcej ulepszeń zaprowadzono dla statystyki zbiorów w *Niemczech*.¹⁾ Podług ostatnich postanowień składają sprawozdania o stanie zasiewów 7.721 sprawozdawców, a mianowicie: o przestrzeniach uprawianych w Czerwcu, o stanie zasiewów miesięcznie od Października i o zbiorach w Listopadzie.

Dla określenia stanu zasiewów służą *stopnie* następujące:

Nr. 1 — bardzo dobre.

Nr. 2 — dobre.

Nr. 3 — średnie (przeciętne).

Nr. 4 — nieszczególne, i

Nr. 5 — bardzo nieszczególne.

Dla oznaczenia bardziej szczegółowego służą liczby dziesiętne przy cyfrach.

Sprawozdania drukują się w gazecie urzędowej (*Reichsanzeiger*) w dniu 24 lub 25, najdalej 26 miesiąca dla całego Cesarstwa, w miesiącach Październiku i Listopadzie, a następnie w miesiącach: Kwietniu, Maju, Czerwcu, Lipcu, Sierpniu i Wrześniu.

W Czerwcu zbierane są wiadomości o przestrzeniach wysiewanych przez 11 rodzajów płodów rolniczych, a w Listopadzie o rezultatach zbiorów, tak, że główne rezultaty statystyki zbiorów 1906 r. ogłosił *Reichsanzeiger* 28 grudnia 1906 r.

Ostatnie sprawozdanie o stanie zasiewów przed zbiorami jest sprawozdanie wrześniowe. Porównyując to sprawozdanie z otrzymanymi rezultatami ostatecznymi przekonano się, że uwzględniając tylko ziarno i (Knollen) korzenie okopowych, w latach suchych ostatnie sprawozdanie o stanie zasiewów przed żniwem dawało rezultaty trochę gorsze niż rzeczywiste, a w latach mokrych trochę lepsze, t. j. w latach suchych otrzymano zbiory większe, w mokrych mniejsze, niż należało oczekiwać z ostatniego sprawozdania o stanie zasiewów.

Bardzo szczegółowe są sprawozdania o produkcji płodów rolniczych w *Stanach Zjednoczonych*. Biuro statystyki rolniczej w Washingtonie posiada po 4 agentów w każdym Comity dla sprawozdań miesięcznych, prócz

¹⁾ *Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reichs*, 16 Jahrgang 1907. Erstes Heft. Berlin, 1907, str. 14 i nast. 17 Jahrgang 1908 1-es Heft, str. 72 i nast.

których istnieje jeszcze około 200.000 agentów niezależnych od powyższych w głównych townships kraju, którzy przysyłają sprawozdania bezpośrednio do biura centralnego. Prócz tego zbierane bywają wiadomości o obrotach zbożowych na drogach żelaznych i w elewatorach. Sprawozdania miesięczne oznaczają w procentach zbioru normalnego przewidywania rezultatów żniwa. Dla zachęcenia farmerów do podawania dokładnych wiadomości, otrzymuje każdy z nich, jeżeli zażąda, darmo przysłane sprawozdania miesięczne.

Ponieważ zbiory rolnicze nie tylko służą do przekarmienia ludności, ale także do produkcji piwa, gorzałki, krochmalu i karmienia inwentarza, przeto nie można oznaczyć stałej ilości zbiorów potrzebnej na jedną osobę ludności, ponieważ ta średnia ilość ciągle się zmienia. Tak na głowę ludności Niemiec wynosiły rozporządzalne ilości zboża w kilogramach przeciętno podczas okresów:

	1897/8—1901/2	1902/3—1906/7
Żyta	145,6	150,4
Pszenicy	80,0	89,4
Orkisz	7,4	6,8
Razem zboża na chleb	233,8	246,6
Jęczmienia	68,9	77,5
Owsa	114,3	120,1
Kartofli	599,4	606,5

Spożycie zatem w ostatnim pięcioleciu było większe niż podczas poprzedzającego okresu pięcioletniego.

Nie miał racji Ks. Bismark kiedy w mowie mianej w r. 1879 utrzymywał, że Niemcy nie potrzebują przywozu zboża na chleb z zagranicy. Podług niego 4 centnary takiego zboża na głowę ludności wystarczają, ponieważ więcej jeść niż do syta niepodobna. Te 4 centnary pomnożone przez liczbę ludności dają wysokość niezbędnych ilości, i te ilości otrzymywane są w Niemczech. Tymczasem pomimo nałożenia cła na zboże zagraniczne, przywóz tego zboża ciągle wzrastał, zadając kłam obliczeniom żelaznego kanclerza.¹⁾

Ogólna produkcja zboża.

Jeżeli weźmiemy *wszechświatową produkcję zboża* (Tab. 46) podczas okresu 5-letniego 1898 do 1902 r., to miejsce pierwsze zajmuje produkcja pszenicy (757.077.000 Limit.), po pszenicy idzie kukurudza (679.620.000 cent. metr.), daleko mniej wynosi produkcja owsa (470.764.000), żyta 405.565 Limit.) i jęczmienia (232.364 cent. metr.).²⁾

¹⁾ *J. Conrad* l. c., str. 116.

²⁾ *Das Getreide im Welthandel* l. c., str. 319. *G. Sundbärg* l. c., str. 155 i nast.

Tabl. 46. *Wszechświatowa produkcja zboża w 1000 centnarów metrycznych (Limita).*

Lata	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Kukurydza
1898—1902	757.077	405.565	232.364	470.764	679.620
1898	777.138	381.731	237.324	443.066	659.706
1899	727.353	420.805	213.323	490.236	674.645
1900	691.352	414.818	210.109	469.458	699.118
1901	774.134	378.674	234.020	421.463	584.852
1902	818.447	431.801	267.039	530.072	795.790
1903	852.041	438.289	271.478	497.075	760.259
1904	885.933	463.261	302.669	536.653	837.003

W r. 1904 stoi na pierwszym miejscu pszenica, po niej idzie kukurydza, dalej owies, żyto i jęczmień.

Jeżeli będziemy uwzględniali *produkcję zboża w latach ostatnich podług państw pojedynczych*³⁾ (Tab. 47), znajdziemy największą produkcję pszenicy w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. 16.803,3 tys ton, następnie przypada najwięcej na Rosyę bez Finlandyi (12.273,6), we Francyi (8.945,8), na Węgry, (5.654,3), Niemcy (3.479,3). Najmniej wyprodukowały pszenicy w r. 1905: Finlandya (3,5), Bośnia z Hercegowiną (73,4), Norwegia (8,8), Dania (113,3), Holandia (133,6), Szwecya (185,5).

Otrzymano najwięcej *żyta* w Rosyi bez Finlandyi (16.223,6 tysięcy ton), w Niemczech (9.757,9), w Austrii (2.196,0). Nie produkują żyta: W. Brytania z Irlandyą, bardzo mało Grecya, Bośnia z Hercegowiną (9,9), Norwegia (22,1), Serbia (23,1), Szwajcarya (128,4).

Produkcja *jęczmienia* największa w Rosyi bez Finlandyi (6.690,5 tysięcy ton), w Stanach Zjednoczonych (3.348,4), w Niemczech (3.497,7). Najmniejsze otrzymano ilości w Szwajcarii (23,9), w Bośni z Hercegowiną (71,3), w Norwegii (100,9), w Holandyi (72,4).

Zebrano najwięcej *owsa*: w Rosyi bez Finlandyi (9.192,5 tysięcy ton), w Stanach Zjednoczonych (10.034,1), w Niemczech (9.149,1), we Francyi (4.283,6).

³⁾ Otto Hübners *Geographisch statistische Tabellen*. 1907, str. 91 i nast. Statistisches Jarbuch f. d. Deutsche Reich. 29 Jahr. 1908, str. 25*.

Tabl. 47. *Zbiory czterech głównych rodzajów zboża i kartofli w tysiącach ton.*

Oznaczenie państwa	Rok	Pszenica	Żyto	Jęczmień	Owies	Kartofle
Belgia	1906	352,8	522,5	94,7	656,5	2.412,7
Bośnia i Hercegowina . . .	1906	73,4	9,9	71,3	51,4	81,9
Bulgarya	1905	951,2	180,7	248,9	136,3	8,2
Dania	1906	113,3	488,7	525,0	712,4	720,7
Niemcy	1907	3.479,3	9.757,9	3.497,7	9.149,1	45.538,3
Finlandya	1905	3,5	285,0	116,2	318,2	452,3
Francya	1906	8.945,8	1.292,6	824,5	4.283,6	10.126,2
Wielka Brytania	1906	1.632,4	—	1.476,0	2.190,1	3.490,4
Irlandya	1907	35,5	6,0	149,9	858,3	2.246,5
Holandya	1906	133,6	352,2	72,4	309,6	2.423,2
Norwegia	1900	8,8	22,1	100,9	177,3	581,7
Austria	1907	1.425,3	2.196,0	1.710,3	2.476,3	14.663,4
Rumunia	1907	1.164,8	64,8	459,5	282,9	81,7
Rosya Europ. i Król. Polskie	1906	12.273,6	16.223,6	6.690,5	9.192,5	25.575,7
Szwecya	1906	185,5	674,8	331,2	1.110,1	1.554,3
Szwajcarya	1906	154,0	128,4	23,9	162,9	1.271,3
Serbia	1907	227,9	23,1	68,3	43,3	23,8
Hiszpania	1907	2.730,6	686,5	1.167,0	246,7	2.299,2
Węgry	1906	5.654,3	1.368,6	1.578,6	1.353,9	5.223,7
Kanada	1907	2.529,5	—	1.084,1	3.220,0	—
Meksyk	1904	255,6	—	17,4	—	14,3
Urugwaj	190 ^{6/7}	186,9	—	1,6	1,8	—
Stany Zjednoczone Ameryki	1907	16.803,3	779,7	3.348,4	10.034,1	—
Indye brytańskie	190 ^{6/7}	7.594,3	—	—	—	—
Japonia	1906	543,2	878,6	1.056,4	48,5	508,7
Australia Nowa Zelandya .	190 ^{5/6}	187,8	1,4	25,0	225,6	125,4
Nowa Walia południowa .	190 ^{5/6}	572,9	1,3	2,7	15,7	50,9
Queensland	1906	30,6	0,1	3,9	0,5	16,1
Australia południowa . . .	190 ^{5/6}	556,5	—	12,3	15,4	20,7
Tasmania	190 ^{5/6}	21,5	0,2	2,3	21,3	65,6
Viktorya	190 ^{5/6}	646,9	0,8	25,9	128,4	177,2
Australia zachodnia . . .	190 ^{5/6}	63,8	0,1	1,2	5,0	6,4
Algier	1906	934,1	0,2	1.036,4	136,1	45,8
Natal	1905	0,1	—	0,2	0,2	—

Produkcya *kartofli* największa w Niemczech, w r. 1907 (45.538,3 tysięcy ton), następnie w Rosyi bez Finlandyi (25.575,7), we Francyi (10.126,2), w Austrii (140,0), w W. Brytanii z Irlandyą (3.490,4), w Węgrzech (5.223,7).

W *Wielkiej Brytanii* od r. 1868 widoczne jest znaczne zmniejszenie uprawy zbóż, przestrzenie pod przenicą zmniejszyły się więcej niż na połowę. Uprawa ważniejszych zbóż z 8,8 milionów w r. 1880 zeszła do 7,2 mil. w roku 1902, t. j. o 1,6 mil. akrów. Ale uprawa roślin pastewnych zwiększyła się z 3,9 mil. w r. 1868 do 4,8 mil. w r. 1902. Zwiększyły się szczególnie przestrzenie pod łąkami z 14,4 mil. w r. 1880 do 16,8 mil. w r. 1902. Nie jest to przejście do kultury ekstenzywnej. Łąki są tam bardzo starannie utrzymane często walcowane, nawadniane, nawożone intensywnie podobnie jak grunta orne, i przynoszą te same korzyści co ostatnie.

Zbiory rolnicze Kr. Polskiego.

Zbiory rolnicze Królestwa Polskiego w r. 1906 porównawczo ze zbiorami w 50 guberniach Rosyi Europejskiej i z 72 guberniami i okręgami Cesarstwa przedstawiamy w tablicy 48, podług pojedynczych gubernii i na zasadzie sprawozdania Komitetu Centralnego Statystycznego w Petersburgu.¹⁾

Zboża wszelkiego za wyłączeniem owsa i *kartofli* otrzymano tysięcy pudów w r. 1906.

		Średnio z okresu 5-letniego 1901—1905 r.
w Królestwie Polskiem	197.760,3	180.176,3
w 50 guberniach Rosyi Europ.	2.025.391,6	2.538.740,2
Razem w 72 gub. Cesarstwa	2.624.970,3	3.076.985,9

Wypadało zatem na 1 osobę:

	w r. 1906	w r. 1905
w Królestwie Polskiem	14,84	14,18 pudów
w 50 gub. Rosyi Europ.	14,42	17,40 „
Razem w 72 gub. Cesarstwa	15,70	18,47 „

Najwięcej wypadało pudów zboża na 1 osobę ludności w gubernii

	w r. 1906	w r. 1905
Płockiej	25,76	21,90
Kaliskiej	19,92	18,26
Lubelskiej	18,97	19,40
Siedleckiej	17,06	15,31

¹⁾ Урожай 1906 года. I. Озимые хлеба и сено. II. Яровые хлеба и картофель. СПб. 1907.

Najmniej na 1 osobę pudów w gubernii

	w r. 1906	w r. 1905
Piotrkowskiej	9,50	8,39
Warszawskiej	10,25	9,99
Łomżyńskiej	12,22	12,73

Otrzymano *kartofli* tysięcy pudów:

	w r. 1906	Średnio z okresu 1901—1905
w Królestwie Polskiem	492.891,7	426.169,2
w 50 gub. Rosyi Europ.	1.047.071,5	1.115.646,2
Razem w 72 gub. Cesarstwa	1.588.684,5	1.590.664,1

Wypadało pudów *kartofli* na 1 osobę ludności:

	w r. 1906	w r. 1905
w Królestwie Polskiem	35,70	42,54
w 50 gub. Rosyi Europ.	7,33	8,37
Razem w 72 gub. Cesarstwa	9,32	10,73

Widzimy zatem, że uprawa *kartofli* w Kr. Polskiem jest prawie pięć razy większą niż w 50 guberniach Rosyi Europ.

Produkcya *owsa* wynosiła w tysiącach pudów:

	w r. 1906	Średnio z okresu 1901—1905 r.
w Królestwie Polskiem	58.860,0	50.400,0
w 50 gub. Rosyi Europ.	482.873,2	666.272,6
Razem w 72 gub. Cesarstwa	631.802,5	780.875,2

W wykazach urzędowych podano także ilości zebranych *słomy* i *siana* w r. 1906 w tysiącach pudów.

	Słomy	Siana
w Królestwie Polskiem	558.348,7	135.374,2
w 50 gub. Rosyi Europ.	3.442.078,5	1.940.651,7
Razem w 72 gub. Cesarstwa	4.559.400,3	2.861.785,0

Pod względem produkcji zbóż pokarmowych pierwsze miejsce zajmują okręgi: południowo-zachodni i południowo-stepowy, pod względem produkcji *kartofli* — Kr. Polskie i okręgi północno-zachodni i centralny; pod względem produkcji *owsa* okręgi średniej Wołgi i centralny; pod względem produkcji łąk okręg Syberyi.

Zbiory niższe niż średnie otrzymano w r. 1906 nie tylko od większej części zbóż pokarmowych, ale także od roślin strączkowych (grochu, bobu i soczewicy).

Tabl. 48. *Zbiory rolnicze 1906*

Zbiory rolnicze.	Gub. Warszaw- ska	Gub. Kaliska	Gub. Kielecka	Gub. Łomżyń- ska	Gub. Lubelska	Gub. Piotrkow- ska
Żyto ozime przestrzeń wysiana w r. 1906 dziesięcin . . .	274.699	237.200	111.580	113.280	217.100	240.411
Zebrano tysięcy pudów . .	17.178,8	16.188,9	6.843,8	6.298,9	13.126,0	13.551,9
Średni zbiór okresu 5-letnie- go 1901—1905	16.457,9	13.879,2	6.452,3	6.424,0	13.228,4	13.003,7
Czysta pozostał. zbioru r. 1906	14.103,0	13.525,8	5.522,0	5.037,9	10.695,9	10.724,9
„ „ na 1 osobę lud- ności w r. 1906	6,20	13,68	6,04	7,66	7,82	6,39
Czysta pozostałość w r. 1905 .	5,90	12,37	5,93	7,77	8,19	5,38
Żyto jare przestrzeń wysiana w r. 1906 w dziesięcinach	1.629	427	768	1.336	2.305	2.241
Zebrano w r. 1906 tys. pudów	93,9	26,9	48,5	54,6	103,0	126,4
Zebrano średnio w okresie 5-letnim 1901—1905 r. . .	87,5	28,2	47,3	79,6	117,3	107,4
Czysta pozostałość zbioru w r. 1906	75,8	21,9	39,8	40,0	76,7	101,6
Czysta pozostałość na 1 osobę ludności w r. 1906	0,03	0,02	0,04	0,06	0,06	0,06
Czysta pozostałość w r. 1905	0,02	0,01	0,04	0,10	0,05	0,04
Pszemica ozima przestrzeń wy- siana w r. 1906 w dziesięc.	68.729	40.149	59.869	25.211	95.258	24.705
Zebrano w r. 1906 tys. pudów	5.294,9	3.238,3	4.549,6	1.728,5	7.645,5	1.849,4
Zebrano średnio z okresu 5 let- niego 1901—1905 r. tys. pud.	4.886,0	2.724,7	4.393,7	1.659,5	7.246,2	1.499,8
Czysta pozostał. zbiorów 1000 pud.	4.507,5	2.770,2	3.801,3	1.431,9	6.545,8	1.549,8
Czysta pozostałość na 1 osobę ludności w r. 1906	1,98	2,81	4,16	2,18	4,71	0,92
Czysta pozostałość w r. 1905	1,95	2,64	4,30	2,28	4,82	0,84
Pszemica jara przestrzeń wysie- wana w r. 1906 w dziesięc.	926	46	792	289	1.719	717
Zebrano w 1906 r. tysięcy pud.	84,8	3,5	64,1	15,1	131,8	42,7
Zebrano średnio z okresu 5 let. 1901—1905 r. tysięcy pud. .	27,7	2,0	70,7	22,7	143,2	19,2
Czysta pozostałość zbiorów 1906 r. w tys. pud.	73,4	2,9	54,6	11,8	111,9	33,4
Czysta pozostałość na 1 osobę ludności w r. 1906	0,03	0,00	0,06	0,02	0,08	0,02
Czysta pozostałość w r. 1905	0,01	0,00	0,05	0,03	0,07	0,00

roku w Królestwie Polskiem.

Gub. Płocka	Gub. Radomska	Gub. Suwalska	Gub. Siedlecka	Całe Królestwo Polskie	50 gubernii Rosyi Europejskiej	Razem w 72 guberniach i okręgach
178.179	172.819	145.618	213.127	1.904.013	24.464.522	27.191.782
11.715,7	8.467,0	8.006,5	12.796,9	114.174,4	855.037,1	1.009.355,6
9.998,3	8.713,8	8.175,2	10.578,9	104.911,7	1.175.864,6	1.318.373,2
9.753,0	6.470,3	6.409,7	10.436,1	92.678,6	638.572,6	764.201,7
15,74	6,92	10,10	11,04	8,44	5,82	5,76
11,92	8,06	10,11	10,31	7,94	7,04	6,71
2.232	2.664	891	444	14.937	219.130	583.715
94,1	125,3	41,6	18,6	732,9	6.683,1	24.719,3
115,7	116,3	55,0	39,4	793,7	7.924,5	24.767,2
70,3	93,8	32,5	14,1	566,5	4.911,4	19.012,0
0,11	0,10	0,05	0,02	0,04	0,04	0,14
0,12	0,09	0,05	0,01	0,05	0,06	0,15
46.168	32.654	27.211	41.898	461.852	3.591.952	6.272.200
3.552,8	2.048,6	1.830,0	2.999,7	34.787,3	252.739,3	396.290,3
2.910,1	2.195,0	1.714,2	2.166,6	31.395,8	216.666,0	342.801,6
3.019,3	1.656,3	1.565,9	2.514,1	29.362,1	222.536,9	341.398,7
4,87	1,77	2,47	2,75	2,67	2,03	2,59
4,51	2,14	2,11	2,24	2,61	1,73	2,41
33	46	152	39	4.759	14.564.526	17.298.800
1,5	3,2	7,6	1,4	355,7	320.076,3	448.383,4
9,5	10,8	19,2	3,6	328,6	517.730,0	633.409,3
1,1	2,7	5,9	0,9	298,6	218.510,4	322.274,1
0,00	0,00	0,01	0,00	0,02	1,99	2,51
0,00	0,03	0,04	0,00	0,02	4,00	4,32

Tabl. 48, ciąg dalszy.

Zbiory rolnicze.	Gub. Warszaw- ska	Gub. Kaliska	Gub. Kielecka	Gub. Łomżyń- ska	Gub. Lubelska	Gub. Piotrkow- ska
Zebrano średnio w okresie 5 let. 1901—1906 r. tys. pud.	3,9	0,9	23,5	5,3	74,2	2,5
Czysta pozostałość tys. pud.	9,6	1,0	12,8	—	39,1	0,7
Bób przestrzeń wysiana w r. 1906 w dziesięcin.	1.474	—	3.110	91	4.630	—
Zebrano w r. 1906 tys. pud.	77,1	—	294,1	6,4	479,3	—
średnio z okresu 1901—1906 r. tys. pud. .	68,7	33,2	215,3	11,2	302,6	9,6
Czysta pozostałość tys. pud.	62,6	—	253,8	5,3	419,2	—
Owies przestrzeń wysiana w r. 1906 dziesięcin.	132.215	94.300	80.390	55.764	150.388	116.839
Zebrano w r. 1906 tys. pud. .	7.869,2	6.240,0	5.142,0	2.749,4	9.532,7	5.912,0
średnio z okresu 5 let. 1901—1905 r. tys. pud. .	7.272,0	5.230,2	4.098,6	2.820,6	8.560,1	4.326,0
Czysta pozostałość tys. pud.	6.453,3	5.162,2	4.878,3	2.214,1	8.014,5	4.664,5
Kartofle przestrzeń zasiane w r. 1906 dziesięcin.	118.006	108.753	80.942	53.645	95.528	138.974
Zebrano w r. 1906 tys. pud.	57.422,1	59.541,0	53.766,5	22.582,7	68.051,3	72.412,0
średnio z okresu 1901—1905 r. tys. pud. .	56.744,4	54.930,7	40.213,6	25.243,1	59.770,0	53.891,3
Czysta pozostałość tys. pud.	45.293,2	46.512,5	44.962,8	16.282,1	55.804,0	57.249,2
" " na 1 osob. w r. 1906	19,92	47,03	49,16	24,81	48,01	34,10
" " w r. 1905	27,59	60,25	53,09	37,96	46,26	37,41
Wszystkie zboża za wyłączeniem owsa i kartofli:						
Przestrzeń wysiana w r. 1906 dziesięcin.	425.755	334.768	257.218	178.288	463.177	339.548
Zebrano w r. 1906 tys. pud.	28.045,4	23.439,8	17.948,4	9.974,4	31.071,1	19.834,1
średnio z okresu 5 let. 1901—1905 tys. pud. . . .	26.838,8	20.157,4	16.399,1	10.129,2	29.779,0	16.139,1
Czysta pozostałość w tys. pud.	23.350,7	19.709,4	14.901,4	8.024,2	26.044,7	15.928,6
" " na 1 osobę lud. w r. 1906	10,25	19,92	16,26	12,22	18,97	9,50
Czysta pozostałość w r. 1905	9,99	18,26	15,72	12,73	19,40	8,39
Zbiór słomy:						
od zboża ozimego tys. pud.	56.589,0	48.873,6	23.313,9	17.734,1	46.396,0	37.885,9
" " jarego "	25.852,6	22.222,0	19.450,4	6.894,1	35.598,9	21.998,4
Razem "	82.441,6	71.095,6	42.764,3	24.628,2	81.994,9	59.884,3
Zbiór siana.						
Przestrzeń łąk mokrych dzies.	36.641	28.578	15.558	16.548	34.826	24.442
Zebrano z nich w r. 1906 tys. p.	4.904,8	5.293,6	2.050,2	2.543,8	5.006,3	4.365,7
Łąki suche przestrzeń dzies.	55.524	48.515	37.435	74.265	102.188	49.137
Zebrano z nich tys. pud. . . .	8.931,3	8.618,5	5.233,2	10.036,2	15.867,1	7.663,6
Razem łąk dziesięcin	92.165	77.093	52.993	90.813	137.014	73.579
Zebrano tys. pudów	13.836,1	13.912,1	7.283,4	12.580,0	20.873,4	12.029,3

Gub. Płocka	Gub. Radomska	Gub. Suwalska	Gub. Siedlecka	Cale Królestwo Polskie	50 gubernii Rosyi Europejskiej	Razem 72 gubernie i okręgi
10,5	17,5	34,7	6,2	179,2	11.772,6	12.035,0
29,1	4,4	48,0	2,9	147,6	5.370,2	5.558,7
450	1.392	167	334	11.648	40.498	55.103
38,0	145,2	8,2	25,5	1.073,8	2.963,5	4.164,2
22,7	121,7	20,7	43,0	848,7	3.289,0	4.233,7
32,6	128,4	6,7	21,5	930,1	2.541,8	3.582,4
63.577	116.648	91.459	128.057	1.029.637	14.154.069	16.803.803
3.545,4	6.500,2	4.295,8	7.073,3	58.860,0	482.873,2	631.802,5
3.259,4	5.342,0	4.498,8	4.992,3	50.400,0	666.272,6	780.875,2
2.818,9	5.249,9	3.352,0	5.736,2	48.043,9	319.486,5	440.157,6
78.551	85.844	40.405	97.745	898.393	2.669.697	3.739.426
37.779,6	51.381,5	18.243,7	51.711,3	492.891,7	1.047.071,5	1.588.684,5
37.080,6	39.709,5	17.414,8	41.171,2	426.169,2	1.115.646,2	1.590.664,1
29.324,5	41.829,6	13.407,3	41.225,9	391.981,1	802.152,7	1.233.058,4
47,33	44,75	21,28	45,12	35,70	7,33	9,32
64,23	50,83	23,29	47,42	42,54	8,37	10,73
286.961	291.690	230.146	318.197	3.125.748	56.801.915	67.920.562
19.100,2	15.746,2	13.178,6	19.422,1	197.760,3	2.025.391,6	2.624.970,3
16.516,0	15.516,4	13.094,8	15.606,5	180.176,3	2.538.740,2	3.076.985,9
15.964,6	12.452,1	10.659,3	15.950,6	162.985,6	1.579.337,8	2.078.061,7
25,76	13,30	16,79	17,06	14,84	14,42	15,70
21,90	14,86	16,41	15,31	14,18	17,40	18,47
39.049,2	24.070,4	24.329,5	34.374,9	352.616,5	1.683.087,4	2.230.103,1
15.771,5	22.316,1	16.825,0	18.803,2	205.732,2	1.758.991,1	2.329.297,2
54.820,7	46.386,5	41.154,5	53.178,1	558.348,7	3.442.078,5	4.559.400,3
20.380	23.823	16.465	45.975	263.236	6.355.350	8.005.937
3.388,3	3.065,7	2.256,2	6.226,2	39.100,8	622.309,7	858.725,1
42.984	41.336	84.557	107.362	643.303	18.497.619	25.013.426
7.308,6	5.560,6	13.267,2	13.787,1	96.273,4	1.318.342,0	2.003.059,9
63.364	65.159	101.022	153.337	906.539	24.852.969	33.019.363
10.696,9	8.626,3	15.523,4	20.013,3	135.374,2	1.940.651,7	2.861.785,0

Zbiór z 1 dziesięciny wynosił pudów: ¹⁾

	w Kr. Pol- skiem	w 50 gub. Rosyi Europ.	w 71 gub. Cesarstwa
Żyta ozimego w r. 1906	59,9	34,9	37,1
średnio	55,7	47,5	46,9
Pszenicy ozimej w r. 1906	75,3	70,3	63,1
średnio	67,6	55,8	55,2
Pszenicy jarej w r. 1906	74,7	21,9	26,0
średnio	61,4	43,9	46,1
Jęczmienia w r. 1906	70,7	44,9	47,0
średnio	60,1	40,0	44,2
Owsa w r. 1906	57,1	34,3	37,7
średnio	47,3	45,4	46,0
Kartofli w r. 1906	548,7	388,1	425,0
średnio	516,3	407,6	409,2

Wszystkie zatem rodzaje zboża i kartofle dały w r. 1906 zbiory większe niż średnie w Kr. Polskim i średni zbiór z dziesięciny zboża jest w Kr. Pol-
skiem większy od średniego zbioru w 50 guberniach Rosyi Europ.

Jeżeli zapytamy o ilości otrzymanych *ziarn*, otrzymamy natenczas

	w Kr. Pol- skiem	w 50 gub. Rosyi Europ.	w 71 gub. Cesarstwa
Żyta ozimego w r. 1906	5,3	4,0	4,1
średnio	5,0	5,4	5,6
Pszenicy ozimej w r. 1906	6,4	8,4	7,2
średnio	5,6	6,3	6,0
Pszenicy jarej w r. 1906	6,2	3,2	3,6
średnio	5,5	4,9	5,1
Jęczmienia w r. 1906	6,6	5,5	5,7
średnio	6,0	5,2	5,4
Owsa w r. 1906	5,4	3,0	3,3
średnio	4,7	4,4	4,8
Kartofli w r. 1906	4,9	4,3	4,5
średnio	4,5	4,5	4,6

Z powyższego widzimy, że ziarn średnio żyta i pszenicy ozimych otrzy-
muje się w Kr. Polskim mniej niż w guberniach Rosyi Europ., innych zbóż
więcej.

Po odjęciu ilości potrzebnych na zasiew pozostała w Rosyi ze zbiorów
1906 r. następująca ilość pudów zboża w tysiącach:

¹⁾ Урожай 1906 года. II. Яровые хлеба и картофель 1907, str. XVIII i nast.

Żyta	ozimego i jarego	783.213,7
Pszenicy	" "	663.672,8
Orkisz	" "	186,2
Jęczmienia	" "	342.252,1
Gryki	" "	42.004,1
Prosa	" "	101.958,4
Kukurudzy	" "	107.436,2
Grochu	" "	28.197,1
Soczewicy	" "	5.558,7
Bobu	" "	3.582,4
Razem		2.078.061,7
Kartofli		1.233.058,4

Wypada zatem na 1 osobę ludności tylko 15,7 pudów, kiedy w r. 1905
było 18,5, a średnio za 10-lecie 1895—1904 r. 19 pudów. Przyjmując urzędo-
wo jako ilość konieczną dla przekarmienia ludności 15 pudów na 1 osobę,
przewyżka wyniesie w 1906 r. tylko 0,7 pudów.

Z tej pozostałości było tysięcy pudów:

	w Kr. Pol- skiem	w 50 gub. Rosyi Europ.	w 71 gub. Cesarstwa
ogólnej przewyżki	162.985,6	1.579.337,8	2.078.061,7
średnio na 1 osobę 1903 r.	14,8	14,4	15,7 pud.
średnio podczas 1895—1904.	16,6	19,1	19,0 "

W guberniach Kr. Polskiego wypadało *przewyżki na 1 osobę* pudów:

	w r. 1906	średnio za lat 10 1895—1904 r.
Piotrkowska	9,50	10,04
Łomżyńska	12,22	13,94
Warszawska	10,25	14,26
Radomska	13,30	14,60
Siedlecka	17,06	15,56
Kielecka	16,26	15,87
Suwalska	16,79	17,38
Kaliska	19,92	18,94
Lubelska	18,97	19,53
Płocka	25,76	25,43

Do normy 15 pudów zboża na 1 osobę ludności nie dochodzą 4 gubernie
Kr. Polskiego: Piotrkowska, Łomżyńska, Warszawska i Radomska.

Po potrąceniu ilości potrzebnych na zasiew i na przekarmienie ludności
ze zbiorów 1906 r. pozostaje w 71 guberniach Cesarstwa 94.164.700 pudów.
Z tej sumy wypadało:

	w r. 1906	średnio za lata 1901—1905 r.
w Kr. Polskim brakuje	1.747,4, brakuje . . .	11.330,7 tys. pud
w 50 gub. Rosyi Europ. brakuje.	60.664,2, pozostaje . .	546.919,9 „
w 71 gub. Cesarstwa pozostaje .	94.064,7, pozostaje . .	661.355,3 „

Widzimy zatem, że w Kr. Polskim do miary 15 pudów zboża na 1 osobę ludności brakuje w r. 1906, pomimo bardzo dobrych zbiorów, jak również i średnio podczas okresu 5-letniego 1901—1905 r.

W 50 guberniach Rosyi Europ. brakuje w r. 1906 zboża, ale średnio z poprzedzającego okresu 5-letniego pozostawało rocznie 547 milionów pudów. Nakoniec w całym Cesarstwie pozostają dla zbycia zagranicznego w r. 1906 tylko 94 miliony, kiedy średnio rocznie podczas okresu 5-letniego 1901—1905 r. było 661 mil. pudów.

Najwięcej pozostało dla handlu zagranicznego w guberniach południowo-zachodnich (320 mil. pud.), następnie w guberniach południowo-stepowych (113 milj.), przykaukaskich (137 milj. pud.), w okręgu Dniepro-Dońskim (11 milj.) i Syberyjskim (29 milj. pud.).

Wartość produkcji rolniczej Kr. Polskiego.

Żeby nabrać wyobrażenia przybliżonego o wartości produkcji rolniczej Kr. Polskiego i dla uniknięcia wielkich różnic pomiędzy rezultatami lat pojedynczych, obliczyliśmy dawniej średnie ilości zbiorów z okresu 5-letniego 1897 do 1901 r. w tysiącach pudów i dla otrzymania wartości pieniężnej użyliśmy ceny hurtowe z r. 1903. Obecnie uczyniliśmy podobny obrachunek dla okresu 1901 do 1905 r. i dla otrzymania wartości pieniężnej wzięliśmy średnie ceny r. 1907. Ponieważ ceny zboża w r. 1907 są daleko wyższe niż były w r. 1903, otrzymaliśmy sumy daleko znaczniejsze. Dla porównania wzięliśmy obliczone przez nas liczby dla r. 1880 i dla dzieła Jana Blocha „Przemysł fabryczny Kr. Polskiego podczas okresu 10-letniego 1871—1880 r.“, str. 180 i nast. (Tab. 49 i 50).

Z liczb otrzymanych tym sposobem wypada:

Wartość zebranego zboża w ziarnie i kartofli wynosiła

w r. 1880	216.889.941 rubli
średnio z okresu 5-letniego 1897—1901 r. . . .	271.233.877 „
średnio z okresu 5-letniego 1901—1905 r. . . .	370.105.468 „

Z powodu wyższych cen w r. 1907 wartość produkcji zboża w ziarnie i kartofli zwiększyła się prawie o 100 milionów rubli.

Dodając do sum powyższych wartość zebranej słomy, zebranego siana i buraków, dostarczonych cukrowniom, otrzymamy średnio dla okresu:

1897 do 1901	401.375.449 rubli
1901 do 1905	564.780.185 „

Tabl. 49. Ilość i wartość zbiorów rolniczych w Kr. Polskim podczas okresu 5-letniego 1897—1901 r.

Rodzaj zboża	Średni zbiór roczny z okresu 5-letniego 1897—1901 r. tysiący pudów	Cena 1 puda w r. 1903 w rublach	Wartość rubli
Żyto ozime	95.973,8		
„ jare.	864,1		
Razem	96.837,9	0,71	68.754.909
Pszenica ozima	31.319,2		
„ jara	306,5		
Razem	31.625,7	0,93	29.411.901
Owies	46.245,8	0,73	33.759.434
Jęczmień	25.145,6	0,79	19.865.024
Orkisz	293,9	0,79	232.188
Gryka	3.693,8	0,81	2.991.978
Proso	1.986,4	0,80	1.589.120
Groch	8.168,0	0,97	7.922.960
Soczewica 1902	107,1	1,30	139.230
Fasola (bob)	869,1	1,40	1.216.740
Kartofle	421.401,6	0,25	105.350.400
Razem	636.374,9		271.233.877
Bez kartofli	214.973,3		165.883.477
Siano w r. 1902	131.081,7	0,30	39.324.510
Słoma w r. 1902	564.511,1	0,15	84.676.665
Razem			395.235.052 ¹⁾
Buraki dostarczone cukrowniom w r. 1899—1900	berkowców 10-pudowych 4.723,332	0,13	6.140.397
Suma ogólna			401.375.449

W sumach powyższych nie znajduje się dochód:

- z ogrodów, mianowicie z konopi, lnu, chmielu, warzyw i owoców;
- z lasów;
- z inwentarza żywego, mianowicie z nabiału (mleka, masła, sera), z chowu bydła na sprzedaż i na rzeź, z drobiu, jaj i t. p.

¹⁾ Bez dochodu z ogrodów (od konopi, lnu, chmielu, warzywa i owoców), bez dochodu z lasów i od inwentarza żywego (chowu bydła na sprzedaż i na rzeź, od nabiału, nierogacizny, drobiu, jaj i t. p.).

Tabl. 50. Ilość i wartość zbiorów rolniczych w Kr. Polskim podczas okresu 5-letniego 1901—1905 roku.

Rodzaj zboża	Zebrano średnio podczas okresu 5-letniego 1901—1905 r. tysięcy pudów	Cena jednego puda w r. 1907	Wartość ogólna rubli
Żyto ozime	104.911,7		
„ jare	793,7		
Razem	105.705,4	1,20	126.846.480
Pszenica ozima	31.395,8		
„ jara	328,6		
Razem	31.724,4	1,55	49.172.820
Owies	50.400,0	0,99	49.896.000
Jęczmień ozimy	13,5		
„ jary	27.668,7		
Razem	27.682,2	1,15	31.834.530
Orkisz	367,8	1,15	422.970
Gryka	3.827,2	1,07	4.095.104
Proso	1.988,1	1,20	2.395.720
Groch	7.866,8	1,20	9.440.160
Soczewica	179,2	4,00	716.800
Bob i fasola	848,7	1,80	1.527.660
Kartofle	426 169,2	0,22	93.757.224
Razem	—	—	370.105.468 ¹⁾
Słoma	558.348,7	0,20	111.669.740
Siano	135.374,2	0,55	74.455.810
Buraki dostarczone cukrowniom w r. 1901/2	berkowców 10-pud. 6.427.945	0,13 ^{1/3}	8.549.167
Suma ogólna	—	—	564.780.185 ²⁾
Średnio za 5-lecie 1897 w r. 1880	1901 r.	—	401.375.449
Wartość zboża i kartofli	—	—	216.889.941
„ buraków	2.088.697	0,15	1.133.046
(berkowców 10-pud.)	Razem	—	220.022.987

¹⁾ Bez kartofli 276.348.244.

²⁾ Bez dochodu z ogrodów (od konopi, lnu, chmielu, warzywa i owoców); bez dochodu z lasów i od inwentarza żywego (chowu bydła na sprzedaż i na rzeź, od nabitka, nierogacizny, drobiu, jaj i t. p.).

Wywóz zagranicę z Kr. Polskiego nierogacizny, gęsi, jaj i t. p. jest bardzo znaczny.

Możemy porównać produkcję rolniczą Kr. Polskiego z produkcją fabryczną tego kraju. Ze sprawozdania Ministerium finansów w Petersburgu, obliczyliśmy wartość produkcji fabrycznej dla r. 1897 na 505.307.000 rubli. Od tego czasu wypadki nieszczęśliwe lat 1905 i 1906 dotknęły bardzo dotkliwie produkcję fabryczną Królestwa, tak że Warsz. Komitet Statystyczny na podstawie sprawozdań gubernatorskich ¹⁾ oblicza na początek r. 1906.

	Fabryk	Robotników	Produkcji
w miastach	2.871	153.872	249.277.733
w powiatach	7.608	122.875	164.580.616
Razem	10.479	276.747	413.858.349

Komitet Giełdy Warszawskiej w sprawozdaniu za r. 1906 oblicza zmniejszenie produkcji fabrycznej na 30—45% o 215 milionów rubli, musimy zatem przyjąć do wniosku, że Królestwo Polskie nie nabrało jeszcze charakteru produkcyjno-fabrycznego, ale pozostało dalej krajem przeważnie rolniczym.

Produkcja buraków cukrowych (Tab. 51) podług obliczeń Rocznika Ministerium finansów dla r. 1901/2 miała wynosić 6.427.945 berkowców 10-pudowych zebranych z 60.952 dziesięcin.

Tabl. 51.

Produkcja buraków cukrowych w r. 1901/2	Przestrzeń zasiana dziesięcin	Zebrano berkowców 10-pudowych
Gub. Warszawska	23.107	2.248 025
„ Kaliska	4.058	518.967
„ Kielecka	2.446	266.058
„ Łomżyńska	1.250	115.550
„ Lubelska	15.664	1.838.522
„ Piotrkowska	470	45.300
„ Płocka	9.919	937.201
„ Radomska	2.738	348.750
„ Siedlecka	1.300	109.572
	60.952	6.427.945

¹⁾ Труды Варш. Статист. Комитета. В. XXXII. Варш. 1907, стр. 99 i nast. B. XXIX, str. 44 i nast. B. XXXV, str. 46 i nast.

Tabl. 52. Ilość inwentarza żywego w Królestwie Polskiem podług sprawozdania Komitetu Centralnego Statystycznego w Petersburgu.

Ilość wiejskich zwierząt domowych w r. 1907	Koni		Bydła rogatego	Owiec, baranów i kóz	Nierogaczny
	roboczych 4 lat i wyżej	nieroboczych mniej niż 4 letnich			
Gubernie:					
Warszawska	127.845	38.291	345.355	205.198	113.892
Kaliska	84.537	36.305	214.909	150.789	73.038
Kielecka	88.565	20.055	197.514	35.907	31.794
Łomżyńska	75.240	18.052	178.920	113.674	32.763
Lubelska	161.178	64.650	340.130	254.815	200.461
Piotrkowska	85.224	19.074	217.894	86.641	26.894
Płocka	79.830	34.551	233.403	189.929	61.118
Radomska	85.295	33.913	208.497	88.222	34.394
Suwalska	86.572	17.439	125.294	141.565	74.178
Siedlecka	95.299	34.691	307.284	189.801	85.537
Razem w Królestwie Polskiem	969.585	317.021	2.375.200	1.456.541	734.069
W r. 1870	753.421		2.231.521	4.180.122	1.104.415
W 50 gub. Rosyi Europejskiej w r. 1907	16.404.556	4.346.092	31.169.356	38.036.396	9.892.764
W 72 guberniach i okręgach Cesarstwa w r. 1907	21.486.724	6.850.828	42.305.490	58.510.523	12.279.153

Inwentarz żywy rolniczy.

Pod względem ilości inwentarza żywego nie widzimy wielkiego postępu w Kr. Polskiem od r. 1870¹⁾. *Koni* wszelkiego wieku było w 1870 r. 753.421 sztuk, w r. 1907 razem 1.286.606. Prawie żadnej zmiany nie znajdujemy dla *bydła rogatego*. Było jego:

w r. 1870 2.231.521 sztuk

w r. 1907 2.375.200 „

Bardzo zmniejszyła się liczba *owiec*, było ich:

bez kóz w r. 1870 4.180.122 sztuk

w r. 1907 razem z kozami . . . 1.456.541 „

Liczba *nierogaczny* także zmalała, było jej bowiem: (Tab. 52)

¹⁾ Сводъ данных о количествахъ сельскихъ домашнихъ животныхъ въ 1907 году. Издан. Центр. Статистическаго Комитета М. В. Д.
W. Załęski. Statystyka porównawcza Kr. Polskiego. 1876, str. 137 i nast.

w r. 1870 1.104.415 sztuk

w r. 1907 734.069 „

Trochę większe liczby dla inwentarza żywego w Królestwie Polskiem i dla roku 1907 podaje zeszyt XXXVI prac Komitetu Statystycznego Warszawskiego¹⁾. (Tab. 53).

Podług tego sprawozdania na 100 osób ludności wiejskiej było w r. 1907 razem 48,0 sztuk inwentarza żywego, mianowicie koni 11,6, bydła większego rogatego 23,6, owiec 5,4 i nierogaczny 7,4. Na 100 ludności ogólnej razem 52,2 sztuk inwentarza, a mianowicie koni 11,2, bydła rogatego większego 21,7, owiec 12,7 i nierogaczny 6,6.

Osad włościańskich nieposiadających koni było w Królestwie 19,04% liczby ogólnej, nieposiadających krów 6,76%.

Jeżeli zwrócimy się do państw zagranicznych, znajdziemy rezultaty następujące:

Koni posiadają najwięcej Rosya z Kr. Polskiem (22,6 milionów sztuk), Stany Zjednoczone Ameryki Półn. (18,7 milionów), Niemcy (4,3 mil.), Francya (3,2 mil.)²⁾. (Tab. 54).

Tabl. 53. Ilość inwentarza żywego w Królestwie Polskiem podług wiadomości zebranych przez Warszawski Komitet Statystyczny.

Ilość inwentarza żywego w r. 1907 w Królestwie Polskiem	Koni	Ilość bydła rogatego				Ilość bydła mniejszego		
		Buchajów i wołów	Krów	Jalowiec	Cieląt	Owiec	Kóz	Nierogaczny
U większych właścicieli ziemskich	247.935	38.461	288.485	76.060	54.056	1.006.457	406	102.178
U włościan	869.997	39.278	1.288.657	193.052	232.261	361.105	2.258	566.009
U szlachty zagrodowej	76.570	17.311	99.120	33.125	20.274	79.002	37	39.773
U mieszkańców miast i osad miejskich	92.733	1.948	88.819	11.887	11.434	20.187	4.433	52.879
Razem	1.287.235	96.998	1.765.081	314.124	318.025	1.466.751	7.134	760.839
Wypadało na 100 osób ludności wiejskiej	11,6		23,6			5,4	—	7,4
100 ludności ogólnej	11,2		21,7			12,7	—	6,6

¹⁾ Труды Варш. Стат. Комит. В. XXXVI, 1908, стр. 9 i nast.

²⁾ Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. 907, 28 Jahrgang, str. 17*, 29 Jahrgang, 1908, str. 26*. Statistisches Handbuch für das Deutsche Reich. 1907, 1-er Th., str. 178 i nast.

Tabl. 54. *Chów bydła w państwach pojedynczych
(liczba sztuk).*

Państwo	Rok	Koni	Mułów osłów	Bydła rogatego		Nieroga- cizny	Owiec	Kóz
				liczba ogólna	w tej liczbie krów			
Belgia	1906	244.893	6.915	1.779.678	890.585	1.148.083	235.722	241.045
Bośnia i Hercego- wina	1895	233.322	6.304	1.417.341	372.075	662.242	3.230.720	1.447.049
Bulgaria	1905	638.944	64.064	2.135.238	247.819	463.241	8.081.816	1.370.201
Dania	1903	486.935	—	1.840.466	1.089.073	1.456.699	876.830	38.984
Niemcy	1907	4.337.263	10.991	20.589.856	10.456.137	22.080.008	7.681.072	3.509.424
Finlandya	1905	323.514	—	1.480.692	1.097.198	220.357	937.565	6.276
Francya	1906	3.165.025	557.153	13.968.014	7.377.191	7.049.012	17.461.397	1.456.866
Wielka Brytania	1906	1.568.681	—	7.010.856	2.738.411	2.323.461	25.420.360	—
Irlandya	1907	596.114	267.331	4.676.493	1.561.463	1.317.068	3.816.609	247.347
Włochy	1905	804.913	341.910	5.672.000	—	2.224.000	10.877.000	—
Holandya	1904	325.575	—	1.690.463	973.098	861.840	606.785	165.497
Norwegia	1900	172.999	—	950.201	689.563	165.348	998.819	214.594
Austria	1900	1.716.488	66.647	9.511.170	4.762.018	4.682.654	2.621.026	1.019.664
Rumunia	1900	864.324	7.701	2.588.526	751.227	1.709.205	5.655.444	232.515
Rosya Europejska i Królestwo Polskie	1906	22.569.701	—	34.409.467	—	11.172.506	42.943.912	—
Szwecya	1906	563.554	—	2.600.151	1.792.075	872.363	1.051.119	65.285
Szwajcarya	1906	135.372	4.832	1.498.144	785.950	548.970	209.997	362.117
Serbia	1905	174.363	1.986	969.953	—	908.108	3.160.166	510.063
Hiszpania	1907	451.005	1.584.423	—	2.212.013	2.031.152	13.727.695	2.807.963
Węgry	1907	1.797.664	15.296	5.952.929	—	4.868.928	7.549.336	275.430
Argentyna	1895	4.446.859	433.369	21.701.526	1.800.799	652.766	74.379.562	2.748.860
Kanada	1901	1.577.493	—	5.576.451	2.408.677	2.353.828	2.510.239	—
Meksyk	1902	859.217	622.426	5.142.457	—	616.139	3.424.430	4.206.011
Urugwaj	1902	659.726	20.689	7.029.078	—	51.696	17.927.071	8.830
Stany Zjednoczone Ameryki	1908	19.992.000	3.963.165	71.267.000	21.194.000	56.084.000	54.631.009	1.870.599
Indye brytańskie	1907	1.308.027	1.249.042	91.666.361	22.201.860	—	18.029.800	25.149.809
Japonia	1906	1.465.466	—	1.190.373	763.788	284.708	3.510	74.750
Australia, Nowa Ze- landya	1906	343.059	—	1.851.750	604.137	242.273	20.108.471	—
Nowa Walia połud- niowa	1905	506.884	—	2.337.973	442.950	310.702	39.506.764	—
Queensland	1906	452.916	—	3.413.919	—	138.282	14.886.438	—
Australia południowa	1905	196.114	—	300.721	93.069	117.762	6.140.600	14.138
Tasmania	1906	37.101	—	206.211	49.618	72.810	1.583.561	—
Viktoria	1906	385.513	—	1.737.690	649.100	273.682	11.455.115	—
Australia zachodnia	1905	97.397	—	631.825	35.011	74.567	3.120.703	21.139
Algier	1906	226.152	459.558	1.064.685	—	96.012	8.801.117	3.959.854
Przylądek dobrej na- dziei	1904	254.389	164.629	1.953.126	—	385.318	11.796.790	7.160.321
Natal	1905	54.637	4.370	783.887	—	66.852	769.601	908.791

Bydła rogatego najwięcej w Indiach brytańskich (91,7 milionów sztuk), w Stanach Zjednoczonych (73,3 mil.), w Rosyi z Kr. Polskiem (34,4 mil.), w Niemczech (20,6 mil.), we Francyi (14,0 mil.), w W. Brytanii z Irlandyą (7,0 mil.).

Owiec liczą najwięcej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. (54,6 mil.), w Rosyi z Kr. Polskiem (42,9 mil.), w W. Brytanii z Irlandyą (29,2 mil.), we Francyi (17,5 mil.), w Indiach brytańskich (18,0 mil.), w Urugwaju (17,9 mil.), w Hiszpanii (13,7 mil.), w Przylądku dobrej nadziei (11,8 mil.), we Włoszech (10,9 mil.).

Nierogacizny najwięcej w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. (56,1 mil. sztuk), w Niemczech (22,1 mil.), w Rosyi z Kr. Polskiem (11,2 mil.), we Francyi (7,0 mil.), w Węgrzech (4,9 mil.), w Austrii (4,7 mil.), w W. Brytanii z Irlandyą (3,6 mil.).

Kóz najwięcej w Indiach brytańskich (25,1 mil. sztuk), w Przylądku dobrej nadziei (7,2 mil.), w Algeryi (4 mil.), w Niemczech (3,5 mil.), w Hiszpanii (2,8 mil.).

59543